SADRZAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

Izvještaji i rasprave. — Извјештаји и расправе.

Imenik spisateljâ. — Именик списатељâ.

Sarajevo, januar—mart. **1894.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA u BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА у БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893.[1])

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský.**

Poslije nenadane smrti našeg revnog suradnika, nadrudara Ljudevita Pogatschniga, 14. februara 1892., povjerena je uprava daljim prekopavanjem u Domaviji rudarskom povjereniku Eduardu Vorličeku, koji se je tome poslu s velikom obzirnošću i osobitom revnošću podvrgao u ljetu 1892. i 1893.

Radnji ovih dviju godina bila je naročita svrha, da istočni prigradak kurije, tako zvani tribunal i kupališta sasvim otkopa. Napokon otpočeto je prekopavanje jedne oveće hrpe zgradâ sjeverno od kurije i pokušano je ponešto prekopavanje u današnjem selu Gradine na mjestu nekadašnjeg gornjeg grada Domavije.

Resultat toga prekopavanja pokušaću, da ovdje prikažem na temelju dotičnih izvještaja gospodina Vorličeka i na osnovu onoga, što sam sâm vidio, razgledavši jednoć ono mjesto:

A. Istočni prigradak kurije.

Potpunim otkopanjem toga zdanja pokazalo se, kako se vidi iz tlocrta na *tabli I.*, da je to bio pravokutnik, dug 28 *m*, a širok 10·8 *m*, koji je svojim jugozapadnim rogljem ponešto zahvatao u istočni glavni zid kurije. U sredini zdanja izlazi iz njegovog južnog zida četverouglast prigradak *I*, ali ovomu istočni zid ne stoji sasvim u pravom kutu prama južnome zidu kuće. Taj prigradak ima sjeverojužnu širinu od 5·3 *m* dužine, te je zbog gore navedene okolnosti na sjevernoj strani dug 8 *m*, na jugu nasuprot samo 7·5 *m*.

[1]) Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 1 i d. i 1892., str. 1 i d., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 218 i d.

Zgrada sastojaše dakle od velike, pravokutne dvorane *H*, duge 26·1 *m*, a široke 9 *m*, u koju se je pràvo s ulice ulazilo kroz vrata u sjevernom glavnom zidu i od prigratka *I* tik do nje, koji je imao nutarnju širinu od 4·4 i srednju dužinu od 6 *m*. Ulaz u prigradak *I* nije se više mogao naći, ali je on valjda, slično kao ulazi u dva južna prigratka kurije, bio u južnom zidu dvorane.

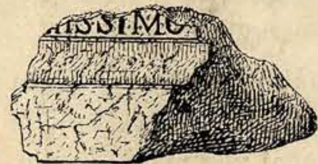
Obje prostorije mogle su se ložiti, kako to pokazuju kanali ispod nekadašnjeg poda. Nego se samo grijalište (praefurnium), koje bi moralo biti na kraju južnog kanala kod γ, nije ondje našlo. Kanal je naime prema svom južnom kraju sužen, te se ondje hvata južnog zida prostorije *I*, ali u zidu ondje nema nikake rupe, niti kakog traga takvoj. Praefurnium pak mogao je svoje ušće imati jedino u tom širem poprečnom kanalu zgrade, te mora po tome da je bio smješten na sjevernoj spoljašnoj strani zgrade kod δ, gdje je u ostalom zid vrlo loše očuvan, te može biti, da se je praefurniju zameo trag.

Spomenuti već suženi južni dio poprečnog kanala imao je takogjer samo u sredini jedan red stupića, koji su se još u visini od dva do četiri reda cigala u krečnom lijepu održali. Cigle u stupićima imale su razmjere od 20 : 20 : 5 *cm*, a stupići su od sredine do sredine bili 50 *cm* razmaknuti jedan od drugog.

Kako stupići, tako i 50 *cm* debeli pobočni zidovi kanala stajali su na 10 *cm* debelom, naljevenom lijepu, kome je opet 20 *cm* debeo tarac od lomljenog kamena i šljunka bio podlogom. Pobočni su zidovi u visini od 50 *cm* izjednačeni malim kamenitim pločicama u obilnom sloju lijepa i isto tako u visini od 47 *cm* povrh toga.

Mali kanal β ide s obje strane kroz glavne zidove, pa je za to služio samo za odvagjanje vode, koja se je valjda nakupila uz južni zid.

Kosi dio temeljnog zida α, kome pišući o prekopavanju godine 1891. nijesam umio označiti svrhe, pripada kao i temelji $\alpha_{\prime}$ i $\alpha_{\prime\prime}$ nekoj starijoj zgradi, kojoj je na ostancima podignuto novo zdanje.

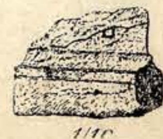
1/10

Slika 1.

U samoj zgradi nije se ništa osobita našlo, samo u južnom dijelu poprečnog kanala nagjeno je osobito mnogo žmurnjaka i zidne opeke, pločâ od taraca, ogrijevnih cijevi i ilovastih rbina megju ruševinom.

Nasuprot je izvan zgrade u járcima uz južni glavni zid i uz zidove oko prigratka nagjeno različitih predmeta. Prije svega valja spomenuti dva fragmenta od kamenja s natpisima. To su profilirani dônji dijelovi od dva nejednaka počasna kamena. Na jednome, *slika 1.*, održala su se samo od zadnjeg reda pismena ISSIMO.

Drugi, prikazan u *slici 2.*, ima dolje još rupu za nasagjivanje, a od zadnjeg reda natpisa može se samo još razabrati dônji dio pismena D.

1/10

Slika 2.

Nadalje nagjena je u tome jarku mala gema od staklene paste, koja se vidi u *slici 3.* u naravnoj veličini, a u dvostrukoj veličini kao otisnut pečat. Ona sastoji od eliptičke, crne, dônje plojke s nasagjenom, tankom, modrom plojkom, u kojoj je izvajana podoba djeteta. Gola je ta figura obrnuta na lijevo, u desnoj ruci drži lûk, a u lijevoj neki mali predmet, koji se ne može raspoznati.

Od broncanih rukotvorina nagjena je mala jedna rimska fibula s prijegibom[1]), duga 44 *mm*, koja je forma fibule već ponovno nagjena u Domaviji; jedan posve izlizan novac, povraz neke malene posude od 7 *cm* premjera s rombičkim presjekom, broncano teneće, valjda od kakog zaponca i polukruglasta glavica broncanog klinca.

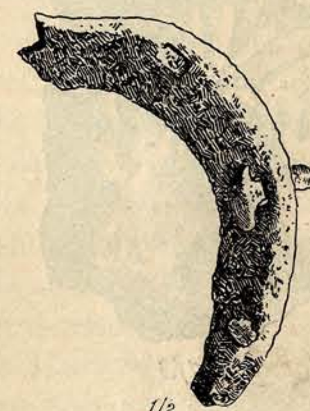

1/1 2/1

Slika 3.

Od željeznih rukotvorina vrijedi da se spomene jedino fragmenat u *slici 4.* prikazane tanke potkove, koja je na svakoj strani bila pričvršćena sa tri klinca, ali nije imala držaka. Čini se, da nije imala ni nožice, te je, što naročito navodim, nagjena u takim prilikama, po kojima se ne može sumnjati, da potječe iz istog doba s broncanim i drugim nahogjajima.

Od koštanih predmeta nagjena je u jarku bočka s okruglom glavicom i otkinutim rtom, *slika 5.*, duga 89 *mm*, dônji dio druge, deblje bočke s tupim, čunjastim šiljkom i gornji dio šivaće igle s ušicom.

Megju češće nagjenim ilovastim, crvenim i sivim rbinama od posuda gragjenih na točilo, vrijede da se spomenu uska grlca sa oštro preloženim okrajkom, poklopac jedne posude i velika trakolika ručka.

1/2

Slika 4.

2/3

Slika 5.

Po svim tim nahogjajima ne može se suditi, kakvoj je svrsi služila opisana gore zgrada. Samo gornja dva kamena s natpisima svjedoče, da je to bila javna zgrada. To se može zaključiti i po svoj njenoj osnovi. Jer neposredno sa ulice ulazilo se je u veliku

[1]) Isporedi: Glasnik zem. muzeja 1891., str. 17, slika 32. i 1892., str. 11, slika 10., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 240, slike 42. i 43.

dvoranu, koje se je s južne strane hvatala oveća soba. Pošto su se obje te prostorije mogle grijati, to može biti, da je velika dvorana služila za rasprave i za saobraćaj stranaka, a sporedni prostor *I* da je bila soba glavara dotičnog ureda. Da dakle toj zgradi uopće dademo nekakvo ime ne će biti odviše smjelo, ako je u buduće zbog kratkoće nazovem tribunalom.

B. Kuća sjeverno od kurije.

Pošto je zgrada tribunala posve otkopana, prešlo se na otkopavanje oveće razvaline na sjevernoj strani ceste spram kurije i tribunala. Na *tabli I.* vidi se, dokle su ondje došle radnje na kraju kampanje 1893.

Dosele je na istočnoj strani otkopana trijemu slična prostorija 1. na 26·5 *m* dužine, koje se zapadno u sjevernom dijelu zgrade hvata sličan drugi trijem 2. Vratima slični ulazi u zidovima tih trijemova biće da su u kasnije vrijeme kakom prilikom probijeni. Uz južnu stranu nagjena su četiri prostora 3., 4., 5. i 6. U prostoru 6. vide se tragovi naljevenog bijelog lijepa, koji je nagjen na kamenitom taracu, dok je u drugim prostorijama nagjen samo nabijen glinast pod. Na sjeveru prostire se istočnozapadno uz obalu potočića zidina, koja se završuje otpornjakom, a njoj pri dnu nagjena je s polja množina nabacanog lijepa, mnogo isprevijanih komada olovnih ploha i mnoštvo ilovastih rbina. Najveća od tih olovnih ploha duga je 75 *cm,* a do 50 *cm* široka, većina ostalih komada djelomice je vatrom rastaljena. Olovne plohe debele su 4 *mm.* Biće da su to ostanci olova, kojim je krov bio pokriven.

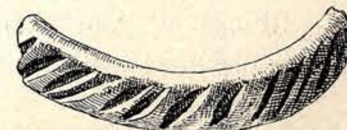
1/3

Slika 6.

Pod ruševinom prostorijâ 4. i 6. nagjeno je mnogo komada opeke sa zaparanom petljom[1]); o ostalim stvarima, koje su nagjene u otkopanom dijelu te zgrade, valja ovo navesti:

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 22, slika 37. i str. 23, slika 38., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 250, slike 68. i 69.

Izvana, uz istočni glavni zid, blizu njegovog sjevernog kraja, nagjen je komad lapora s lisnim ornamentom, *slika 6.*, nekoliko komadića olovnog tenećeta, onda okrugla olovna šipka duga 75 *mm* i 15 *mm* debela.

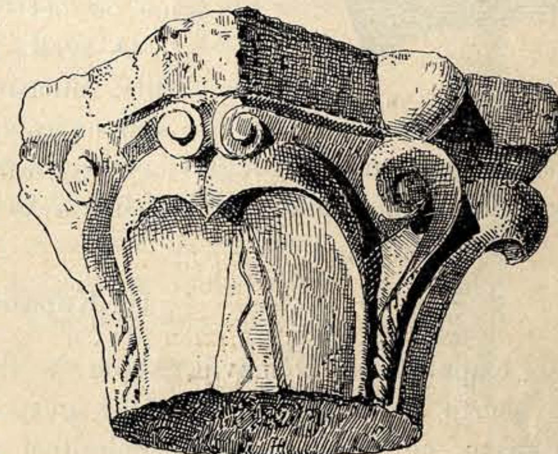

1/1

Slika 7.

U prostoriji 2. i to u njenoj sjevernoj polovici nagjena je po ruševini rasuta veća množina bukovog uglja. Nadalje nagjen je ondje ulomak stupa od vapnenca s premjerom od 35 *cm,* stremenka zajedno sa špiralom veoma zargjale broncane fibule s prijegibom, više broncanih fragmenata, razlupanog stakla (megju ostalim komadi oveće staklene zdjelice široka ruba), fragmenat staklenog koluta, koji je izvana ornamentiran kosim brazdama, valjda dječije narukvice, *slika 7.*, podosta rbina od ilovastih posuda i dva komada crvene olovne glegji.

U prostoriji 4. nagjeno je više komada broncane troske i broncanog grumenja, onda jedna glatka željezna plojka s premjerom od 64 *mm* i 3 *cm* debljine; isto tako ulomak jakog željeznog klinca s plosnatom, okruglom glavicom.

1/10

Slika 8.

U prostoriji 6. najposlije nagjena je u *slici 8.* prikazana, provincijalizovana korintska glavica od trahita, kojoj dônja površina ima premjer od 50 *cm,* i koja po tome mora da je pripadala velikome stupu, uz to ulomci debla jednog omanjeg stupa od lijepog otvoreno-zelenog trahita i od dva takogjer omanja temelja stupova od vapnenca.

Ilovaste rbine, nagjene u toj zgradi, mahom potječu od posuda, većinom crvenih, gragjenih na točilo. Ali je bilo i sivih, smegjih i zagasitih rbina. Oštro pregnuti, udebljani okrajak neke oveće posude, oličen je nekakim crnim firnisom, a jedna je rbina s obje strane kalajisana nekom surovom, smegje-zelenom, olovnom cakleni.

Megju ovim rbinama ima i fragmenat neke male crvenkaste, ilovaste lampe i rbina zagasito-sive zdjelice, koja je na dnu probušena kao cjediljka.

1/3

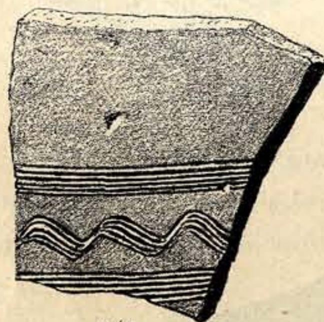
Slika 9.

Posude su vrlo različite veličine, ali se je samo mali, u *slici 9.* prikazani, ilovasti pehar mogao reštaurirati. On je bez ručica, dno mu je ponešto

udubljeno, a brazdom od trbušine oštro razlučeno, kratko grlce pri zjalu je prošireno. Dimenzije:

V = 80 *mm*, *Pr* = 83 *mm*, *zj* = 59 *mm* i *d* = 35 *mm*.

Rbine su, kao uopće rimske posude za svagdanju potrebu, jednostavno ornamentirane, te ornamenat većinom sastoji od pojedinih, najviše trostrukih crta, kojima su optočene. Nešto obilatije našarane su samo dvije rbine neke oveće posude, *slika 10.* Tu ornamenat sastoji od dva, nekakom češljastom spravom povučena traka, kojima je trbušina horizontalno optočena, a svaki sastoji od šest usporednih brazdi, a izmegju njih teče sličan valovit trak, koji je megjutim sastavljen samo od pet crta.

1/3

Slika 10.

O svrsi, kojoj je opisana zgrada valjda služila, mučno je što god nagagjati. Svakako je to bila oveća zgrada, stajala je na odličnu mjestu, bila je po nagjenoj velikoj glavici i drugim ostancima od stupova arhitektonički ukrašena, te po tome mora da je bila neka znamenita zgrada varoši Domavije.

C. Kupališta.

Kupališta u Domaviji, kojim je tlocrt uz prosjeke — *tabla II.* — po nacrtu rudarskoga povjerenika gospodina Eduarda Vorličeka ovdje prikazan, ne mogu se doduše mjeriti s pokrajinskim kupalištima Sv. Barbare kod Trijera[1]) ili s velikim toplicama i centralnim termama u Pompejima[2]), ali opet svojom površinom od 2122 m^2 gotovo dostižu veličinu malih toplica u Pompejima[3]). Njihova znatna i posve zagragjena skupina zgradâ od 52·8 *m* najveće istočnozapadne dužine i 50·8 *m* najveće sjeverojužne širine leži uz desnu obalu Saske rijeke[4]) na niskoj terasi, te nam ponovo zasvjedočuje znamenitost istorički posve nepoznate rudarske varoši Domavije.

Preporučiće se prije svega, da redom progjemo kroz svih 45 prostorija kupališta, pa da razmotrimo razmjere i uredbu njihovu, kao i nagjene u njima stvari, jer će nam takav postupak vrlo olakotiti tumačenje cijele osnove.

---

[1]) Vidi: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst von J. Hettner 1891., god. X., str. 261 i d.
[2]) Vidi: Pompeji od Overbecka, 4. izdanje, Lipiska 1884., str. 215 i 233.
[3]) Overbeck, Pompeji, str. 200 i d.
[4]) Vidi: Glasnik 1892., str. 1 i d., i tabla I. i II., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 218 i d., tabla I. i II.

Prostorija 1. s polja je pravokutnog oblika, ali je iznutra sasvim okrugla s premjerom od 4·68 *m*. Pred cijelom je dužinom sjevernog zida s polja podignut, s ovim nespojen, potporni zid, a pred ovim je opet u sjeverozapadnom kutu, takogjer bez sveze, podignut potporni stup. Bez sumnje su oba ta potporna zida istom kasnije u razna vremena podignuta, da se bolje očuva sjeverni zid. U otkopanom materijalu bilo je osim zemlje, zidnog kamena i lijepa dosta žmurnjaka i ćeremita.

U tu se je prostoriju ulazilo iz prostorije 5. sa zapada; s obje strane ciglom obzidana vrata imala su širinu od 120 *cm*. Pod je bio kamenom potaracan, a tarac je bio naljeven lijepom. Taj je lijep zbog primiješanih mnogih komada i prašine od cigle crvenkast; ja ću taj materijal od sada kratkoće radi nazivati ciglastim betonom.

Temelj zidova bio je do visine od 60 *cm* od zemlje crveno obojen, viši dio zidova ostao je bijel.

U samoj prostoriji nije nagjeno ništa osobito. Ali su s polja uz sjeverni zid nagjene tri skobe od bronca, slične, onim, što su prikazane u *slici 20.*, s duljinama od 10 *cm*, 10 *cm* i 18 *cm*. Nadalje nagjena je ondje duguljasta ilovasta lampa[1]) i dvostruko konička ilovasta gmiza s jakim rebarcem po sredini, sa 21 *mm* premjera i 18 *mm* dužine.

Prostorija 2. Pravokutna, iznutra od sjevera na jug duga 5 *m*, a od istoka na zapad široka 4·46 *m* ta prostorija unatoč očuvane visine zida, od prosječno 180 *cm*, nema ulaza, a pod joj je samo glinom nabijen. Istočni zid nije spojen sa zidovima prostorijâ 1. i 3.

Čini se s toga, da su obje pošljednje prostorije isprva bile dogragjene istočnom glavnom zidu kupališta, a otvorena prostorija megju njima da je tek kasnije sagragjena.

Pod ruševinom nagjeno je mnogo žmurnjaka i ćeremita.

Nagjena je neka vrlo zargjana željezna rukotvorina, valjda bodež, *slika 11.*, dug 26 *cm*, od koje dužine 18 *cm* dolazi na oštricu, a 8 *cm* na držak, onda broncana skoba, duga 12 *cm*, nadalje ulomak okrajka neke zelenkaste, staklene posude, fragmenat nekog stupa od bjelkasto-crvene, vapnenaste brekčije i više ulomaka laporastih

2/3

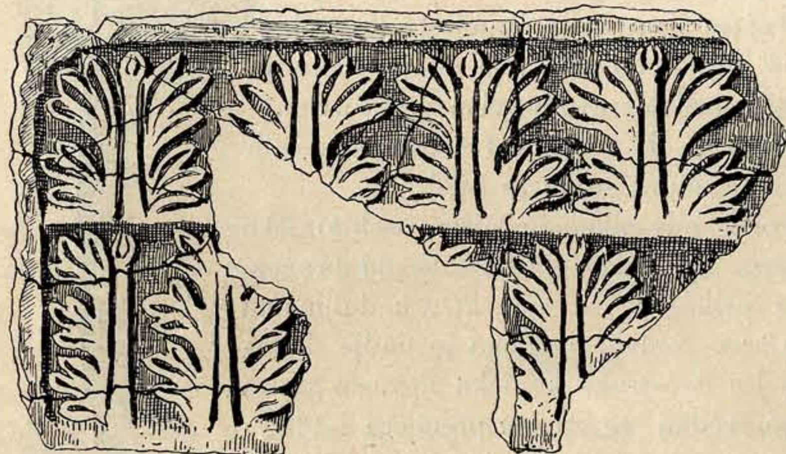
Slika 11.

---

[1]) Isporedi: Glasnik 1891., str. 3, slika 2., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 220, slika 2.

ploha za oblaganje zida, od kojih je jedna bila ukrašena lisnim ornamentom. Najposlije spomenuti arhitektonički kameniti fragmenti valjda su ovamo dospjeli iz prostorije 3., jer je nagjeni ornamentirani komad plohe pristajao na više drugih u prostoriji 3.

Prostorija 3. je, kao i prostorija 1., s polja u vidu pravokutnika uzidana, ali iznutra joj pràvi sjeverni i južni zid prama istočnoj strani prelaze u polukružni oblik. Ta prostorija ima nutarnju širinu od 4·7 *m* i istočnozapadnu dubljinu od 3·78 *m*. Ulaz od 4·3 *m* širine nalazi se zapadno od prostorije 7. i uokviren je sa dva stupa od cigle, koji su uzidani na vapnenastom pragu, koji zaprema cijelu nutarnju širinu toga prostora. U ruševini nagjeno je osim gragjevnog kamena mnogo žmurnjaka i ćeremita, te je udarilo u oči, da je ćeremit gotovo sav tako ležao, da mu je šira strana bila obrnuta na istok. Nadalje nagjeno je u ruševini drvenog uglja, komada ciglastog betona i ogrijevnih cijevi s grlićima. Taka je ogrijevna cijev s grlićem, koju isprva nijesam umio raspoznati, prikazana u Glasniku 1892., str. 15, slika 19. i u „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 244, slika 50. U dônjim slojevima ruševine i na tlu nagjeno je mnogo ulomaka crvenkasto-bijelih ploha od vapnenaste brekčije, nadalje od laporastih ploha i od kristaliničnog vapnenca, kao i od 15 *mm* do 18 *mm* debelih i 45 *mm* širokih, na jednoj strani ponešto zaobljenih rebaraca, od istog kamenitog materijala.

1/5

Slika 12.

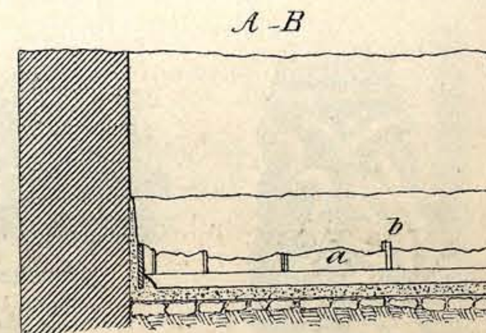
Jedan dio 2 *cm* debelih ulomaka od ploha bio je ornamentiran i ležao je s ornamentiranom površinom neposredno na tlu. Djelomice sastavljeni ulomak takve, listom od akanta ornamentirane laporaste plohe prikazuje *slika 12.*

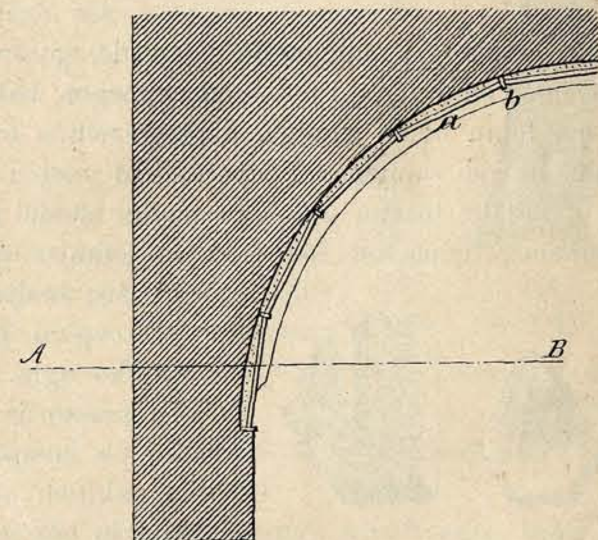
Po brazdicama na protivnoj površini može se suditi, da su te plohe od kamena otpiljene testerom.

Najposlije valja još napomenuti odeblji, palmetom ornamentirani laporasti komad.

Pod je u toj prostoriji bio potaracan kamenom i naljeven lijepom. Spomenute, stranom glatke, stranom ornamentirane kamenite plohe služile su, kako *slika 13.* pokazuje, za oblaganje 60 *cm* visokog temelja u istočnom, polukružnom dijelu prostorije. Pojedine plohe bile su široke 70 *cm*, pa su uz zid tako bile prislonjene, da je megju svake dvije plohe došlo po jedno rebro sa zaobljenom uskom stranom, te je nadvisivalo površinu plohâ za 1 *cm*. Na tlu su te plohe bile pričvršćene pred njih položenim gužvastim kolutom od ciglastog betona, a gore valjda broncanim skobama, *slika 20.*, od kojih je u svemu nagjeno 10 komada u okolnim prostorijama 1. do 5. i 7.

Šuplji prostori na oblik segmenta izmegju plohâ i okruglog zida bili su zaljeveni ciglastim betonom. Temelj je po tome činio poligon, kome su kutove markirala izbočena rebra. Iznad temelja nije se na zidu održao lijep.

Slika 13.

Od nagjenih u tome prostoru stvari, valja da se spomene željezni klinac, broncana skoba duga 11 *cm* i ulomak još jedne takve skobe, duge 14 *cm*, dva broncana novca, najposlije brus, dug 19 *cm*, širok 4·5 *cm* i debeo 1·5 *cm*, od sitno-zrnatog kvarcita.

Prostorija 4. zatvorena je sa sjevera apsidom, a na ovu su s polja nazidana dva potporna stupa, kao što su na sjeverne zidove prostorijâ 13. i 18. nazidana 4 druga potporna stupa. Nijedan taj stup nije spojen s dotičnim zidom, te su valjda kasnije pridošli.

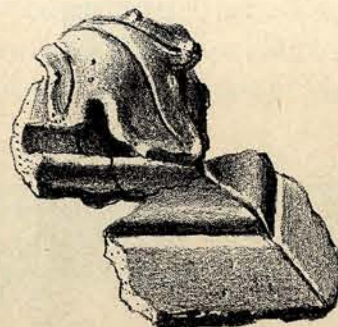
Sjeverojužna dužina prostora iznosi 6·45 *m*, širina 4·9 *m*, a u južnom zidu imade otvor za vrata, širok 1·3 *m*.

Pod ruševinom nagjeno je ovdje ponešto crijepa, a bliže tlu ulomci koje glatkih, koje ornamentiranih laporastih ploča, od kojih je jedna prikazana u *slici 14.* Temelj je bio oblijepljen ciglastim betonom, kao u prostoriji 3., a nagjeni su i pojedini ostanci plohâ uza nj pričvršćeni. Isto

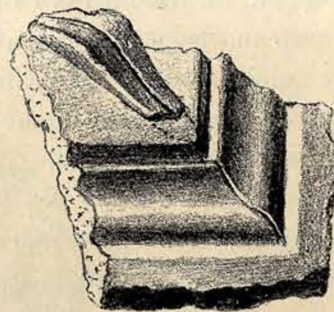
1/3

Slika 14.

1/3

Slika 15.

1/3

Slika 16.

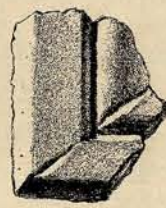
tako nagjeno je napolju ukraj apside, gotovo do temelja razorene, mnogo ulomaka od rebara i plohâ od vapnenca, kako smo ih vidjeli u prostoriji 3., te po tomu nema sumnje, da je temelj u ovoj prostoriji onako bio obložen plohama od vapnenca i lapora, kao onaj u prostoru 3.

Nadalje ležahu po podu mnogi ulomci arhitektoničkih ukrasa od finog vapnenog lijepa, od kojih su za primjer nekoji ovdje prikazani, i to u *slici 15.* list bršljana, u *slici 16.* lovorov list, u *slici 17.* cvjetni pupolj, a u *slici 18.* linearni vijenac oko ugla.

2/3

Slika 17.

1/3

Slika 18.

Ta prostorija mora dakle da je ili po zidovima ili po tavanicama bila ukrašena arhitektoničkim nakitom od lijepa.

Pod je bio potaracan kamenom, pa onda u debljini od 10 *cm* naljeven lijepom. Povrh toga bio je onda još drugi sloj ciglastog betona, za pravo lijep za mozajik, koji se odlupljivao. Površina mu je bila pokrivena na *tabli III.* prikazanim mozajikom.

Taj je mozajik bio izveden u pet boja (bijelo, zeleno, crveno, žuto i modro), te se čini, da je tu bilo pobočno pročelje jedne zgrade, možda hrama, u dorskom slogu, ali surovo izgragjeno.

Na jednom temelju stoje tri stupa bez baze, kojim debla spram gornjeg kraja nijesu stanjena. Echinus i abakus glavice prelaze jedan u drugi, te

su samo udebljanim i izvijenim gornjim okrajkom debla naznačeni. Na stupove položene su vrlo tanke grede, a nad njima vrlo širok, pravokutnim poljima ukrašen friz. Povrh toga dolazi slab korniž, a nad njim šaren krov, koji peršpektivi nije pošao za rukom.

Ni po nacrtu, ni po izvedbi ne može se taj mozajik mjeriti s drugim, nagjenim u prostoru 18., o kome ćemo kasnije govoriti. Upotrijebljeni su klinovi nerazmjerno veliki, nepravilno uloženi, a površina im nije ravna, čemu je uzrokom djelomice čvršći materijal, koji je upotrijebljen.

Za različite boje upotrijebljeno je evo ovo kamenje:

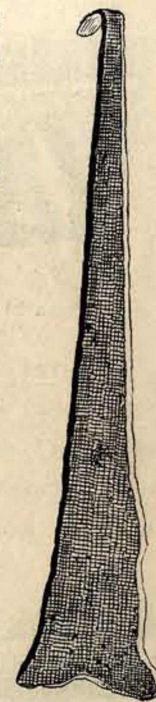
1. Za crveno potočni obluci jašmaka, gore obrnuti onom stranom, koju je voda izgladila.
2. Za zeleno čvrst trahit.
3. Za bijelo zrnast vapnenac.
4. Za žuto kristalinički vapnenac.
5. Za modro gust vapnenac.

Nego taj mozajik nije udešen u isto vrijeme, kad je gragjeno kupalište, nego tek kasnije. Jer pod dubljim lijepom mozajičkog poda nagjen je u sredini istočnog i zapadnog zida toga prostora po jedan, na nacrtu naznačen, od opeke uzidan stup, visok 79 *cm*, od kojih je zapadni širok 61 *cm*, a debeo 34 *cm*, istočni pak zid širok je 63 *cm*, a debeo 26 *cm*. Površine im ležahu 18 *cm* dublje, nego mozajik, pa makar da se danas ne može razabrati, za što su služili, opet je stalno, da pod mozajikom ne mogahu imati nikake svrhe. Nadalje nagjena je pod lijepom mozajikovim koštana šivaća igla, duga 72 *mm*, *slika 19.*, broncana skoba, duga 97 *mm*, *slika 20.*, jak željezni klinac, oveća željezna okovica, željezna stremenka i više ilovastih rbina.

2/3

Slika 19.

2/3

Slika 20.

Te su rbine od sive, na točilo gragjene posude s ručicama, kojoj je jedna nutarnja strana pokrivena ostancima zatvoreno-rumene masti, pa je to očevidno bio lonac za boju.

Prostor 4. mora po tome da je imao drugi, valjda 18 *cm* dublji pod.

Rgjaviju izradnju toga mozajika spram onog u prostoriju 18. valjaće time protumačiti, što je onaj mozajik uložen u kasnije vrijeme, kada je uopće počela padati svaka umjetnost, pa i mozajička industrija Rimljana.

Prostorija 5. leži za jedan stepen više, nego prostorija 4., a za jedan stepen niže od prostorije 1., nasuprot u istoj visini s prostorijama 3. i 6.—9. Sjeverojužno duga je 4·65 *m*, istočnozapadno 4·34 *m* široka, te je

ulazima sastavljena na sve četiri strane s prostorijama 1., 4., 6. i 15. Južni otvor vrata prama 6. bio je isprva širok 2·25 *m*, ali je kasnije zazidan do na širinu od 1 *m*. Zapadna vrata, koja vode u prostor 15., niži za 60 *cm*, široka su 1·2 *m*.

U ruševini bila je množina ogrijevnih cijevi i ulomaka 1·5 *cm* debele, glatke, vapnenaste plohe, nadalje mnogo ulomaka od 2 *cm* debelih ploha od kristaliničnog vapnenca. Od ovih su dva komada prikazana u *slikama 21.* i *22.* Valjda ti ulomci plohâ potječu iz prostorije 4.

1/3

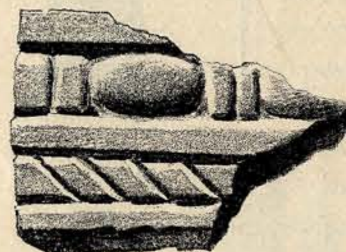
Slika 21.

Pod je bio od ciglastog betona.

Od nagjenih stvari valja da se spomenu 2 broncana novca, nekoliko željeznih klinaca i ilovasta rbina sa žućkasto-zelenom olovnom cakleni. Dalje jedan broncani novac Aleksandra Severa nagjen je u lijepu temeljnog zida, u pragu od vrata, koja vode u prostoriju 15.

Prostorija 6. duga je od sjevera k jugu 5·3 *m*, a široka od istoka k zapadu 4·34 *m*. Otvor za vrata u južnom zidu, koji ima prag od vapnenca, širok je 3·15 *m*.

U ruševini nagjeno je mnoštvo ogrijevnih cijevi s grlićima, nadalje nekoliko komada ornamentirane laporaste ploče, kojoj su ostali dijelovi nagjeni u prostoriji 3., te su prikazani u *slici 12.*

1/3

Slika 22.

Najposlije nagjeno je ovdje i deblo jednog stupa od vapnenca, s premjerom od 36 *cm*, i dva ulomka od vapnenaste sedre, ornamentirana palmetama.

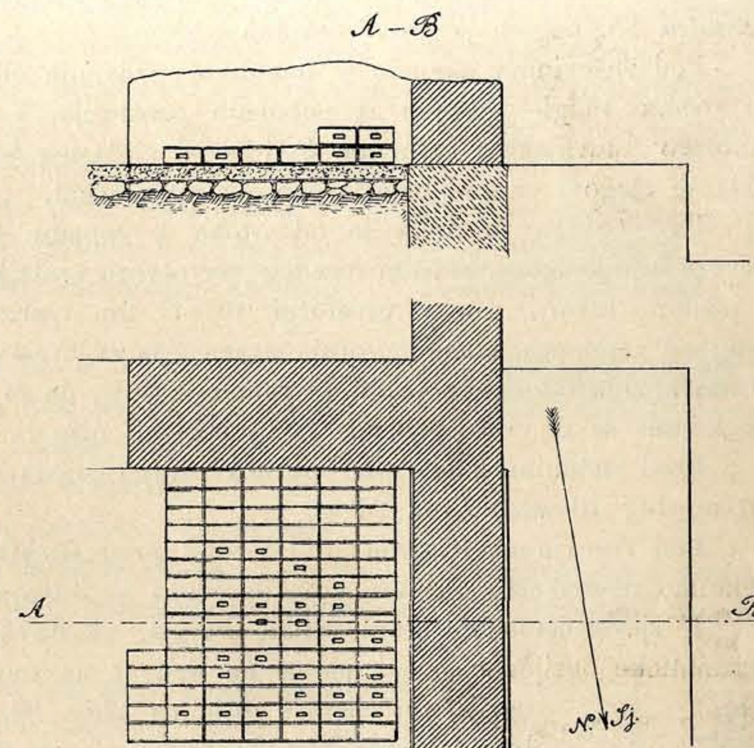
Pod je bio od ciglastog betona.

Nagjen je jedan Billon-novac od Proba, broncana skoba, duga 12 *cm*, i ilovasta svjetiljka običnog duguljastog oblika, onda dvije rbine od dna malih staklenih posuda, s okrajcem pri dnu, i brušeni okrajak oveće jedne staklene posude.

Prostorija 7. duga je od sjevera k jugu 5·3 *cm*, a široka od istoka k zapadu 4·34 *m*. Otvor vrata u južnom zidu, koji vodi u prostoriju 8., te je uokviren ciglom, širok je 1·1 *m*.

Pod ruševinom nagjeno je vrlo mnogo crijepa, a ćeremit, koga je megju njim bilo, većinom je bio širom stranom okrenut na zapad. Pošto je ćeremit, nagjen u prostoriji 3. imao protivni položaj, to možemo zaključiti, da su prostorije 3. i 7., ali po svoj prilici i sporedne prostorije na sjevernoj strani, bile pokrivene krovom na šljeme.

Uz to nagjeni su često ulomci vrlo dobro izragjenog arhitektonskog ukrasa od vapnenog lijepa i mnoštvo ogrijevnih cijevi dvojakog oblika. Jedne su s grlićima, kakve smo već spomenuli govoreći o prostoriji 3. Druge su pravokutne paralelepipedne cijevi[1]), koje ću radi kratkoće nazvati prizmatičke ogrijevne cijevi. Čini se, da su ovdje ogrijevne cijevi s grlićima bile položene uz duvarove, dok su nasuprot prizmatičke cijevi upotrijebljene, da se dobije šuplji pod, hypocaustum. Jer ogrijevne cijevi s grlićima nagjene su ponajviše u višim slojevima ruševine, još iznad krovnog materijala. Kada je zgrada razorena vatrom, što se može zaključiti po množini nagjenog drvenog uglja, biće da se je krov odmah srušio, dok su se ogrijevne cijevi s grlićima istom kasnije odlučile od duvarova, pa pale na krovni materijal.

Slika 23.

Od ciglastog betona sastavljeni pod bio je, kao što je već rečeno, u jednakoj visini s podovima susjednih prostorija 3., 6. i 8. Na naljevenom podu nagjen je u jugozapadnom uglu jedan hypocaustum, koji je na 1·5 *m* dužine i 1·5 *m* širine dobro bio očuvan.

Taj hypocaustum, *slika 23.*, sastoji od dva tavana jednih na druge složenih prizmatičkih cijevi sa 1 *cm* debelim zglobištima od lijepa, koje su redom bile naslagane jedna do druge. Bile su tako položene, da je jedan dio pobočnih rupa korespondirao s rupama susjednog reda, a drugi dio rupâ s rupama gornjeg reda, čime je postignuta komunikacija kako onih redova, koji su jedni uz druge, tako i onih, koji su jedni nad drugima.

---

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 6, slike 3. i 4., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 232 i d., slike 28. i 29.

Naljevenog stropa, koji negda mora da je pokrivao gornji red ogrijevnih cijevi, nema više.

Od nagjenih predmeta valja spomenuti dvije broncane skobe, duge 12 *cm.*

Prostorija 8. od istoka k zapadu duga 4·34 *m,* a široka od sjevera k jugu 3·45 *m,* imala je, osim spomenutih već sjevernih vrata prama 7., i u južnom duvaru jedan otvor za vrata, širok 1 *m,* koji je vodio u prostoriju 9. Treći nekadašnji otvor vrata, širok 1 *m,* u zapadnom duvaru prama prostoru 15. nagjen je posve zazidan ciglom.

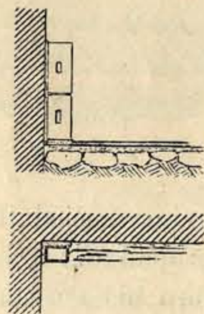
Pod ruševinom nagjeno je nekoliko ogrijevnih cijevi s grlićima, koje su ovamo mogle dospjeti iz pobočnih prostorija, i osim toga neobično mnoštvo žmurnjaka i ćeremita. Pod je od ciglastog betona, a na zidovima vide se tragovi crvene boje, kojom su bili oličeni.

Prostorija 9. duga je od istoka k zapadu 4·34 *m,* a široka od sjevera k jugu 3·3 *m,* te osim rečenog već otvora vrata još jedan, širok 93 *cm* u južnom duvaru, prama prostoriji 10. U tim vratima ima vrlo istrošen prag od vapnenca, kome je gornja strana viša za 95 *cm* od poda prostorije 9. Ostanak zida od opekâ pri tim vratama kazuje, da su ovdje bile stepenice, po kojima se iz više prostorije 10. salazilo u nižu 9.

Pred istočnim zidom bio je neki stupu sličan zid od opeke, visok 80 *cm,* dug 70 *cm,* a širok 27 *cm.*

Pod ruševinom nagjena je množina prizmatičkih ogrijevnih cijevi i nekoliko modrikasto oličenih komada lijepa sa duvara.

U sjeveroistočnom kutu stajale su još, uz duvar pričvršćene, dvije prizmatičke ogrijevne cijevi jedna na drugoj na smrvljenim rbinama od ogrijevnih cijevi s grlićima, *slika 24.* U ovim pošljednjim bilo je samo zdrobljenog lijepa, a u uspravljenim ogrijevnim cijevima još se mogla razabrati čagj.

Slika 24.

Od ogrijevnog kanala prostorije 16., o kome će još biti govora, ulazio je jedan ogranak kroz zapadni duvar u horizontu stropa na podu u prostoriju 9. Sastojao je od pravokutne ilovaste cijevi, koja je uzlazila u duvaru, u koji je bila uložena, stranica širokih 23 *cm* i 15 *cm,* a dugih 32 *cm,* a do nje desno i lijevo uz duvar bile su još uspravljene prizmatičke i začagjane ogrijevne cijevi.

Pod je sačinjavao sloj ciglastog betona, a na zidovima se je vidjela mjestimice još održana boja (crvene, nepravilne crte na bljedožutom temelju).

Nego ogrijevni nastroji te prostorije nijesu očevidno isprva bili, nego su istom kasnije udešeni, jer su tu stajale dvije, uz duvar sasvim pričvršćene ogrijevne cijevi jedna nad drugom, pa je po tome taj jedan duvar njima

bio obložen. Na jednom, crveno oličenom komadu žbuka sa duvara, nagjen je nadalje lijep, na kome se je jasno razabirao otisak ogrijevne cijevi, te je po tome ta ogrijevna cijev prizidana na obojeni već duvar.

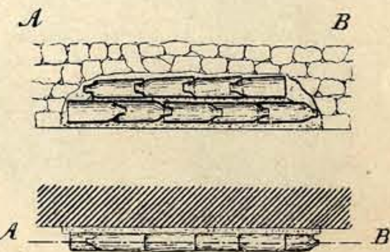
Nagjeni modrikasti komadi žbuka biće da potječu iz vremena, kada je ta prostorija po drugi put obojena, pošto je već dogragjen ogrijevni nastroj.

Od nagjenih stvari može se spomenuti samo jedan komad iskovanog i djelomice rasječenog i drugi komad u pola rastaljenog olova.

Prostorija 10. duga je od sjevera k jugu 4·74 *m,* a široka od istoka k zapadu 4·34 *m,* leži za 95 *cm* više nego prostorija 9. i ima, osim navedenog već, u zapadnom duvaru još jedan drugi otvor za vrata, širok 94 *cm.*

Pod je naljeven ciglastim betonom, pod kojim ima tarac od razbijenog krovnog crijepa.

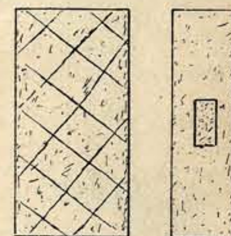
Naljeveni strop bio je pokriven tankim slojem zemlje, a na ovoj je prilično pojednako ležalo mnogo tankog, bijelog žbuka, glatkom stranom dolje obrnutog, očevidno nekadašnji žbuk sa tavanice. Istom nad ovim bilo je pržinâ, komadâ žbuka, ogrijevnih cijevi s grlićima i prizmatičkih ogrijevnih cijevi, gragjevnog kamena i druge ruševine uzduž i poprijeko.

Slika 25.

Uz istočni duvar bila su dva reda ogrijevnih cijevi s grlićima, *slika 25.,* složenih jednih nad drugima tako, da su im grlići u svakom redu bili položeni prama obratnoj strani. Spram uglova stajale su i ležale prizmatičke ogrijevne cijevi, duge 30 *cm,* a 15 *cm* i 8·5 *cm* širokih bokova, kojim je šira puna površina unakrst bila isprutana, *slika 26.*

U sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu nagjena je još po jedna takva prizmatička cijev, uspravljena na položenim ogrijevnim cijevima s grlićima.

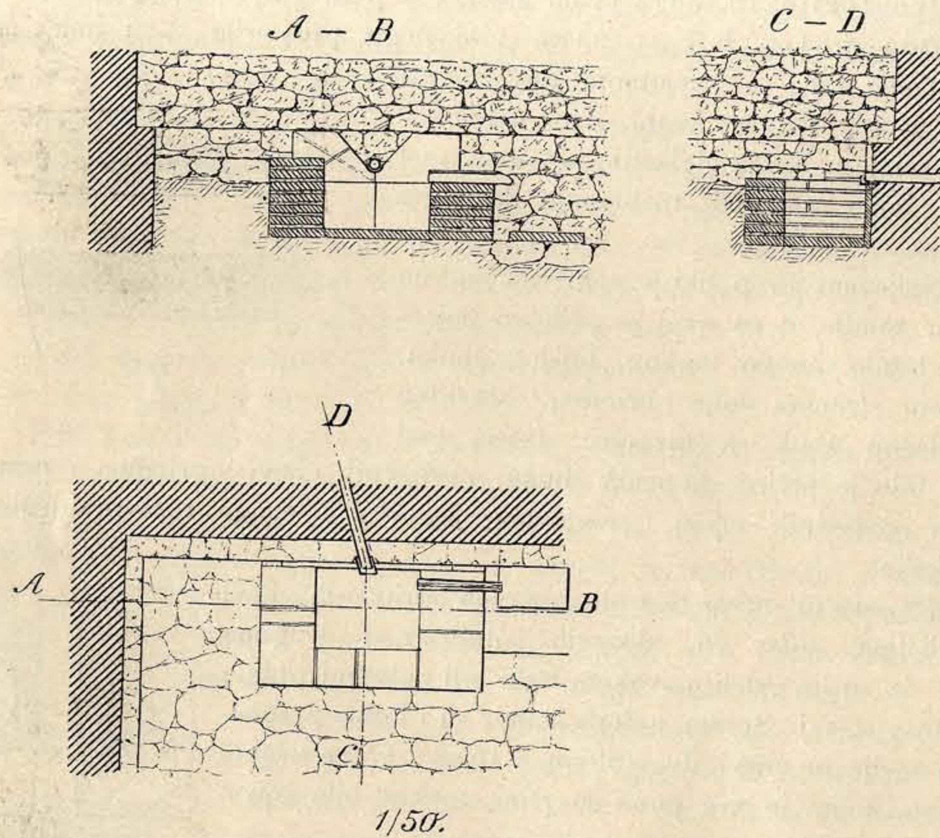
Slika 26.

Zid je u toj prostoriji, u kojoj nije ništa nagjeno, ostavljen bijel.

Prostorija 11. ima pri sjeverojužnoj dužini od 4·92 *m* istočnozapadnu širinu od 4·34 *m,* otvor vrata u zapadnom zidu širok je 1·35 *cm.* Pred tim vratima leže dvije stepenice uzidane od cigle, svaka visoka 30 *cm,* preko kojih se dolazi u prostoriju 17., višu od ove za 60 *cm.*

Duž cijele širine istočnog duvara bila je od opeke uzidana klupa, široka 58 *cm* i visoka 46 *cm*, na kojoj je još bio nastavak ili neka vrsta naslona od 30 *cm* visine i 28 *cm* širine.

U ruševini te prostorije ležala je dosta surovo otesana, nedovršena glavica od vapnenca, istog oblika i veličine, kao korintska glavica, *slika 37.*, o kojoj će kasnije biti riječ. U ruševini bile su nadalje mnoge, začagjene ogrijevne cijevi. Do sjeverozapadnog ugla ulazio je ogrijevni kanal prostorije 16. u horizontu poda u rečenu prostoriju.

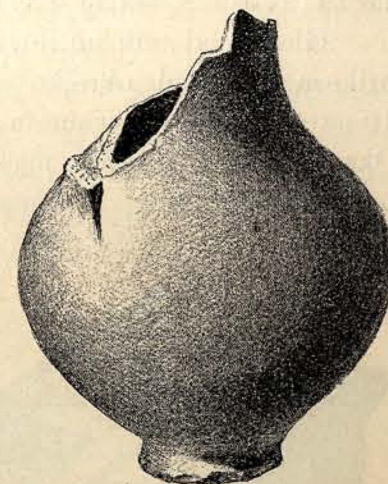

Slika 27.

Pod sastojaše od ciglastog betona, koji je bio složen na taracu od razbijenog crijepa. Sjeverni je zid bio nažbukan crvenkastim, ciglastim betonom, a ostala su tri zida bila bijelo nažbukana. Drugo u toj prostoriji nije ništa nagjeno.

Gdje je prostoriji 12., dugoj od istoka k zapadu 4·34 *m*, a širokoj od sjevera k jugu 4·03 *m* bio ulaz, nije se moglo ustanoviti, jer zapadni zid prama prostoriji 17. bio je očuvan do visine od 1·9 *m* i posve zatvoren. Nasuprot je sjeverni zid prama prostoriji 11. do poda prostorije 12. posve razoren i nikaka traga nema ni vratima ni pragu.

Pod je u toj prostoriji potaracan kamenom, te uz južni zid ima od cigle uzidan, u podu izdubljen pravokutni reservoar za vodu, iznutra dug 70 *cm*, širok 50 *cm*, a dubok 30 *cm*, kuda je voda iz vodovoda pritjecala kroz koso u južni zid uloženu olovnu cijev, od 6 *cm* unutrašnjeg premjera, *slika 27.* Cijev je ponešto provirivala iz duvara, a ispred zjala bio je žlijeb od olova, dug 17 *cm*. Oko cijevi bio je zid obložen koso izrezanim pločastim krovnim crijepom, a kako dno, tako i bokovi reservoara bijahu ožbukani ciglastim betonom.

Slika 28.

Voda, koja se je preljevala, odvogjena je olovnom cijevi, dugom 81 *cm* sa 6 *cm* nutarnjeg premjera, uloženom u okrajak reservoara. Dok je olovna cijev, uložena u duvar, bila ljevena, bila je cijev za otjecanje od debelog, nad šipkom savijenog zglobljenog olovnog tenećeta. Pri zjalu bila je potonja cijev sužena do unutrašnje širine od 3 *cm*. Voda, koja se je preljevala, padala je u poširok kanal zapadno od reservoara s ovim jednake dubljine, te je odovud žlijebom prama zapadu odvogjena duž glavnog zida. Od tog žlijeba vide se na lijepu duvara samo još tragovi, a u zidovima megju prostorijama 12., 17. i 26. ostavljeni su otvori od 20 *cm* visine i 17 *cm* širine. Pošto nijesu nagjeni nikaki ostanci tog žlijeba, biće da je bio od drveta.

Uz jugozapadni kut prostorije 26. nestade svaki trag takom vodenom žlijebu; pokušaja radi bude za to naljeveno vode u jarak, koja je za neko vrijeme izbila na nutarnjoj strani južnog zida od prilike u sredini dužine prostorije 38. Kad se je ovdje pošlo tragom vode, otkopan je duž duvara do istočnog zida prostorije 38. red jedne uz drugu nadostavljenih prizmatičkih ogrijevnih cijevi, pod kojima su bile položene velike ploče od škriljevca, kao nastavak vodenog žlijeba. Niti istočno od te prostorije, niti zapadno od tog reda cijevi nijesu se mogli naći dalji tragovi vodenoga žlijeba.

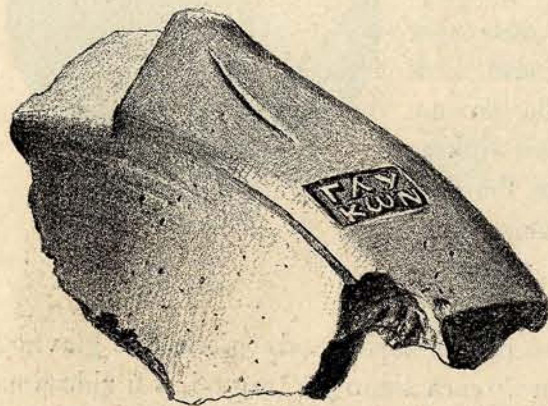

Slika 29.

U vodenom reservoaru prostorije 12. nagjena je osim mnogih komada drvenog uglja od bukve, javora i pasjaka, poveća množina crvenih, sivih i zagasitih ilovastih rbina od posudâ različite veličine. Megju ovima mogu se raspoznati lonci, zdjelice, vrčevi i t. d. Na jednoj takoj rbini poznaju se i ostanci zućkasto-zelene olovne cakleni, dok se na drugim opet vidi, kako su bile oličene crvenom bojom. Oveća

siva zdjelica gužvastog okrajka mogla bi se reštaurirati. Nadalje nagjena su ondje i dva siva, gotovo posve čitava, trbušasta vrča s ručicama, ali im nema ni ručicâ ni okrajaka. U većeg, *slika 28.*, je trbušina široka 14 *cm*, a stalak mu ima premjer od 6 *cm*, u manjeg, *slika 29.*, je trbušina široka 97 *mm*, a stalak mu ima premjer od 43 *mm*.

Glavna od svih tih ilovastih rukotvorina svakako je megjutim u *slici 30.* prikazani komad okrajka od vrlo velike ilovaste posude, koja na svom 10 *cm* širokom, prevrnutom okrajku ima u grčkom pismu natpis Glykon. Okrajak je na jednom mjestu proširen na 11 *cm*, te ovdje ima žljebastu udubinu; unutrašnji premjer te posude izlazi po računu na osnovu nagjene rbine na 57 *cm*, dok su bokovi debeli 21 *mm*, a ondje, gdje je okrajak prevrnut, pače 33 *mm*.

1/5

Slika 30.

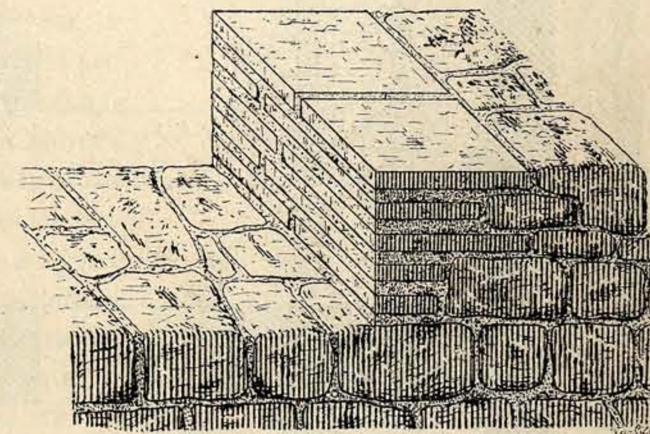
Oblikom priliči održani dio posude kotlu, pa mislim, da se ne varam, ako reknem, da je to bio kotao, u kome se je grijala voda za kupanje. Posuda je crvenkasto-žuta i od jednakog materijala, kao i druge ilovaste posude za domaću potrebu u Domaviji. Pošto se nadalje ne može misliti, da su se takvi kotlovi iz daleka dobavljali, to je najvjerojatnije, da je u Domaviji bilo i grčkih naselaca, pa da je jedan od njih na načinjenom po njemu kotlu otisnuo svoj pečat. To mnijenje podupire to, što je nagjen jedan kamen s grčkim natpisom u blizoj Biljači.

U jarku, što se s polja prostire duž južnog zida, nagjen je drugi kraj dovodne cijevi, koja je ovdje, bez sumnje za to, da se može uložiti drvena cijev, na način lijevka proširena. Nadalje jasno se može razabrati u stijeni s istoka do zgrade izmegju strmih slojeva čvrstog grafitičkog škriljevca dakako već razvaljeni, 20 *cm* široki i oko 2 *m* duboki otvor vodovoda, kome temelj dosta strmo uzlazi u goru. Dno mu je bilo za 60 *cm* više od lijevka olovne cijevi, pa je i u suho ljetno doba, kad se je ondje prekopavalo, voda kapala iz jame. Taj je otvor upućivao na jugoistočno oko 15 minuta puta od kupki udaljeno, od prilike za 100 *m* od njih više vrelo u Gojčinom Dolu. To je vrelo danas na močvarastom zemljištu, a ne vidi se pri tome nikaka traga, da je nekoć bilo ogragjeno kamenom, ali se za to vidi udubina u gorskom obronku, u kojoj se je lako mogla nakupiti oveća množina vode. To vrelo u ostalom po kazivanju tamošnjeg svijeta

nikad ne presuši, pa se čini, da se je otuda voda kroz drvene cijevi vodila u kupke.

Prostorija 13. duga je od istoka k zapadu 4·42 *m*, a od sjevera k jugu široka 3·9 *m*, pa su ovdje megju ruševinom nagjeni mnogi komadi od ogrijevnih cijevi. U južnom duvaru ima 1·29 *m* širok otvor vrata, oko koga su zidovi, kako pokazuje *slika 31.*, bili od opeke.

Pod je bio naljeven ciglastim betonom, na kome je bio, danas samo u nekoliko ostanaka očuvani hypocaustum od ogrijevnih cijevi, udešen valjda slično kao u prostoriji 7. Pri jugoistočnom uglu nagjene su naime, kako se vidi u *slici 32.*, na 13 *cm* visokom temelju od razlupanih žmurnjaka dvije ogrijevne cijevi jedna do druge, svojim spojnim otvorima uz vis okrenute, još uz duvar pričvršćene, dok su druge, od zida već otkinute, onuda ležale.

1/20.

Slika 31.

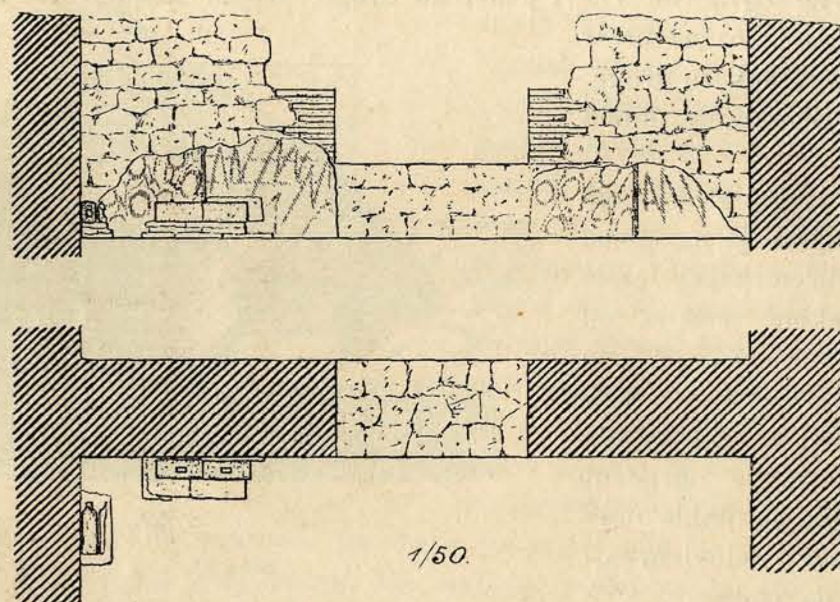
Na drugoj strani toga ugla nagjena je ogrijevna cijev s grlićem, koja je ležala na jednakom temelju od krovnog crijepa, još pričvršćena uz duvar, a kraj nje takogjer pričvršćeni ulomak isto takve ogrijevne cijevi. Bile su dakle ogrijevne cijevi u redovima rasprostrte po podu.

Uz južni i zapadni zid te prostorije održao se do visine od 50 *cm* iznad stropa obojeni žbuk. Taj je temelj bio tako obojen, da je zid bio podijeljen na vertikalna polja naizmjence rgjaste i sivo-zelene temeljne boje, a polja su imala nejednaku širinu od 127 *cm* do 270 *cm*. Na rgjastom temelju bile su crvene zatvorene eliptičke linije, široke 9 *mm*, a površine tih elipsa bile su ispunjene tankim crvenim crticama. Na sivo-zelenom pak temelju bijahu tamno-zelene, 2 *cm* isprelamane, linije.

Kako pokazuje *slika 32.*, bila je ta maljarija sve dolje do naljevenog poda održana, pa pošto se po duboko položenom naljevenom stropu spram praga u vratima može suditi, da je hypocaustum te prostorije već isprva ondje udešen, to se čini, da su Rimljani najprije obojili odaje, a onda tek uredili pod, bilo s hypocaustumom ili bez njega. Tako je n. pr. u prostoriji 1. iza otkopanog naljevenog stropa zid nagjen ožbukan, uglagjen i obojen.

Pod ruševinom prostorije 13. nagjeno je nekoliko komada štukatura, a od ostalih nahogjaja valja da se napomene komad dna od jedne male ilovaste posude, debelo obložen rastaljenom olovnom glegji, u kome je ležao 3 *cm* dug olovni cilindar, na kraju polukrugljast, s premjerom od 25 *mm*. Taj je olovni cilindar na gornjem ravnom kraju pričvršćen za željeznu stremenku od 8 *mm* u premjeru i 16 *mm* duljine, te je valjda bio kaki uteg. Inače vrijedi samo još da se spomene komad okrajka jednog pehara od tankog, bijelog stakla.

Prostorija 14. duga od istoka k zapadu 4·42 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·29 *m*, ima osim spomenutog već otvora vrata prama

Slika 32.

prostoriji 13. još drugi otvor od 120 *cm* u zapadnom zidu, kao i otvor za treća vrata, širok 1 *m* u južnome zidu.

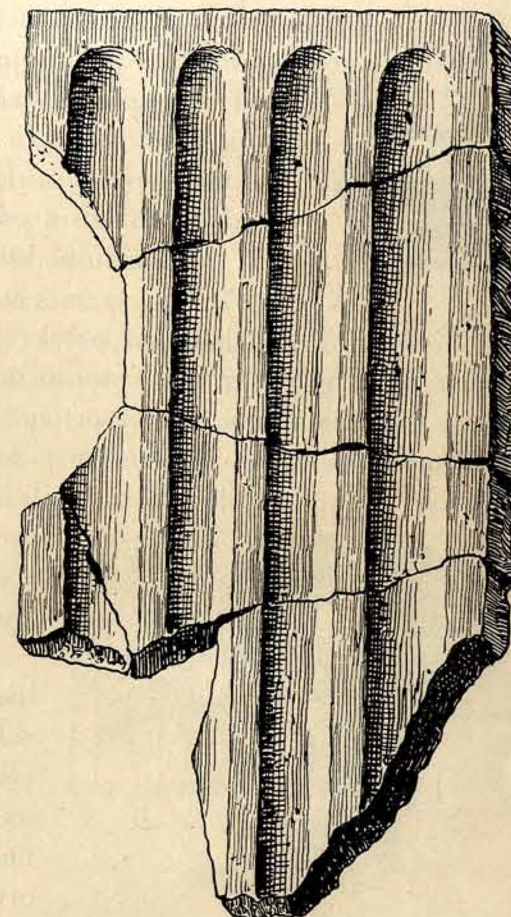
Pod ruševinom bili su mnogi komadi drvenog uglja i žmurnjaka, pomiješani ogrijevnim cijevima s grlićima. Pošto se ta prostorija, nije mogla grijati, biće da su ogrijevne cijevi onamo dospjele iz pobočnih prostorija 13. ili 18. To isto valjaće i za nagjene ondje zeleno i crveno obojene komade žbuka, kao i za dva komada pločâ od bijelog, kristaliničkog vapnenca i bjelkasto-crvene brekčije, pošto su zidovi ove prostorije bili bijeli i za stalno njim bili obloženi pločama.

Pod je bio naljeven ciglastim betonom i ležao je na njoj do vrata u južnom zidu jedan broncani novac Aurelijanov.

Prostorija 15. priliči trijemu, duga je od sjevera k jugu 20·66 *m*, a široka od istoka k zapadu 3·38 *m*. U sjevernom 11 *m* dugom dijelu ima

pod naljeven od ciglastog betona, koji je u jednakom horizontu s podom prostorije 14., a za 60 *cm* dublji od poda prostorije 5. Pred spomenutim već vratima prama prostoriji 5. ima 30 *cm* visoka, 40 *cm* široka i 1 *m* duga kamenita stepenica, tako da se u prostoriju 5. može doći preko dviju stepenica, od kojih je svaka visoka po 30 *cm*. Drugi otvor vrata, širok 1·43 *m*, vodio je nadalje zapadno prama prostoriji 19., a izmegju tih vrata bila je množina ogrijevnih cijevi s grlićima i krovnog crijepa, zgrnutih na jednu hrpu.

U južnom su dijelu trijema do rečenog sjevernog dijela dva pravokutna nastavka uzidana od opeke, dugi po 5·6 *m*, a visoki 60 *cm*, a udaljeni jedan od drugog 131 *cm*. Izmegju pobočnih zidova produžen je naljev od ciglastog betona sjevernog dijela do grijališta južno do njega, koji je bio preložen ilovastim plohama, položenim na 9 stupova od cigle. Da li je prolaz do grijališta (praefurnium) izmegju dva stupa bio prekriven, posumnjao bih, jer bi onda pristup do ognjišta bio samo 60 *cm* visok. Obje gornje površine pobočnih stupova, kao i ilovaste ploče nad grijalištem, bile su naljevene ciglastim betonom.

Slika 33.

U južnom duvaru toga, za 63 *cm* višeg dijela trijema, vodila su jedna 2·1 *m* široka vrata u prostoriju 16., a u zapadnom zidu jedna, 1·43 *m* široka vrata u prostoriju 22.

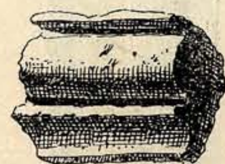
Svi zidovi prostorije 15. bili su obijeljeni. Od nagjenih stvari valja napomenuti od godine 1891. rimsku fibulu na oblik strijele s broncanim lučastim dugmetima[1]), onda iz kasnijeg prekopavanja 2 broncana novca, 7 ovećih željeznih klinaca, rbine dvijuh vodovodnih cijevi od crvene ilovače i malen, sasvim olovnom cakleni obložen oblutac.

[1]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 20, slika 31., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 62.

Više komada 2 *cm* debele i ulaštene crvenkasto-bijele vapnenaste ploče, kao i ulomci plitko kanelirane laporaste ploče, koja je pošljednja prikazana u *slici 33.*, biće da potječu iz prostorije 3., onda različiti ulomci, naročito korniža, od štukaturskog lijepa, od kojih jedan komad prikazuje *slika 34.*, biće da potječu iz prostorije 7.

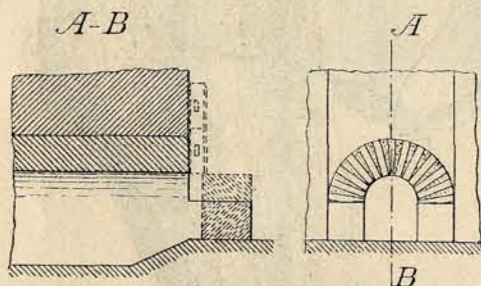
Prostorija 16. takogjer priliči trijemu, duga je od sjevera k jugu 8·38 *m*, a široka od istoka k zapadu 2·92 *m*.

Pod podom od ciglastog betona, koji je ležao u istoj visini, kao i strop južnog, povišeg dijela u prostoriji 15., prostire se 36 *cm* širok kanal, koji se južno u luku obraća prama sjeverozapadnom kutu prostorije 11. Kanal je bio sagragjen od ciglastog betona, preložen ilovastim pločama, a nad ovima bio je naljeven strop od ciglastog betona.

1/3
Slika 34.

Pod zidnim kutom izmegju prostorija 10., 11., 16. i 17. bio je megjutim kanal, kako pokazuje *slika 35.*, opekom na polukrug sveden, a pri istoj širini od 36 *cm* do blizu ušća njegovog u prostoriju 11., 60 *cm* visok, ali ovdje mu je dno uzlazilo, tako da mu je visina pri ušću iznosila samo 42 *cm*.

Kamenitih duvarova svedenog kanala hvatali su se s obje strane zidovi od opeke, visoki 26 *cm*, koji su u dužini od 42 *cm* zahvatili u prostoriju 11. Kako spram prednje tako i s gornje strane nagjen je taj produžak kanala otvoren.

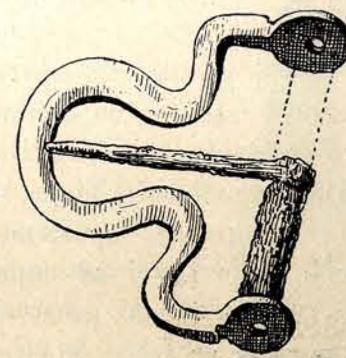

1/50.
Slika 35.

Nego mora da je isprva svakako bio zatvoren, i da je samo uz unutrašnje zidove od 11. prostorije za dovogjenje plinova u ogrijevne cijevi, pričvršćene uz duvar, od kojih su ovdje nagjene mnoge i iznutra začagjene, imao uzak otvor. Jer prostorija 11. očevidno bijaše korito za kupanje, te u njoj nije mogao biti hypocaustum, pošto joj prije opisane dvije stepenice od opeke vode do naljevenog poda. Na pročelju istočnog izbočenog kanalskog zida vidio se je nadalje još crveno obojen žbuk po zidu, a to pod pokrovom hypocausta ne bi moglo imati svrhe. Ja po tome mislim, da su oba produška kanala, načinom u *slici 35.* piknjicama naznačenim, s prijeda bili zatvoreni i ondje takogjer ožbukani. S gornje strane biće da su bili zatvoreni kamenitom ili ilovastom pločom, naljevenom ciglastim betonom, te je tako na onom toplom mjestu, kuda se je uvodio plin u ogrijevne cijevi, prigregjena klupa za one, koji su se kupali.

Iz kanala prostorije 16. odvajao se je nadalje pobočni kanal prama prostoriji 9., a drugi, koji se megju tim više nije našao, prama prostoriji 10. Treći kanal mora da je prije vodio i prama prostoriji 23., jer je u horizontu poda, u istočnom zidu te prostorije, nagjen otvor od 45 *cm* širine i 40 *cm* visine, koji je bio prekriven pločom od trahita, ali opekom zazidan.

Od predmeta, koji su većinom nagjeni u kanalu, navodim osim nagjenog već 1891. godine željeznog noža i željezne konjske spone, billonnovac i dva broncana novca, srebrnu brnjicu, *slika 36.*, široku 34 *mm* i isto tako dugu, onda rbine različitih bijelih i zelenih staklenih posuda.

1/1
Slika 36.

Uz zapadni zid te prostorije nagjen je nadalje još jedan surovo otesan vapnenac, valjda nedovršena glavica nekoga stupa. Na jednom kvadratičnom kraju duga je ona po strani 48 *cm*, na drugom, okruglom kraju ima premjer od 37 *cm*, a visoka je 44 *cm*.

I prostorija 17. ima podobu trijema, duga je od sjevera k jugu 9·43 *m*, široka 3 *m*, a ima osim gore pomenutog još jedan otvor vrata prama prostoriji 24., širok 1·64 *m*, onda prama prostorijama 25. i 26. po jedan takav otvor, širok po 1·3 *m*.

Pod je samo još sastojao od kamenitog taraca, koji je, kako se čini, bio naljeven bijelim lijepom. Nigdje se nije moglo primijetiti, da je zid bio omazan. U toj je prostoriji nagjena korintska glavica, prikazana u *slici 37.*, ukupne visine od 41·5 *cm*. Abakus, visok 5·5 *cm*, dug je po strani 46 *cm*, a vrat mu ima premjer od 31 *cm*, te je tako ta glavica više stisnuta, nego što su inače normalni korintski stupovi.

1/10
Slika 37.

Prostorija 18. duga je od sjevera k jugu 7·97 *m*, a široka od istoka na zapad 7·6 *m*. Osim spomenutog već otvora vrata na istočnoj strani prama prostoriji 14., imala je još jedna druga vrata u južnom zidu prama prostoriji 19., ali joj je zid, kojim su bila obzidana, razoren. Po jednom taracu od opeke, dugom 1 *m*, a širokom 28 *cm*, koji je još održan pri dnu vrata, može se megjutim suditi, da su ta vrata bila široka 1 *m*.

Uz istočni zid nagjeni su mnogi ostanci ogrijevnih cijevi s grlićima, te je prilika, da je taj zid bio obložen takovim cijevima; nadalje nagjeni

su ostanci žbuka sa zida, obojeni crveno, zeleno, žuto i bijelo, isto tako mnogo crijepa.

Ali po čemu je ta, dvorani slična prostorija za nas osobito zanimljiva, to je, što je pod bio obložen lijepim, na *tabli IV.* prikazanim, mozajikom.

Taj je mozajik isprva prekrivao svu površinu poda, ali je duž cijele sjeverne strane, u sredini i pred južnim vratima već bio posve razoren, a u sredini je i ulekao. Bio je vrlo pomno izragjen, klinovi bijahu ljeveni od finog žućkastog lijepa, a na površini polirani. Kao materijal upotrebljeni su zagasito-sivi, bjelkasti, modrikasto-sivi, crvenkasti, rgjasti, žućkasti i bijeli klinovi, svi od vapnenca.

Pošto je ta prostorija ponešto odmicala od pravokutnog oblika, pomogoše se tako, da su okvirom nejednake širine, povučenim svud uokolo do zida, od zagasito-zelenih i otvoreno modrikasto-sivih kamenica udesili pravokutnik. U tome okviru prostire se na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani bordira od kvadrata, od kojih je svaki sa dvije dijagonale podijeljen na četiri trokuta. Bordira je na zapadnoj i sjevernoj strani nešto šira, nego na istočnoj, a površina trokuta u kvadratima izvedena je bez ikaka reda bijelom, modrikastom, sivom, crvenkastom i tamno-sivom bojom.

Na južnoj strani bordiru zamjenjuje površina od zagasito-sivih valovitih linija na bijelom temelju, te u sredini te površine ima duguljasto pravokutno, na žalost većim dijelom razoreno polje, na kome su prikazane ribe, kako plivaju u vodi. Vodena je površina bila izvedena modrikasto-sivo, konture ribâ i valovite linije zagasito-sivo.

Iza toga slijedi uokolo gotovo isto tako široka druga bordira. Ona sastoji od dva reda četverotrakih zvijezda, koje zahvataju jedna u drugu; zrake im imaju rombičku podobu, a u sredini su popunjene malim rombima različite boje. Megju zrakama tih zvijezda leže po tri reda kvadrata, kojim je sredina pokrivena bez ikakog reda različitim geometrijskim figurama, megju kojima više puta dolazi svastika (krst s kvakama).

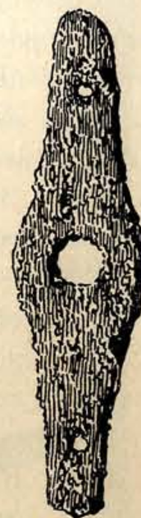
Spram sredine hvata se te bordire uzak okvir od četverostrukog, isprepletenog traka. Taj okvir obuhvata središnje polje, koje valja da je nekoć bilo ukrašeno figuralnom nekom prikazom, ali je sada do malog dijela bordire sasvim razoreno.

Žućkasti lijep od mozajika vezao je pojedine klinove, u debljini od 5 *mm.* Ispod toga bio je ciglasti beton u debljini od 8 *cm,* onda obični bijeli maz u debljini od 10 *cm,* a na dnu kameniti tarac u debljini od 10 *cm* do 20 *cm.* Dônji bijeli sloj lijepa i sloj ciglastog betona sasvim se lako odlupiše, dok su se nasuprot gornji sloj ciglastog betona i žućkasti lijep mozajika vrlo čvrsto držali jedan drugog.

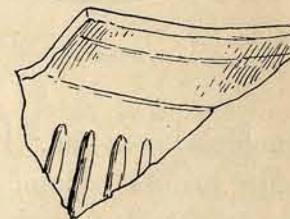
U istočnom zidu nagjen je nadalje na podu kanal, koji je bio spojen sa hypocaustom prostorije 13., pa pošto su uz taj zid, kao što je već rečeno, bile mnoge ogrijevne cijevi, to nema sumnje, da je to bio ogrijevni zid prostorije 18., u koji su dovogjeni vrući plinovi iz hypocausta prostorije 13.

Od nahogjaja u toj prostoriji možemo jedino spomenuti više ovećih željeznih klinaca, komad olovne glegji i nekoliko rbina od ilovastih posuda.

P r o s t o r i j a 19. priliči nepravilnu trijemu, dugu 12·97 *m,* u istočnom je dijelu 2·7 *m* široka, a sužava se na zapadnom kraju do na 2·27 *m.* U ruševini te prostorije nagjeno je vrlo mnogo žmurnjaka i ćeremita, a kraj otvora vrata, spram prostorije 18., uz duvar koso prislonjen jedan stup, koji je sastojao od 9 komada opeke od 40 : 27 : 5 *cm* sa 4 *cm* debelim spojnim zglobovima megju pojedinim opekama. Valjda je ostanak od prijašnjih dovratina.

1/4
Slika 38.

Južni je zid, kao i njemu protivni od prilike u dužini od 3 *m* oštećen, te su na tome mjestu bila jedna vrata prama prostoriji 20., kojima se megjutim širina nije pravo mogla odrediti. Pod je od ciglastog betona, a žbuk na zidu nije se održao. Od nagjenih predmeta spominjem, u *slici 38.* prikazanu, 26·5 *cm* dugu, a u sredini 7 *cm* široku, željeznu okovicu, valjda od nekih vrata, onda poviše jakih željeznih klinaca, rbinu neke brušene staklene posude, *slika 39.,* i jedan veprov zub. Osim više rbina od ilovastih posuda nagjena su megju njima dva dna, s obje strane obložena zelenkastom cakleni, nadalje u *slici 40.* prikazana polovica malog crvenog vrča s ručicom. Visok je 68 *mm,* a trbušna mu je širina 65 *mm.*

1/1
Slika 39.

P r o s t o r i j a 20. od sjevera k jugu duga 10 *m,* a od istoka k zapadu široka 5·92 *m,* već je god. 1891. nekim dijelom otkopana. Osim spomenutih već vrata prama prostoriji 19. ima u zapadnom zidu te prostorije otvor vrata, širok 4·75 *m* i pred njim kamenita stepenica. Duž sjevernog i istočnog zida prostire se 2 *m* širok trotoar, naljeven od bijelog lijepa, dok je ostali dio poda samo od gline nabijen. Vrijedno je spomenuti, da je sjeverni i istočni zid imao temelj dubok 135 *cm,* dok je nasuprot južnom i zapadnom zidu temelj imao dubljinu od 30 *cm.*

Već g. 1891. nagjen je u toj prostoriji postamenat od žućkaste trahitne sedre, sa dvije ljudske noge i orlovskim pandžama — ostancima male carske statue (?[1]).

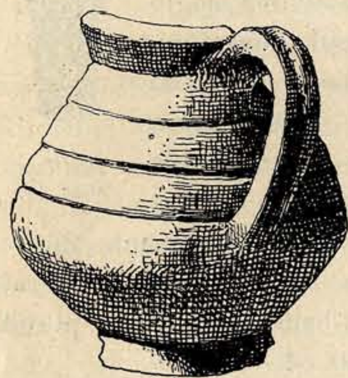
[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 19, slika 30., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 61.

Nadalje nagjena su tri fragmenta kamenja s natpisima, lijeva ruka s palicom i lijeva ljudska noga na pravokutnoj plinti, sve od trahita[1]); najposlije probušena olovna plojka i olovni jedan uteg[2]).

Pošto je raščišćena sva prostorija, nagjen je onaj dio plinte, koga isprva nije bilo, sa desnom ljudskom nogom i sa dvije lavje noge od posve jednakog trahita, tako da se sastavljeni dijelovi sada prikazuju kako se vidi na *slici 41.* Plinta, koja na dônjem kraju ima rupicu za nasagjivanje, duga je 36 *cm*, široka 15 *cm*, a visoka 10·5 *cm*.

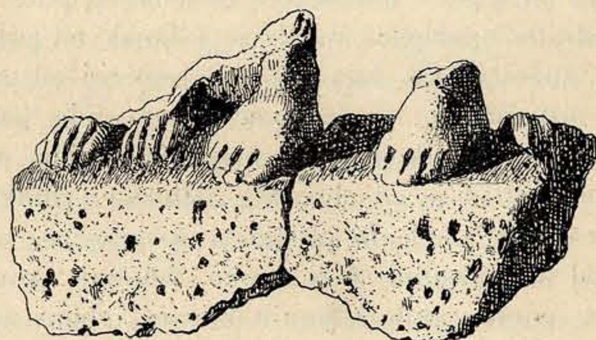
Inače vrijedi samo još da se spomene nagjena ondje rbina od neke staklene posude, s okrajcem pri dnu.

Prostorija 21., 2·6 *m* široka, paše na oblik trijema pregjašnju prostoriju, a oba zida izmegju te dvije prostorije bila su samo još u

2/3

Slika 40.

1/5

Slika 41.

temeljima očuvana. Po kamenitoj ploči, koja je bila pred razvaljenim ondje južnim zidom, isto tako po množini razbacane onuda cigle od nekadašnjih dovratina raspoznaje se, da su ondje nekoć bila vrata prama prostoriji 22.

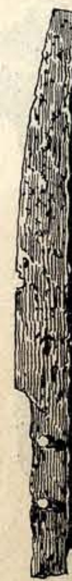
Pod ruševinom istočnog rukava nagjeni su u tome trijemu mnogi ostanci krovnog crijepa, megju njim jedan žmurnjak, kroz koji je probijen željezni klinac, onda ulomak ručnog žrvnja od trahita, grumen olova bez oblika, jednorez, pràv željezni nož, *slika 42.*, kome je oštrica duga 10·5 *cm*, a široka 14 *mm*, dok prelomljeni držak sa dvije zglavke samo još ima dužinu od 45 *mm* i nekoliko željeznih klinaca.

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 18 i d., slike 25.—29., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 246, i d., slike 56.—60.

[2]) Vidi: Glasnik 1892., str. 20, slika 32., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 63.

Nadalje nagjeno je više rbina oveće zagasito-sive ilovaste posude, nekoliko rbina žućkaste, brušene staklene posude, *slika 43.* i komad dna neke pravokutne posude debelih bokova od zelenog stakla.

Naročito vrijede da se spomenu 7 fragmenata žućkaste i zelene staklene ploče, koji su ljeveni, a djelomice s obje strane i u polak brušeni.

1/2

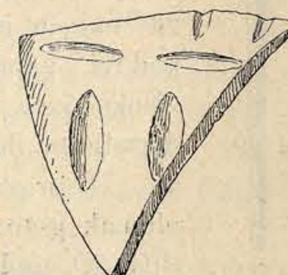
Slika 42.

Najposlije je u otvoru vrata megju prostorijama 21. i 22. nagjena desna ljudska ruka, koja drži nekaki, gore na kratko zaobljeni, okrugli predmet, valjda zapovjedničku palicu, *slika 44.*, i gornji dio rečene palice lijeve ruke od jednakog trahitnog materijala.

Pod te prostorije bio je samo kamenom potaracan, ali u sjeveroistočnom i jugoistočnom kutu sjeverojužnog krila trijemovog nagjen je nizak pravokutni nastavak od opeke, dug po stranama 48 *cm* i 42 *cm*. Ja sam sada uvjeren, da su: ljudska glava, nagjena godine 1891. u prostoriji 33.[1]), obje ruke i plinta s nogama od trahita, fragmenat statue nekog boga ili cara, koja je bila nastavljena na jednom od ona dva temelja od opeka na jednome podnožju. Tome podnožju valjda pripadaju i pomenuti gore komadi trahita s natpisom.

Iznad drugog od opeke uzidanog temelja biće da je stajala druga, manja carska statua(?) od trahitske sedre i to na podnošku, koji se je za nas izgubio.

I prostorija 22. trijem je, kome je od istoka k zapadu pruženo krilo široko 3·15 *m*, dok je od sjevera k jugu prama prostoriji 30. pruženo krilo tek 2·2 *m* široko. U trijem izlazi šest otvora za vrata, i to jedan prama prostoriji 15. i jedan prama prostoriji 21., o kojima je već bila riječ. Osim toga vodi jedan otvor vrata, širok 1 *m* u prostoriju 30., jedan prama prostoriji 31. širok 1·2 *m*, a dva, široka 1·5 *m* odnosno 80 *cm* prama prostoriji 23.

1/1

Slika 43.

Pod je u trijemu naljeven bijelim lijepom, te su uz istočni zid od sjevera k jugu pruženog krila *g h* kraj otvora vrata prama prostoriji 30. nagjeni ostanci ogrijevnog nastroja od prizmatičkih ogrijevnih cijevi, kome je vruće plinove od hypocausta prostoriji 31. valjda dovodio pobočni kanal. Taj se je trijem dakle mogao grijati.

Ovdje nije nagjeno stvari, koje bi vrijedno bilo spomenuti.

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 17 i d., slika 24, i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 245 i d., slika 55.

Prostorija 23. od sjevera k jugu duga 8·38 *m*, a od istoka k zapadu široka 7·16 *m*, imala je pod naljeven od bijelog lijepa. U sjevernom dijelu istočnog zida ukazao se je, pošto je otpao bijeli lijep sa zida, 125 *cm* širok, ali ciglom sasvim zazidan otvor vrata, koji je prije vodio u trijem 16. Po dnu toga prostora vide se posvuda otisci od stupova za hypocaustum, ali cigli više ni traga nije bilo, od koje su stupovi nekoć bili uzidani, a u ruševini bili su samo ostanci od krovnog crijepa. Nadalje nagjen je u južnom dijelu istočnog zida, i to u horizontu naljevenog stropa ciglom posve zazidani otvor jednog ogrijevnog kanala, oko koga je trahitno kamenje zida bilo crveno ispečeno. Očevidno je u toj prostoriji prije bio hypocaustum, kome su se vrući plinovi dovodili ogrankom kanala iz glavnog kanala prostorije 16., i koji je kasnije razvaljen.

1/5

Slika 44.

Od stvari nagjenih u toj prostoriji vrijedno je spomenuti broncani novac, obruč jedne situle s premjerom od 18 *cm*, 13·5 *cm* duga bočka od kosti na oblik žličice, *slika 45.*, rt druge jedne slomljene koštane bočke, više rbina od bijelih i zelenih staklenih posuda, megju njima jedna brušena i mnoštvo rbina od ilovastih posuda.

Tri prostorije 24., 25. i 26., koje su jedna do druge, duge su od istoka k zapadu 3·7 *m*, pri sjeverojužnoj širini od 2·89 *m*, 2·71 *m* i 2·82 *m*, a pod je u sve tri prostorije bio samo od gline nabijen. Lijep na zidu nije se nikako više održao. U prostoriji 24. nagjen je pješčenjak za poliranje, kojim su se valjda polirali podovi, vapnenaste ploče ili debla od stupova. Dug je 32 *cm*, visok 17 *cm*, a širok 12 *cm*, pri čemu su uglovi zaobljeni. I jedna duguljasta ilovasta svjetiljka nagjena je ovdje.

U prostorije 25. nagjena je duguljasta ilovasta svjetiljka, ulomak gotovo isto tolikog ilovastog kotla, kao u prostoriji 12., *slika 30.*, onda više fragmenata od dva malena vodena kotlića, od kojih je jedan u izvrnutom okrajku imao žljebić širok 7·5 *cm*, a 12 *mm* dubok. Bokovi tih dviju manjih kotlića debeli su 12 *mm* do 20 *mm*, a jedan od njih ima gore nutarnju širinu od 33 *cm*, spoljašnji premjer dna od 18 *cm*, visinu od 11·5 *cm* i širinu okrajka od 6 *cm*.

2/3

Slika 45.

U prostoriji 26. najposlije nije ništa nagjeno.

Prostorija 27. ima nepravilan oblik, duga je od sjevera k jugu 3·7 *m*, a od istoka k zapadu ima srednju širinu od 3·5 *m*.

Pod je potaracan kamenom, koji je naljeven bijelim lijepom. Nagjeni su ondje mnogi ulomci od žmurnjaka i ćeremita, nekoliko komada rude, nekoliko staklenih rbina od bijelih posuda i više ulomaka ljevenih staklenih ploča, megju njima jedan, koji je s obje strane u polak brušen.

Nadalje nagjeno je podosta rbina od loncima, zdjelama i zdjelicama sličnih ilovastih posuda razne veličine, od kojih su neke bile crveno obojene, komad dna, oličen crnim, sjajnim firnisom, i komad boka od trbušine, koji je zeleno ocaklen. Najposlije nagjen je ovdje jedan veprov zub, kokošije kosti i cjevanica jednog kokota s mamuzom.

Prostorija 28. takogjer je nepravilna, srednja joj je dužina od istoka k zapadu 7·15 *m*, a širina od sjevera k jugu 3·5 *m*. Pod je kamenom potaracan i naljeven bijelim lijepom. Nagjeno ovdje nije ništa.

Pod u obje prostorije 27. i 28. niži je za 1·42 *m*, nego pod okolnih prostorija 18., 19. i 32.

Prostorija 29. čini ponešto iskrivljen četverokut od 4·42 *m* srednje, sjeverojužne dužine i 2·70 *m* istočnozapadne širine. Otvor vrata u južnom zidu prama prostoriji 30. bio je širok 1 *m*, a pod je sastojao od naljevenog bijelog lijepa nad taracom od kamena.

Ovdje je nagjen samo dônji dio počasnog kamena, *slika 46.*, kome natpis glasi:

PRO*[c(urator?)* Aug*(usti)?]*
PRO SAL*[ute sua]*
ET SVORV*[m]*
V*(otum)* L*(ibens)* S*(olvit)*.

1/10.

Slika 46.

Prostorija je 30. pravokutna, od sjevera k jugu 4·8 *m* duga, a megju obje stepenice od vapnenca od istoka k zapadu široka 2·38 *m*.

Obje stepenice, koje taj prostor obuhvataju, duge su 4·72 *m*, široke 54 *cm*, a visoke 29 *cm*. Prostor izmegju njih potaracan je kamenom. Nagjeno nije ovdje ništa.

Prostorija 31. pravokutna je, ali je na južnoj strani zatvorena polukruglom apsidom. Duga je od sjevera k jugu 11·75 *m*, a široka od istoka k zapadu 5·05 *m*.

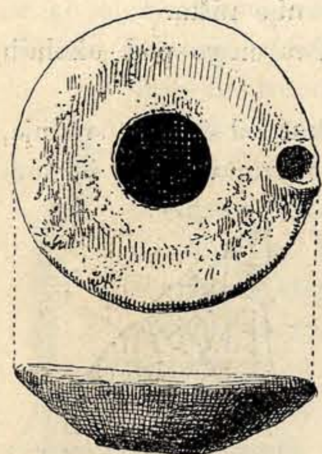
Oba dovratnika bila su, kao obično, uzidana od cigle, a iznutra je pred vratima bila stepenica od vapnenca.

U ruševini nagjena je množina ulomaka od ogrijevnih cijevi s grlićima nad hypocaustom te prostorije. Na kamenitom taracu bio je ponajprije jedan sloj ciglastog betona, a na ovom su bili stupići hypocausta, od sredine do sredine razmaknuti za 50 *cm*. Svakom je stupiću bila podlogom ploča od opeke 27 : 27 : 6 *cm*, a na ovoj su tek stajali pravi stupići od 18 : 18 : 6 *cm*. Pri jednom takom stupiću, visokom 45 *cm*, održalo se nad

pločom, koja mu bijaše podlogom još pet redova cigle, tako da je lijep u zglobovima prosjekom bio 18 *mm* debeo.

Praefurnium ili pravo grijalište bilo je s polja uz istočni dio apside, gdje je kroz zid još prolazio kanal od 45 *cm* širine, koji je ulazio u hypocaustum. I cijelih i razlupanih ilovastih ploča, kojima su stupovi nekoć bili preloženi i uz koje su još prionuli komadi ciglastog betona, što nad njima leži, nagjena je ovdje velika množina.

Uz zapadni zid nazidana su dva stupića od lomljenog kamena, dugi od sjevera k jugu 90 *cm*, široki od istoka k zapadu 60 *cm*, a visoki 30 *cm*. Od sjevernijeg tih stupića prelaze upoprijeko preko prostorije prama istoku 60 *cm* široki tragovi lijepa, po kojima se može suditi, da je ovuda nekoć prolazio zid.

2/3
Slika 47.

Nagjen je u ovoj prostoriji jedan oveći, u právi kut savijeni željezni klinac, okrugla ilovasta svjetiljka, *slika 47.*, s premjerom od 56 *mm*, brus i ulomak 2 *cm* debele, glatko izbrušene ploče od sivog vapnenca.

P r o s t o r i j a 32. ima posve nepravilan oblik od 7·7 *m* sjeverojužne širine, a ulazilo se je iz nje kroz otvor vrata na južnoj strani, širok 1*m*, u prostoriju 33. Zapadni kosi zid, od koga su se megjutim održala samo dva tavana, bio je sasvim uzidan od cigle[1]). Pod je bio naljeven bijelim lijepom na kamenitom taracu, a zidovi su bili obijeljeni.

Ovdje je nagjen ulomak mramorne ploče, debele 2 *cm* i s obje strane ulaštene.

P r o s t o r i j a 33. priliči trijemu otvorenu prama zapadnoj strani, široku 4·8 *m* na istočnom, a 4·25 *m* na zapadnom kraju. Pod je bio nabijen glinom, a otvor vrata u južnom zidu prama prostoriji 34. bio je 80 *cm* širok.

Ovdje su nagjena ona dva natpisa na vapnenastoj ploči, jedan iz godine 220., koji se odnosi na dovagjanje vode za ove kupke po prokuratoru V a l e r i j u S u p e r u, a drugi iz godine 274., kada je prokurator A u r e l i u s V e r e c u n d u s opravio propale kupke, nadalje jonska glavica od vapnenca. Osim toga ležala je ovdje glava jedne statue i dva fragmenta natpisa od trahita[2]).

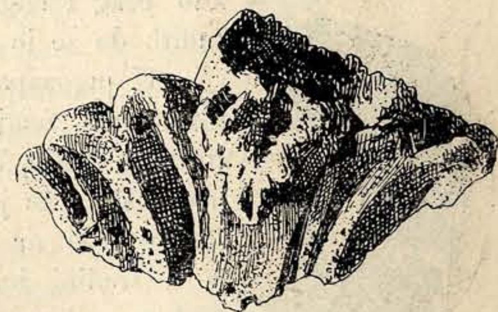
[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 14, slika 18., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 243., slika 49.

[2]) Vidi: Glasnik 1892., str. 15 i d., slike 20.—24., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 244 i d., slike 51.—55.

P r o s t o r i j a 34. duga je od istoka k zapadu 4·1 *m*, a široka je od sjevera k jugu 3·87 *m*. Otvor vrata u južnome zidu prama prostoriji 37. širok je 1·2 *m*, pod je naljeven od bijelog lijepa na kamenitom taracu, a zidovi su obijeljeni. Našao sam ovdje ulomak od trahita s palmetom, *slika 48.*, oveći željezni klinac, tri rbine od staklene ploče, od kojih su dvije u polak brušene i nekoliko rbina od ilovastih posuda.

P r o s t o r i j a 35. naliči na otvoren trijem, široka je od istoka k zapadu 1·76 *m*, a vodi iz nje na južnoj strani otvor vrata, širok 1·3 *m*, prama prostoriji 38.

Pod je u toj prostoriji jedino od prirodne pjeskovite gline, te su u njenom sjevernom dijelu nagjene mnoge rbine velike, crvene ilovaste posude, kojoj se šiljasto dno svršava tupim nastavkom. Tim je nastavkom posuda bila zataknuta u zemlju. Inače nagjena je ovdje samo još množina rbina neke oveće ilovaste posude, s obje strane zeleno ocaklene.

1/3
Slika 48.

P r o s t o r i j a 36. duga je od sjevera k jugu 3·87 *m*, od istoka k zapadu široka 2·42 *m*, a ima u južnom zidu prama prostoriji 37. otvor vrata širok 1 *m*. Pod je naljeven od bijelog lijepa, zid je obijeljen, a nagjeno nije ovdje ništa, što bi bilo vrijedno spomenuti.

P r o s t o r i j a 37., duga od sjevera k jugu 12·55 *m*, a široka 7·1 *m* od istoka k zapadu, ima u sjevernom zidu, osim spomenutih još jedan otvor vrata od 1 *m* širine prama prostoriji 39. Drugi nekadašnji otvor vrata na sjevernom kraju zapadnog zida prama prostoriji 40., u širini od 1 *m*, posve je zazidan. Zapadni dio južnog zida razoren je do temelja, ali se ni po čemu ne može poznati, da su ondje kad god bila vrata.

Pod je od ciglastog betona.

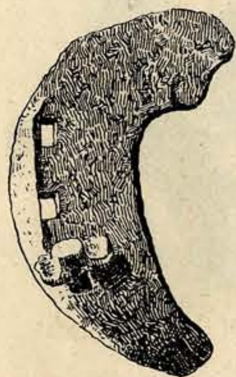
Pred vratima prama prostoriji 39. ležao je ponešto koso ulomak oveće na jednoj strani ulaštene ploče od vapnenca, valjda dio jednog kamena s natpisom, a pred vratima prama 34. nagjen je vapnenac, sličan temelju podnoška jedne statue. Osim toga nagjen je ovdje ulomak debla od stupa s premjerom od 35 *cm*, tek u najkrupnijim počecima izragjena glavica od stupa, oblikom i veličinom jednaka s korintskom glavicom, nagjenom u prostoriji 17., i ploča od vapnenca od 90 : 80 : 28 *cm* sa rupom za sastavljanje u sredini.

Od drugih stvari nagjena je jedna potkova, *slika 49.*, bez drška i nožice, nekoliko broncanih novaca, jedan mali broncani kolutac, jedna

koštana bočka s okruglom glavicom, vidi *sliku 5.*, fragmenat druge jedne koštane bočke i dvije staklene rbine.

U prostoriji 38. ima kameniti tarac od ovećih ploča; duga je od istoka prama zapadu 12 *m*, a široka od sjevera k jugu 4 *m*. Zidine blizu jugozapadnog kuta posve su razvaljene.

Prostorija 39. duga je od istoka k zapadu 6·51 *m*, od sjevera k jugu 3·87 *m*, te osim spomenutog ima i prama prostoriji 40 otvor vrata, širok 1·5 *m*. Prije su u tu prostoriju vodila druga vrata na zapadnom kraju južnog zida, široka 1 *m*, ali su nagjena ciglom posve zazidana. Pod je na dnu taracan kamenom u lijepu, na taracu je bio 10 *cm* debeo sloj ciglastog betona, a povrh ovoga bio je tarac od žmurnjaka, kojim su žljebići odbijeni. U vratima prama prostoriji 37. bila je vapnenasta ploča, široka 46 *cm* kao prag i nagjena je vrlo izgažena, po čemu se može suditi, da se je ovuda mnogo prolazilo.

1/2

Slika 49.

U jugozapadnom kutu, dakle pred zazidanim otvorom vrata nagjena je pravokutna vapnenasta kocka stranica dugih 70 *cm* i 53 *cm*, čvrsto uzidana u strop na podu, kojoj se je na gornjem bridu na one tri strane, što su bile na dvoru, vidio žljebić, a površina joj je u sredini imala rupicu za nasagjivanje. Valjda je to bio podstavak kakoj statui ili na kakom spomenkamenu.

Zid je bio omazan ciglastim betonom, koji je bio obijeljen.

Od nagjenih predmeta vrijede da se spomenu 33 željezne dvostruke skobe, od kojih jednu prikazuje *slika 50.* Očevidno su po jednim ili sa po dva željezna klinca širokih glavica bili prikovani za gredu, pa su u rupama dužih krakova dotični klinci još nagjeni zataknuti.

U razvalinama rimskog vojničkog kupališta u Deutsch-Altenburgu na Dunavu[1]) nagjene su željezne kuke posve slične ovoj oblikom i veličinom, koje su ondje služile da drže ilovaste ploče na tavanicama. Tim ilovastim pločama, dugim 50 *cm*, a širokim 37 *cm* i debelim 3 *cm*, koje su na svojim dužim stranama imale po dva polukružna mala izreska za prolaz dužih krakova dvostrukih skoba, bile su u Altenburgu tavanice pod gredama posve prekrivene, a na dônjoj strani ožbukane.

U tu svrhu megjutim dvostruka skoba u Domaviji nije mogla služiti, Jer pri konštrukciji krova u Altenburgu trebalo je na jedan m^2 14 takih

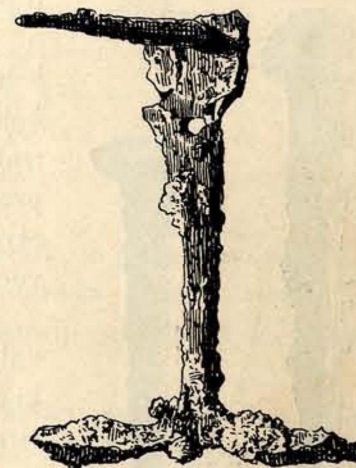
[1]) Mitth. d. k. k. Central-Comiss. für die Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale in Wien. Alois Hauser, Römisches Militärbad in Deutsch-Altenburg 1876., sv. 2., str. 40.

dvostrukih skoba, te bi u Domaviji za prostoriju 39. samo pri njenoj površini od 25 m^2 trebalo 350 komada, a nagjeno ih je u svemu 37 komada.

Moglo bi doduše biti, da su one kasnije poizbirane i raznesene, tako da je od ukupnog pregjašnjeg broja samo nekoliko njih ostalo u ruševini. Ali one su nagjene gotovo jedino u prostoriji 39., pa su ona tri komada u pobočnoj prostoriji 41., kao i onaj jedan komad iz pobočne prostorije 40. lasno onamo dospjeli iz prostorije 39., kada je zgrada razorena. Inače ih se u čitavoj zgradi nije našlo, te bi samo u one jedne prostorije 39., koja se inače ničim nije odlikovala od ostalih, morala biti tako komplicirana konštrukcija krova, a to s obzirom na bogatije udešene prostorije sjeveroistočnog dijela kupke nikako nije vjerojatno.

Ali nije ni jedna takva, za oblaganje tavanice nužna ilovasta ploča nagjena u prostoriji 39., ili u njenim pobočnim prostorijama, pa ja za to mislim, da su dvostruke skobe u toj prostoriji služile onima, koji su se kupali, da o njih vješaju svoje haljine.

Inače je nagjeno još dosta željeznih klinaca i rbina od više staklenih posuda različite veličine.

1/2

Slika 50.

Prostorija 40. duga je od sjevera k jugu 12·55 *m*, a široka od istoka k zapadu 4·83 *m*. Osim ulaza prama prostoriji 39. bila su u zapadnom zidu još tri otvora vrata, i to jedan prama prostoriji 42., širok 1·76 *m*, drugi prama prostoriji 43., širok 1·82 *m*, i treći prama prostoriji 44., širok 1·6 *m*.

Pod ruševinom te prostorije nagjena je množina prizmatičkih ogrijevnih cijevi u dimenzijama 24 : 15 : 15 *cm*, od kojih je jedan dio iznutra bio začagjan.

Pod je bio od ciglastog betona, debelog 10 *cm*, koji je ležao na kamenitom taracu, debelom 10 *cm*. Na tom su betonu od opeke bili uzidani stupići jednog hypocausta u razmaku od sredine do sredine na 60 *cm*. Svaki je sastojao od jedne ciglene ploče kao podstavka od 27 : 27 : 6 *cm*, na kojoj su bili uzidani stupići od 18 : 18 : 6 *cm*.

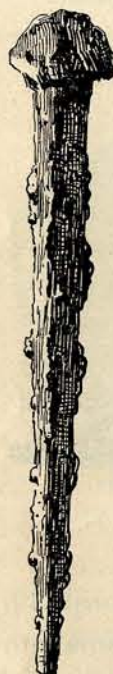
U jugozapadnom kutu ima nad dônjim podom od betona uzidan kvadratični stup od lomljenog kamena, s pobočnom površinom od 1 m^2 i 81 *cm* visine. Na njemu je bila položena ilovasta ploča od 9 *cm* debljine, a ova je opet bila pokrivena slojem ciglastog betona u debljini od 10 *cm*.

Ilovastih ploča, kojima su stupovi bili prekriveni, nagjeno je poviše s dimenzijama od 59 : 59 : 9 *cm*, a mjestimice je za njih još prianjao, za

10 *cm* debljine, naljeveni ciglasti beton. Ali su nagjene i pojedine ploče od 57 : 57 : 6·5 *cm*.

Sva visina konštrukcije toga hypocausta bila je po tome 100 *cm*, a unutrašnja mu je visina bila 81 *cm*.

Grijao se je iz dva praefurnija, od kojih je jedan bio uz zapadni, a drugi uz južni zid. Zapadni se je posve održao i sastoji od trijema, širokog 80 *cm* megju zidovima prostorijâ 42. i 43., koji dvije naprijed potisnute trahitne ploče od 65 *cm* visine, 35 *cm* debljine i 1 *m* dužine pod zapadnim zidom prostorije 40. sužavaju do na 45 *cm*. Te su trahitne ploče crveno dopečene, a u prostoriji megju njima ima množina drvenog uglja.

1/2

Slika 51.

1/2

Slika 52.

U južnom zidu sastoji praefurnium samo od jednog kanala, širokog 45 *cm*, a visokog 30 *cm*, koji s obje strane zatvara po jedna crveno dopečena trahitna ploča, debela 20 *cm*. Zapadna od tih ploča proviruje na 40 *cm* iz duvara prama jugu. Pred otvorom toga praefurnija ima u prostoriji 40. nekoliko većih trahitnih šuljeva.

Nagjena je ovdje jedna željezna dvostruka skoba, valjda iz prostorije 39., više željeznih klinaca, od kojih dva prikazuju *slike 51.* i *52.*, više komada olova, stranom na pola ljevenog, stranom u trakove iskovanog više rbina od staklenih posuda, komad ljevene i na jednoj strani u polak brušene staklene ploče, najposlije rbina jedne ilovaste posude s obje strane zeleno ocaklene i na više mjesta probušene.

P r o s t o r i j a 41. prama zapadu je na oblik okruga zatvorena, duga je od istoka k zapadu 4·85 *m*, a široka od sjevera k jugu 3·87 *m*. U tu prostoriju mora da se je dolazilo s istočne strane iz prostorije 39., ali joj istočni zid od opeke nije viši od poda prostorije 39., pa se po tome ne može odlučiti, je li tu bio otvor vrata, ili da li je prostorija 41. prama 39. bila posve otvorena i samo zavjesom zastrta.

Pod te prostorije leži za 82 *cm* dublje nego pod prostorije 39. i vrlo je pomno izragjen. Na dnu je solidno potaracan kamenom u lijepu, nad tim je taracom 10 *cm* debeo strop od bijelog kreča, koji je naljeven 40 *cm* debelim slojem ciglastog betona. Na sloju betona ima najposlije tarac od žmurnjaka, kojim su odbijeni žljebovi. Zidovi su uokolo omazani ciglastim betonom.

Nagjene su ondje tri dvostruke skobe, koje valjda potječu iz prostorije 39., 5 pràvih, jakih željeznih klinaca i rbina ilovaste posude, koja je s obje strane bila ocaklena zelenom olovnom cakleni.

P r o s t o r i j a m a 42., 43. i 44. male su ćelijice, duge od sjevera k jugu 2·86 *m*, 2·72 *m* i 2·24 *m*, a sve imaju od istoka k zapadu jednaku širinu od 1·55 *m*. Pod od sve tri ove prostorije leži za 1 *m* dublje nego gornji pod hypocausta u prostoriji 40.

Pod u prostoriji 42. sastojao je od kamenitog taraca, naljevenog ciglastim betonom, na tom je potonjem opet tarac od cigle. Ovdje je nagjen samo jedan veći i jedan manji komad ljevene i na jednoj strani u polak brušene staklene ploče.

U prostorijama 43. i 44. činio je nasuprot pod samo jedan sloj ciglastog betona od 10 *cm*, naljevenog na kamenitom taracu. U betonu prostorije 44. nagjen je uzidan jedan broncani novac G a l l i e n o v.

Zapadno od te tri prostorije nagjen je zid, koji se prostire od sjevera k jugu, te se dijeli na dva ogranka, a podignut je bez temelja, te je valjda pripadao ogradi oko ukupne gragjevine. Istočno od tog zida nagjen je u zemlji broncani novac i ulomak ručnog žrvnja.

P r o s t o r i j a 45. ima sasvim nepravilan oblik, te joj je sjeverozapadni zid ujedno ogradom cijelom kompleksu tih zgrada prama potoku, a održali su mu se samo temelji. Pod toj prostoriji sastoji od kamenitog taraca i naljevenog na njemu bijelog lijepa.

Na zapadnom kraju južnog mu zida ležala su četiri obragjena vapnenca, prvi u dimenzijama od 130 : 90 : 33 *cm*, drugi od 100 : 43 : 30 *cm*, treći od 67 : 64 : 30 *cm*, a četvrti od 64 : 60 : 23 *cm*. U oba pošljednja kamena bile su po tri rupice za spajanje, koje su jedna drugoj odgovarale.

Ako sad promotrimo zgradu kupki u Domaviji s obzirom na njihovu tehničku izgradnju, to ćemo vidjeti, da je masa ukupnih zidina uzidana od lomljenog kamena. Kamen je uziman iz najbliže okolice, te je trahit, kvarcit i vapnena sedra.

Kada zidove pobliže ispitamo, to ćemo nadalje naći, da ih je samo jedan dio uzidan od trahita, a to su zidine oko sastavljenih prostorija 5. do 10., onda 16. i 23., koje su u nacrtu — *tabla II.* — šrafirane tmastijim crtama. Zrnasti trahit ovih zidina izgleda hrgjav i sasvim je rastrošen.

Zidovi svih ostalih prostorija nasuprot sastoje od tvrdog kvarcita, koji odolijeva vremenu, te su mu samo donekle primješani zelenkasti, čvrsti i sitnozrni trahiti. Čini se po tome, da u prijašnja vremena nijesu znali, kako se lako na zraku troši zrnasti trahit, i da su, tek iskustvom opamećeni, stali upotrebljavati kvarcit, koji se mučnije obragjuje, dodajući mu izabranog, gustog i tvrdog trahita.

To bi nas dovelo na to, da su zidine od zrnastog trahita starije, a ostale, od kvarcita novije.

Takvo mnijenje potvrgjuju i druge prilike. Kada razmotrimo tlocrt na *tabli II.*, onda vidimo, da tmastije šrafirane zidine od trahita zapremaju sredinu cijele osnove, dok se zidine od kvarcita grupiraju oko jezgre ukupnog tog kompleksa zgradâ.

Ali nigdje, gdje se zidovi od kvarcita hvataju trahitnih zidina, kao n. pr. u prostorijama 1. do 3., 4., 14., 15., 11., 24. i 31., ne nalazimo ih spojene s ovima, nego naprosto prizidane na glatke trahitne zidine. Nadalje uzidan je od trahita pregradak megju prostorijama 5. i 6., te tako smo vidjeli istočni dio vrata, koja spajaju obje prostorije, kasnije u širini od 1·25 *m* zazidan, ali ne trahitom već kvarcitom.

Još dvoje vrijedi u tom pogledu da se uzme na oko. Ponajprije vapnenaste sedre, koja u ostalom u našim krajevima ima podregjenu vrijednost, nema nigdje u svim trahitnim zidinama, osim u južnom spoljašnjem zidu prostorije 23., gdje je očevidno upotrijebljena za neku naknadnu malu reparaturu. U zidinama od kvarcita nasuprot češće se nagje vapnenasta sedra, kao n. pr. u sjevernom zidu prostorije 33.

Nadalje su opeke u zidovima i u stupovima u prostorijama, sagragjenim od trahita, označene ili utisnutom u sredini elipsom, ili polukrugom, na kraju nasuprot opeka iz prostorijâ s kvarcitnim zidinama nikada na taj način nije označena, nego se na njoj vigjaju ponovno već spomenute petlje, onda jednostruke i višestruke dijagonalne crte, a kad god još i prekrštene crte. Samo u jednoj jedincatoj prostoriji 31. nagjene su cigle s oba znamenja, što u ostalom, kada se u obzir uzme, da je stariji oblik lasno iz pobočne prostorije 23. onamo dospio prigodom razorenja kupki, ništa osobito ne znači.

Ja po tome mislim, da ne ću zastraniti, ako reknem, da su tmastije šrafirane prostorije u nacrtu najstariji dio kupki u Domaviji.

U svim zidinama od lomljenog kamena vidi se u visini od 25 *cm* do 41 *cm* gdje je zid izjednačen, što po upotrebljenim sitnim kamenčićima, komadićima zdrobljene opeke i fragmentima od ploča za oblaganje, kao i po upotrijebljenom debljem sloju lijepa lako udara u oči.

Zidarsko pravilo, d a s e r e d o v i v a l j a n o v e ž u, nije se ovdje baš strogo vršilo, naročito ne spram nutrinje zidinâ. Zidovi, koji se ukrštavaju, kao i u takim, koji uglove čine, i onda, kada su od kvarcita, samo su djelomice vezani, pa se često jedan zid hvata drugog ravnom površinom bez svake sveze. Očevidno su se preko mjere oslonili samo na dobar lijep.

Sasma od opeke uzidani zidovi, kao onaj izmegju prostorija 32. i 45., posve su rijetki. Nasuprot su obzidi oko vrata i ulaza često uzidani od

opeke. Nadalje upotrebljavana je opeka za stupiće hypocausta, za temelje statuama, kao u prostoriji 21., za veliki kanal u prostoriji 16., za vodovodni reservoar u prostoriji 12. i za stepenice, kao u prostorijama 9. i 11., najposlije za naknadno zazigjivanje vrata, i za reparature oštećenih zidina od lomljenog kamena. Pri tome se lijep nije štedio, te je lijep u zglobovima često debeo do 3 *cm* pače i do 5 *cm*.

Cijele ilovaste ploče, nagjene u kupkama, i ogrijevne cijevi imale su ove dimenzije:

V r s t a o p e k e	Dužina	Širina	Debljina	V r s t a o p e k e	Dužina	Širina	Debljina
	u centimetrima				u centimetrima		
Ilovaste ploče	59	59	9	Zidne opeke	18	18	6
	58	56	6·5		16	15	6
	57	57	6·5	Prizmatičke ogrijevne cijevi	30	15	8·5
	42	28	5		27	15	10
	41	28	5		26	12	11
	40	27	5		24	15	8·5
	39	27	5		24	12	12
	37	26	5		22	12	12
Zidne opeke	42	15	6	Ogrijevne cijevi s grlićima	38	12	11
	41	13	5		34	12	9·5
	30	30	5		32	12	9
	28	28	6		30	18·5	16·5
	27	27	5		30	13	12
	20	20	5				

Dužina grlićâ variira u ogrijevnih cijevi s grlićima izmegju 4·5 *cm* i 6 *cm*.

Za vezanje zida upotrebljavao se je lijep od kreča i krupnije pržine. Pržinu su vadili iz S a s k e r i j e k e, jer u pržini ima zrnaca kvarcita, komadića trahita, kvarcita i škriljevca, dakle sam takav materijal, koga ima u rečenoj rječici. Ali se mora primijetiti, da u lijepu tih kupki nema primiješanih komadića opeke. Zidove su najprije mazali jednim slojem isto takog lijepa, kakav se je upotrebljavao za zidanje, onda bi došao jedan sloj finijeg lijepa, a za tijem bi se za treći najgornji sloj uzeo vrlo fin, tanko, sa mnogo kreča razmućen lijep.

Zidovi, bili oni obijeljeni ili omašteni, sjajni su i boja vrlo čvrsto prianja uz lijep. Biće dakle da su zidovi obijeljeni ili obojeni, dok lijep još nije bio posve suh.

Podove su u manjim prostorijama nad kamenitim taracom od 10 *cm* do 20 *cm* debljine naljevali bijelim stropom u debljini od 10 *cm* po prilici, koji je sastojao od običnog zidnog lijepa. Nije se više moglo ustanoviti, da li mu je najgornji sloj bio od finijeg materijala i da li je bio ulašten.

U boljim prostorijama gradili su pod od ciglastog betona. Na taracu od kamena ili od opeke, a u prostorijama s hypocaustima na ilovastim pločama vrh stupova, naljevali bi ga u debljini od 10 *cm* po prilici, te je sastojao od krupnog lijepa, kome bi zrnca opeke od 1 cm^2 i 2 cm^2, kao i prašinu od cigle primješali. Gornji sloj takog ciglastog betona bio je finiji, a na površini je bio ulašten, kako bi ljepši izašao na oko i priličio mramoru, što se n. pr. u prostoriji 3. još sasma lijepo vidi.

Dônji podovi hypocausta takogjer sastojahu od ciglastog betona nad kamenitim taracom, te su stupovi šupljeg poda onda uzidani na tom ciglastom betonu, koji u takim prilikama dakako nije bio ulašten. Stupove bi onda prekrili ilovastim pločama, a na ove bi došao drugi, ulašteni sloj betona.

Fini ciglasti beton, koji je većinom sastojao od kreča, pijeska i prašine od opeke, upotrebljavali su najposlije za mazanje zidova u onim prostorijama, u kojima je kao u basinima za kupanje, bila voda, n. pr. prostorija 41., nadalje vodeni reservoar prostorije 12. i najposlije su njime zaljevali šuplje prostore iza pločâ, kojima su bili obloženi temelji u nekim sobama, n. pr. u prostoriji 3.

Već smo spomenuli, kako se je opazilo, da su najprije zidovi omazani i sobe obojene nad dovršenim prije toga kamenitim taracom, a onda istom da je strop naljeven ili hypocaustum udešen.

U podovima s mozajikom u prostorijama 4. i 18. bio je na dnu tarac od kamena, na kome je bio naljeven bijeli strop. Nad naljevenim stropom bio je sloj ciglastog betona, u koji su ulagani klinovi mozaika, koji su u prostoriji 18. uz to još zaljeveni finim žućkastim lijepom. Sloj od ciglastog betona lako bi se odlupio od naljevenog bijelog stropa, te je ovaj potonji valjda već otvrdnuo prije, nego što je na nj došao sloj od ciglastog betona.

Štuk, koji je upotrebljavan za ukrašavanje zidova i tavanicâ u bogatijim prostorijama, kao n. pr. 4., sastojao je od finog krečastog lijepa s primjesom zrnaca od bijelog vapnenca, a valjda i od prašine vapnenčeve.

Prostorije su se raznim načinom grijale iz praefurnija, koji su bili stranom izvan kuće, kao za prostorije 31. i 40., stranom u zgradi, kao u prostoriji 15. Ili je pod podom bio hypocaustum, bilo od stupića, uzidanih od opeke, kao u prostorijama 31. i 40., ili od položenih ogrijevnih cijevi, kao u prostorijama 7. i 13., te su onda vrući plinovi dovogjeni u hypocaustum, a iz ovog dalje u cijevi uz ogrijevne duvarove, kao u prostorijama 31. i 40. Ili su se vrući plinovi iz zajedničkog ovećeg ogrijevnog kanala kroz ogranke dovodili u ogrijevne cijevi uz duvarove, kao u prostorijama 16., 9. i 11. I iz hypocausta jednog prostora odvogjeni su vrući plinovi ogrijevnog zida u pobočnu prostoriju, kao n. pr. iz hypocausta prostorije 13. u istočni ogrijevni zid prostorije 18.

Gdje je bio hypocaustum, ondje bi se grijao ili samo pod dotične prostorije, kao u prostorijama 7. i 13., ili su pak i pojedini zidovi ulaganjem ogrijevnih cijevi bili uregjeni kao ogrijevni zidovi, kao u prostorijama 31. i 40.

U ognjištima, kojim se mjesto za pojedine prostorije, kao n. pr. 13., megjutim više nije moglo ustanoviti, upotrebljavani su kao bokovi oveći šuljevi trahita ili opeke, uzidane vapnenim lijepom. Ilovastog lijepa nije se pri tome nigdje našlo.

Sve natkrivene prostorije u kupkama napokon bile su pokrivene žmurnjacima ili ćeremitom.

Pošto smo tako upoznali čitavu gragjevnu osnovu i način gradnje kupki u Domaviji, htjeli bismo da pokušamo protumačiti svrhu, kojoj su služile pojedine prostorije u opsežnom kompleksu zgradâ.

Da najprije razmotrimo tmastije šrafirane prostorije 5. do 10., onda 16. i 23., koje smatram najstarijim dijelom našeg kupališta. Pošto ne znamo, da li pojedini dijelovi, koji su im pripadali, pri kasnijem pregragjivanju nijesu sasvim razvaljeni i uklonjeni, to im ne možemo stalno odrediti svrhu. Isto tako ne znamo, da li je i u čemu od onoga vremena promijenjeno uregjenje tih prostorija.

Toliko megjutim stoji, da je prostorija 23. po prvoj osnovi bila caldarium ili vruća kupka za znojenje, pa je poslije obrnuta u drugu svrhu. To potvrgjuju tragovi stupića nekadašnjeg hypocausta, onda zazidana vrata u istočnom zidu prama prostoriji 16., i zazidani crveno dopečeni ogranak kanala prama ogrijevnom kanalu prostorije 16. U toj prostoriji biće da je bio smješten i alveus, korito za kupanje u toploj vodi (lavatio calda).

Manje prostorije 8. i 9. bile su možda prostorije za kupanje u studenoj vodi (frigidarium), a prostorija 10. sa svojim višim podom bila je odaja za razodijevanje (apodyterium).

Veće prostorije 5., 6. i 7. najposlije može se uzeti, da su bile posjetnicima čekaonice i zabavljališta prije i poslije kupanja.

Posmotrimo sada osnovu cijelog mjesta, kako je otkrivena prekopavanjem pošljednjih godina, to ćemo vidjeti, da je glavni ulaz sa zapada kroz trijemu sličnu prostoriju 33. dovodio u kupke. Ovdje su nagjena oba kamena s natpisima procuratora Valerija Supera i Aurelija Veracunda, koji se odnose na gradnju dovoljnog vodovoda i na reštauraciju kupki, te su po svoj prilici bili uloženi u jedan zid pri ulazu. Takogjer ovdje nagjena jonska glavica stupa svjedoči nadalje, da su pri ulazu u kupke bila arhitektonički ukrašena vrata.

Ja bih na tome mjestu izrekao i to mnijenje, da je na zapadnom kraju trijema 33. čvrst kamenit most preko Saske rijeke vodio do kupki, a to se može suditi po čvrstom zidanom temelju na desnoj obali potoka.

Tik pred prvom mramornom stepenicom, preko koje se dolazi prostoriji 30., vidimo u južnom zidu trijema 33. vrata, kroz koja dolazimo u posve inače zatvoreno odjeljenje kupki, koje sastoji od prostorija 34., 36., 37. i 39. do 44., te je na nacrtu — *tabla II.* — ogragjeno debelom crtom.

Po analogiji manjih i većih toplica u Pompejima[1]) mislim, da ovo odjelenje valja smatrati ženskim kupalištem, te se, ako to prihvatimo, ostale prostorije dosta lako tumače.

Prostorija je 34. predsoblje, gdje je valjda i služinčad čekala na gospogje, dok su se kupale. Iz toga predsoblja dolazi se kroz vrata južnog zida u dvoranu 37., tepidarium, gdje se je čekalo na kupku, ili gdje su se običavali hladiti poslije vruće kupke. Ovdje bi takogjer kupališne podvorkinje svršavale kupkama za znojenje spojeno trijenje i mazanje mirisavim mastima.

Pod te dvorane niti je bio šupalj (hypocaustum) niti je imao ogrijevne nastroje uz duvarove, pa će biti, da se je grijala žeravicom. Svakako je megjutim i istočni ogrijevni zid kaldarija (prostorija 40.) ponešto grijao tepidarium.

Po nagjenim ostancima kamenitog temelja i jedne ploče može se suditi, da je u toj prostoriji valjda bila nastavljena statua neke boginje.

Mala odaja 36., u koju se je iz tepidarija ulazilo kroz jedna vrata u sjevernom zidu, biće da je kupališnim podvorkinjama bila boravištem, gdje su se valjda čuvale i dragocijenosti onih, što su se kupali, u jednom ormaru (capsa), onda kupališne sprave, masti i ulja (eleotherium).

Druga jedna vrata u sjevernom zidu tepidarija vodila su u odaju za razodijevanje, apodyterium (prostorija 39.), kojoj se svrha može raspoznati po množini dvostrukih skoba za vješanje odjeće. I ovdje je na održanom kamenitom temelju u jugozapadnom uglu prostorije valjda stajala kakva statua ili kamen s natpisom.

Zapadno od apodyterija ima na polukrug ogragjen prostor 41., koji je prama prostoriji 39. cijelom širinom otvoren, pa je valjda samo zavjesom bio zastrt. Pod mu je za 82 *cm* niži nego pod u apodyteriju, osobito je pomno izragjen ciglastim betonom, a i zidovi su mazani tim materijalom. Bez sumnje je ovdje bio basin (piscina) za studeno kupanje (frigidarium).

---

[1]) Overbeck, Pompeji, IV. izd., 1884., str. 200 i d., i 215 i d.

Druga jedna vrata u južnom zidu apodyterija vodila su u prostoriju 40., koja je isto tako bez sumnje bila žensko odjeljenje za znojenje (caldarium). U toj prostoriji osim šupljeg poda (hypocaustum ili suspensura) bile su i uz istočni zid ogrijevne cijevi, što svjedoči množina ondje nagjenih i djelomice začagjanih ogrijevnih cijevi.

Ta se je prostorija grijala iz dva prefurnija, od kojih je jedan bio smješten uz zapadni zid, a drugi uz južni zid, a to je bilo dosta, da se jače može razgrijati caldarium.

Kao svoje mnijenje htio bih ovdje napomenuti, da je na temelju od opeke na 1 m^2 površine u jugozapadnom kutu caldarija po svoj prilici bila na više postavljena vodena posuda (labrum) za sapiranje poslije znojenja.

U zapadnom zidu vodila su tri otvora vrata, koji su valjda samo zavjesama bili odijeljeni od glavne prostorije, u tri male prostorije 42., 43. i 44. Pod je za 1 *m* dublji nego pod u caldariju, te je sličnim načinom, kao i pod u basinu 41. od ciglastog betona s taracom od cigle na njemu. To su očevidno bile ćelijice za basine s toplom vodom (lavatio calda).

Prostorija 38. nazidana je doduše na ženske kupke, ali je spram njih posve zatvorena i moglo se je do nje doći samo kroz jedna vrata iz dvorišta 35. Potaracana je kamenitim pločama, te je onamo otjecala voda iz reservoara u prostoriji 12. kroz žlijeb. Mislim po tome, da su u toj prostoriji, dugoj 12 *m*, a širokoj 4 *m*, bili kotlovi za ugrijevanje vode kako za ženske, tako i za muške kupke, o kojima će kasnije biti govor. Nego se od njih nije sačuvao nikaki trag, a još su se manje sačuvali ostanci cijevi, koje su vodu dovodile u ćelije 42. do 44. i 24. do 26. I studena voda za basin 41. biće da se je otuda dovodila.

Najposlije bi još valjalo napomenuti, da u podovima basina 41. do 44. nijesu nagjeni otvori za otjecanje upotrijebljene vode, kojih svakako mora da je bilo.

Da sada ostavimo ženske kupke, pa da se vratimo ulazu u 33. Tu se istočno, preko ponovno već spomenutih mramornih stepenica, uzlazi u predsoblje 30., kome je sa sjeverne strane odaja 29., valjda boravište kupališnog podvornika. Možebiti da je ta odaja služila i kao capsarium, gdje su oni, koji su se kupali, ostavljali svoje dragocijenosti.

Iz prostorije 30. moglo se je ili kroz vrata u južnom zidu uljesti u trijem 22., ili otuda pràvo u različite prostorije muškog kupališta, ili se je pak preko drugih stepenica na istočnoj strani dolazilo u dvorište 20. i 21.

Iz tog se je dvorišta onda moglo doći kako južno kroz trijem 22. do samih kupki, koje su sačinjavale južni dio cijelog kompleksa zgradâ, tako i sjeverno kroz trijem 19. u prostorije za konverzaciju i u druge dijelove muških kupki.

Pogjemo li ovim pošljednjim putem, onda vidimo, da prostoriju 20. na istočnoj i južnoj strani zidom, samo u temeljima uzdržanim, obuhvata prostorija 21. Duž sjeverne i istočne strane prostorije 20. prostire se nadalje 2 *m* širok trotoar od bijelog naljevenog stropa, dok je ostali pod samo od gline i druge zemlje. Da li je ova bila nabijena ili samo pijeskom nasuta, nije se više moglo ustanoviti. Ali je prostorija 20. bez sumnje bila dvorište, i valjda ambulatio, mjesto za šetnju prije i poslije kupanja. Za palaestru, gdje su se izvodile tjelesne vježbe bila je ta prostorija po svojoj dužini od samo 10 *m* i po širini od 5·92 *m* možda premalena, nego za to ipak ne bih hotio poreći, da su se ovdje i razne igre izvodile.

U prostoriji 21. mislim pače da je bilo natkriveno šetalište, otvoreno prema dvorištu 20., kome su stupovi stajali na ostancima temelja, održanim izmegju 20. i 21., te je to mjesto valjda bilo odregjeno za šetanje, kad je bilo kišno vrijeme.

U svakom kutu istočnog zida prostorije 21. ima u podu, potaracanu kamenom, po jedan pravokutni temelj od opeke, na tom su temelju valjda bile nastavljene one dvije statue, kojim su fragmenti nagjeni ovdje ili u pobočnim prostorijama, i o kojima je već bio govor.

Kad iz dvorišta 20. i njegovog ophodnika sa stupovima 21. zagjemo kroz vrata u južnom zidu potonjeg, onda opet dospijemo u pravokutno prelomljeni trijem 22., u koji bismo iz predvorja 30. i izravno mogli doći.

Trijem je naljeven bijelim lijepom i mogao se je grijati, jer su mu uz duvar *g h*, kako smo vidjeli, ogrijevne cijevi, u koje su vrući plinovi valjda dolazili iz hypocausta prostorije 31. kroz kanal, pod naljevenim stropom, koji se više nije mogao naći.

Naspram ovih vrata, kroz koja smo uljegli, ima drugi otvor vrata, koji nas vodi u poznati nam već prostor 23. Kako smo vidjeli, bio je u toj prostoriji prije hypocaustum, koji je u kasnije vrijeme razvaljen, tako da sada pod sastoji od bijelog naljevenog stropa nad kamenitim taracom.

Za tu bismo prostoriju mogli reći, da je bila tepidarium, gdje su se razodjevali oni, koji su se htjeli kupati u toploj vodi. Nego udara u oči, što u zapadnom zidu te prostorije, koji se je održao do na blizu 2 *m*, nema vrata za prolaz u caldarium 31., dok je u sva tri kupališta u Pompejima i u toplicama u Trijeru tepidarium izravno spojen s caldarijem. Ja mislim da će uzrok takoj uredbi biti u tome, što je istočni zid našeg caldarija, uz koji je još nagjena čvrsto prizidana jedna ogrijevna cijev, i na što nas upućuje i množina po ruševini rasutih ogrijevnih cijevi, sasvim bio obložen ogrijevnim cijevima, te se kroz taj zid po tome nijesu mogla probiti vrata. Hoteći da dogje iz tepidarija u

caldarium, morao je po tome onaj, koji se kupao, proći ugrijanim doduše trijemom 22. Nerazumljivo je nadalje, za što su ona sporedna vrata, koja na istočnom kraju sjevernog zida takogjer vode u trijem 22.

Tepidarium nije bio uregjen za grijanje, pa su ga valjda kao onaj u muškim kupkama malih toplica u Pompejima, ili kao onaj u ženskim kupkama u Domaviji, o kome je bila riječ, grijali mangalama, a djelomice i istočnim ogrijevnim zidom caldarija.

Zapadno se tepidarija hvata prostorija 31. caldarium u muškim kupkama, u koju se je ulazilo iz trijema 22., te se je grijala kako hypocaustom, tako i istočnim ogrijevnim zidom. Praefurnium, od koga je samo još nagjen kanal, koji onamo kroz duvar ulazi u hypocaustum, bio je uz spoljašnji zid istočnog dijela polukružne apside toga caldarija. Što su imala da nose dva mala stupa od lomljenog kamena uz zapadni zid, kojim je stranica duga 90 *cm* i 60 *cm*, ne bih umio reći. Po analogiji malih toplica u Pompejima mislim megjutim, da je u polukružnom prostoru za otjecanje caldarija bila oveća posuda (labrum) za sapiranje poslije znojenja, i uz to četverouglast kazan za toplu vodu (lavatio calda), nešto podalje od ulaznih vrata uz zapadni zid, dakle možda na ona dva od opeke uzidana stupića.

Pogjimo sada kroz istočna vrata trijema 22 u trijem 15, kome je pod podom nastroj za grijanje, i dalje prama jugu u trijemove 16. i 17., onda ćemo uz istočne im strane naći pet manjih prostorija 8. do 12., od kojih su megjutim samo dvije i to 10. i 11., otvorima vrata u svezi s trijemovima 16. i 17. pred njima.

Pod prostorije 10. u jednakoj je visini sa stropom trijema 17, dok je nasuprot pod prostorije 11 za 60 *cm*, a onaj u prostorijama 9. i 8. za 70 *cm* niži. Nadalje valja primijetiti, da su u prostorijama 9., 10. i 11. nagjeni ostanci ogrijevnih nastroja za duvarove.

Iz trijema 17. salazi se nuz dvije stepenice, svaka visoka 30 *cm* u prostoriju 11., kojoj je pod od ciglastog betona, i u kojoj je uz sjeverni zid mjestimice još prionuo lijep od ciglastog betona. Po svemu tomu, kao i po klupi duž istočnog zida može se zaključiti, da je ta prostorija bila basin za kupanje (piscina).

Pošto nadalje u pobočnim prostorijama 12. stoji reservoar, iz koga se je dovodila voda, to mislim, da je taj basin odregjen za studeno kupanje, te po tome bio frigidarium.

Tri male ćelije 24., 25. i 26. uz zapadnu stranu trijema 17. smatram takogjer basinom za kupke, ali se ni po čem ne može razabrati, da li su to bile studene ili tople kupke. Pod u te tri ćelijice nagjen je doduše samo od gline; ali ja mislim, da se tu nije dosta duboko kopalo,

pa da ćemo, kada skorim budemo nastavili prekopavanje, naići na ciglasti beton.

Kao apodyterium ili odaja za razodijevanje za ta četiri kupališna basina biće da je služila trijemu slična prostorija 17., duga 9·43 *m*, a široka 3 *m*, pa su ondje valjda bili ormari ili drvene vješaljke za ostavljanje odjeće. Za prostoriju 10. moglo bi se misliti, da je bila apodyterium muškog kupališta, ali to time izlazi nevjerojatno, jer u južnom zidu, koji se je održao na 2 *m* visine, nije bilo vrata, kroz koja bi se ulazilo pràvo basinu pobočne prostorije 11., te je po tome onaj, koji se je kupao, pošto se je razodio, tek kroz trijemove 16. i 17. mogao dospjeti do kupalištnih prostorija. Valjda je dakle odaja 10. bila takva prostorija, gdje su polaznici čekali prije kupanja ili počivali poslije kupanja.

Iz odaje 10. dogje se na sjevernoj strani preko vrlo istrošenog praga i preko ciglenih stepenica pred vratima u dublje odaje 9. i 8., kojim su zidovi bili obojeni. Možda su ove odaje bile za mazanje mirisavim mastima i za protiranje po unctoru, za tim za brijanje poslije kupanja.

Kroz vrata sjevernog zida prostorije 8. ulazilo se je nadalje u bogatije uregjene kupališne prostorije za konverzaciju, kojima ja pribrajam i prostorije 1., 3., 4., 7., 13. i 18.

U odaji 4. i u dvorani 18. nagjeni su naime podovi s mozajikom, a u ostalim podovi od ulaštenog ciglastog betona, u 3. i 4. laporne i mramorne ploče, kojima su bili obloženi temelji duvarova, u 4. i 7. ostanci štukaturskih radnja, onda u 1., 13. i 18. ostanci zidne slikarije, pa su se sve te prostorije mogle grijati ili izravno, bilo hypocaustima, bilo ogrijevnim zidinama ili bar iz pobočnih prostorija, kao n. pr. 3. iz 7.

I u samom predsoblju 14., iz kog se je ulazilo u bogatije prostorije 13. i 18., bili su doduše samo obijeljeni zidovi, ali je pod bio od opeke. Mislim po tome da se ne ću prevariti, kad reknem, da su gore navedene prostorije, koje su zapremale cijeli sjeverni dio muških kupki, služile za društvene sastanke i zabavu.

Ostaje nam sada još, da časom zavirimo u nepravilne i gotovo posve razvaljene pobočne prostorije 27., 28., 32. i 45., koje su od svih drugih prostorija toplica sasvim o sebi zagragjene.

Pod je u svim tim prostorijama naljeven od bijelog lijepa, a prostorije 27. i 28. dublje su za 142 *cm* od prostorija 32. i 45.

U 27. nagjeni su kuhinjski ostanci i podosta rbina od ilovastih i staklenih posuda za običnu kućnu potrebu. Biće po tome, da je prostorija 27. bila kuhinja. Uzevši, da je to mnijenje osnovano, to su onda pošljednje četiri, od kupki posve odijeljene prostorije valjda bile kantina, gdje su se kupališni gosti poslije kupanja mogli krijepiti.

Ne može se tajiti, da kupke rudničkog grada Domavije daleko u dnu provincije Dalmacije ni iz daleka onako bogato nijesu uregjene, a u gdjekojem pogledu i onako moderno nijesu razdijeljene, kao toplice u Pompejima, ali načela, po kojim su razdijeljene kupke u Pompejima, naime potpuna odijeljenost ženskih kupki od muških, i bogatije uregjenje ovih potonjih, nalazimo provedena i u kupkama domavijskim.

U kupkama domavijskim nije baš nagjeno mnogo drevnih stvari, a još manja bila je vrijednost onima, koje su nagjene. Valjda su već Rimljani sve sa sobom ponijeli, što se je moglo ponijeti iz kupki, kada su pošli odonud, a varvari, došavši iza njih, valjda su ih još do kraja oplijenili, prije nego što su ih razorili. Gdješto, što je i iza toga još ostalo, odnijeli su kasnije valjda kopači blaga.

Nas megjutim prije svega zanimaju ona dva kamena s natpisima, što su se održali, jer se iz njih može konštatovati gradnja dovoljnog vodovoda godine 220. i opravak kupališta godine 274. Svakako su kupke godine 220. već imale onoliki obim, koliki je danas nagjen, jer prvi natpis ne spominje proširivanje kupki, a i drugi od godine 274. govori samo o reštauraciji propalih kupki prema prvašnjem im obliku. U IV. vijeku nadalje mora da su kupke, kao i kurija i tribunal još postojali, pošto su ondje, kako ćemo vidjeti, nagjena dva broncana novca iz tog vijeka.

Već godine 1891. u prostorijama 20. i 33. nagjenih pet fragmenata od trahita s natpisima, koji potječu najmanje od dva natpisa[1]), onda opisani vapnenasti fragmenat s natpisom, koji je nagjen u prostoriji 29., *slika 46.*, na žalost su se održali u tako malim dijelovima, da se samo može nagagjati, da su to bili spomen-kameni u čast careva (?), a onaj iz prostorije 29. da je valjda bio ara.

I fragmenti dviju statua iz prostorije 21. od trahita i trahitnog tufa (sedre) ne mogu se po mome sudu pouzdano protumačiti.

Čuditi se je nedovršenim glavicama od stupova, što su ondje nagjene, po kojima bi se moglo misliti, da je pri odlasku Rimljana postojala namjera rekonštruirati ili proširiti kupke.

Od novaca nagjeno je u kupkama godine 1891. 10 komada, a godine 1892. i 1893. 23 komada, u svemu dakle 33 komada. Od ovih su 4 billon-, a ostali broncani ili bakreni novci.

Od ovih, većinom rastrošenih novaca, odredio je njih 7 direktor umjetničko-istoričkih zbirki Previšnje carske kuće u Beču, gospodin vladin

[1]) Vidi: Glasnik 1892., str. 16, 18 i 19, slika 22., 25., 26. i 28., onda Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 245 i d., slika 53., 56., 57. i 58.

savjetnik dr. Fridrik Kenner, a 6 komada gospodin profesor dr. Karlo Patsch u Sarajevu.

Megju billon-novcima ima jedan od Tacita (275.—276.) i tri od Proba (277.—282.).

Odregjeni su ovi broncani ili bakreni novci:

Aleksander Severus (222.—235.).
Gallus (251.—254.).
Gallienus (260.—268.) 2 komada.
Aurelianus (270.—275.) 2 komada.
Diocletianus (?) (284.—305.) i
2 pobliže neodregjena novca iz IV. vijeka.

Novci po tome svi potječu iz kasnijeg doba careva. Udara u oči, gdje su dva od tih novaca nagjena u duvarovima, i to jedan (Aleksander Severus) u temeljnom zidu praga u vratima izmegju 5. i 15., drugi (Gallienus) u stropu, kojim je naljeven pod u prostoriji 44.

Od srebrnih predmeta nagjena je samo jedna brnjica u ogrijevnom kanalu prostorije 16.

Od broncanih rukotvorina valja pomenuti jednu rimsku strelastu fibulu[1], onda 10 broncanih skoba jednakog oblika, kojim u pràvi kut savijena ručica najviše ako dostiže dužinu od 14 *mm.*

Od željeznih predmeta vrijede da se napomenu samo bodež, dva noža, potkova bez drška i stupića, koja je na svakoj strani bila prikovana sa 3 klinca, konjska spona[2], onda mnoge dvostruke skobe i množina ovećih klinaca.

Od olova bilo je vodovodnih cijevi, jedan uteg[3]), jedna probušena ploča, nadalje više rastaljenih kalufa i gruda, i nekoliko kovanih fragmenata.

Od koštanih stvari valja da se navede jedna bočka žličaste, i dvije krugljaste glavice, onda šivaća igla, sve sami takvi oblici, koji su nagjeni i u rimskim razvalinama kod Carnuntuma.

Od staklenih posuda pokupljeno je poviše stranom bijelih, stranom žućkastih ili zelenih rbina. Većim su dijelom od posuda različitog oblika, a ponekad su i za ukras nabrušene. Gužvasti okrajci i okrajca pri dnu obično su tako načinjeni, da je meko još staklo sasvim uzvrnuto, pa kako okrajca tako i gužve imaju oblik po jedne šuplje cjevčice. Komad dna od jedne zelene, pravokutne staklene posude ima utisnut

[1]) Glasnik 1892., str. 20, slika 31, i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 62.

[2]) Glasnik 1892., str. 21, slika 33., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 249, slika 64.

[3]) Glasnik 1892., str. 20, slika 32., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I., str. 248, slika 63.

natpis[1]). Ali je ondje bilo i ljevenih staklenih ploča, koje su većinom na jednoj, a kadšto i na obje strane bile u polak brušene.

Još češće nego stakleni, nagjeni su ilovasti predmeti, od ovih valja prije svega da se spomenu četiri duguljaste i jedna okrugla svjetiljka bez ručicâ i ulomak jedne takve svjetiljke.

Od množine ondje nagomilanih rbina najrazličitijih posuda mogao se je rekonštruirati jedan pehar i dva omanja vrča; a moći će se osim toga još nadopuniti jedan posve malešan vrčić s ručicom, jedan oveći kotlić za grijanje vode i možda još jedna zdjela. Vrijede da se napomenu podosta rbinâ s prostom, zelenom, olovnom ocaklinom s obje strane, nekoliko drugih nasuprot posve ili djelomice oličenih sa sjajnim crnim firnisom, i onda najposlije još valja spomenuti, da na velikoj rbini okrajka jednog kotla za grijanje vode ima grčki pečat.

D. Prekopavanje za pokus u gornjem gradu.

Kako nam je već poznato, sagragjeno je današnje selo Gradina na razvalinama negdašnjeg gornjeg grada Domavije. Nagjen je ondje kod kuće Ibra Hajdarovića u jednoj provaliji temelj ovećeg stupa od kristaliničkog vapnenca[2]).

Toga radi prekopavalo se je ondje ponešto za pokušaj, pa je tom prigodom odmah ispod ledine nagjen 1 *m* visoki temelj pravokutne jedne zgrade od lomljenog kamena u vapnenom lijepu, koja svojom gradnjom posvema priliči razvalinama u dônjem gradu.

Kad je oko zida s polja i iznutra povučen jarak, našlo se, da ta zgrada od sjeverozapada prama jugoistoku ima veću širinu od 7·42 *m.* Duge strane mogle su se prama jugozapadu u jednu ruku samo na 2·65 *m*, a u drugu samo na 5·30 *m* otkopati, jer se je jarcima naišlo na njivu, zasijanu kukuruzom.

Debljina zida izmjerena je na 62 *cm*, a poprečnim je jarkom konstatovano, da je pod te zgrade samo glinom bio nabijen. Nagjeno pri tom pokusnom prekopavanju nije ništa, a ni na opeku ili krovni crijep nije se naišlo.

Sjeverno od toga mjesta, prema gradu, ima megjutim već po površini rasutog rimskog krovnog crijepa i opekâ, pa s toga ima nade, da će se daljim prekopavanjem i u gornjem gradu doći do povoljnih rezultata.

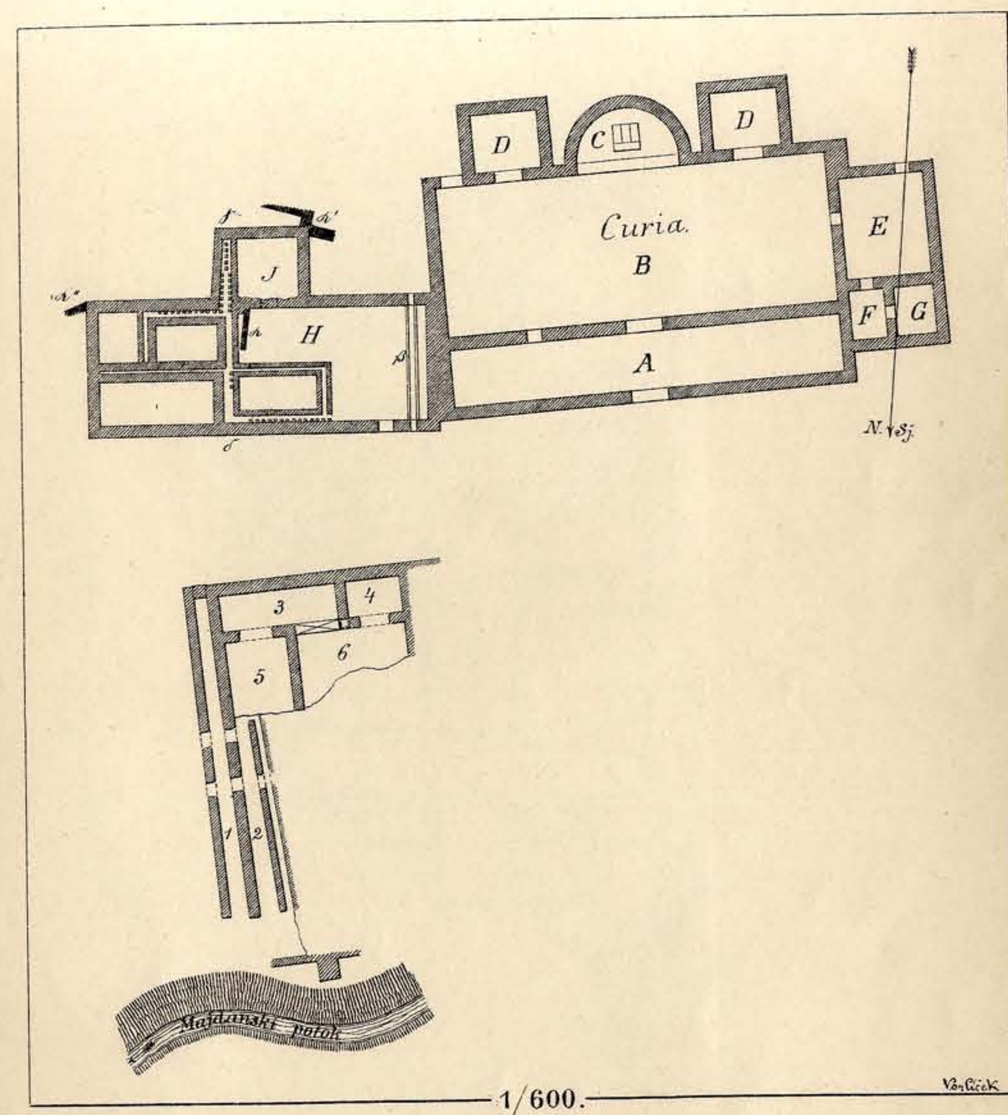
[1]) Glasnik 1892., str. 22, slika 36., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I, str. 250, slika 67.

[2]) Vidi: Glasnik 1891., str 5, slika 6., i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893., I, str. 222, slika 6.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

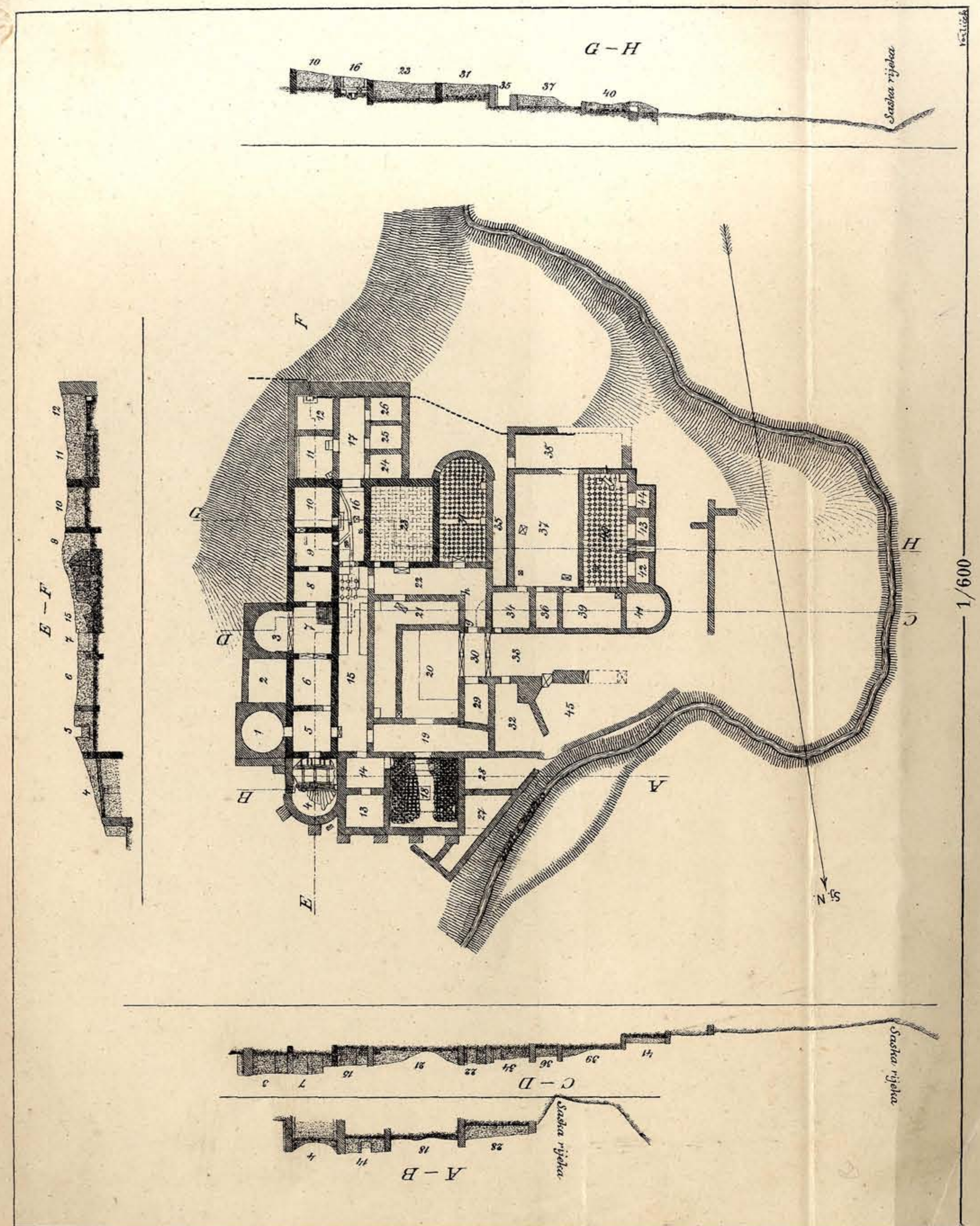
Tabla I.

1/600.

Tabla II.

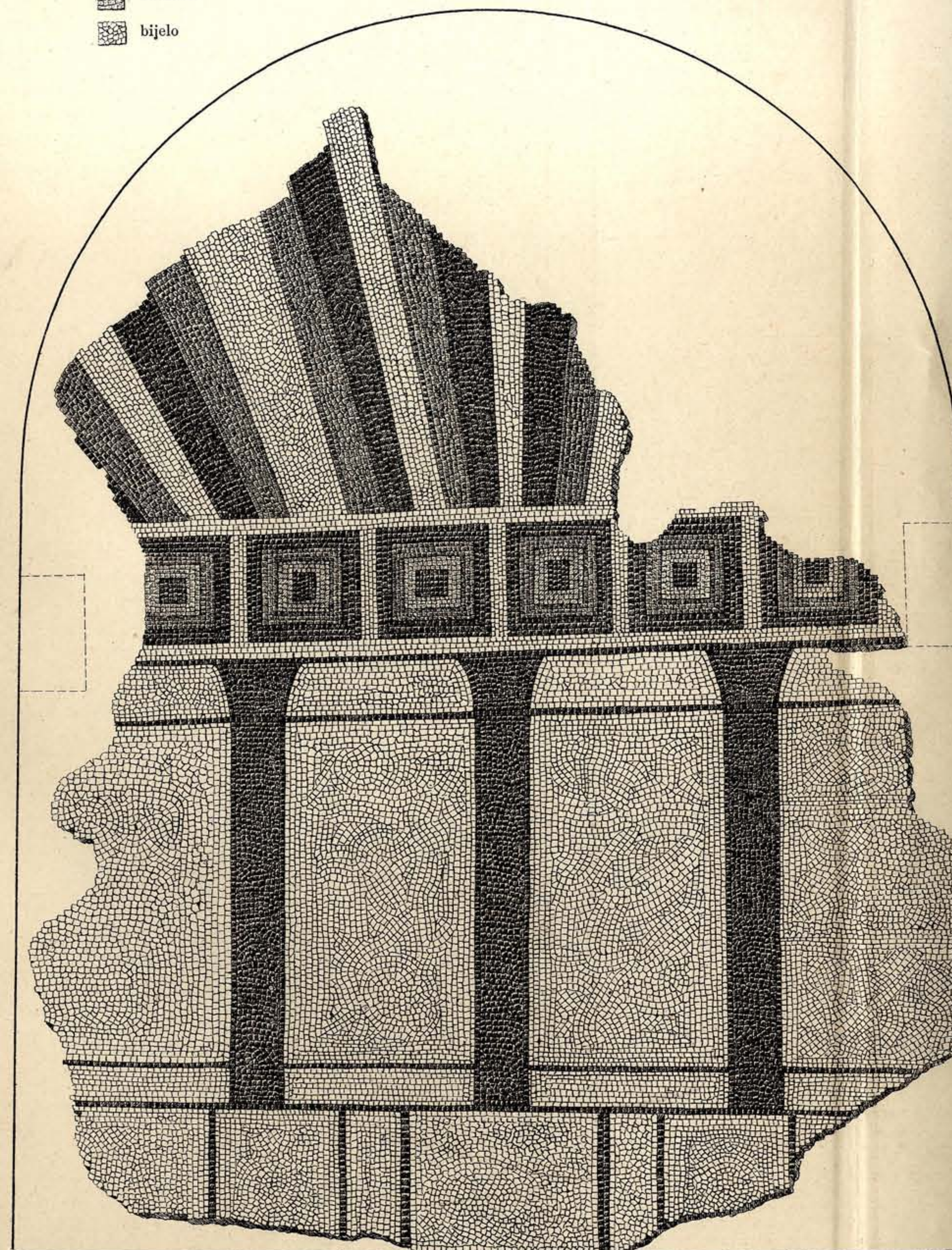
Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

zeleno
crveno
modričasto
žutkasto
bijelo

Tabla III.

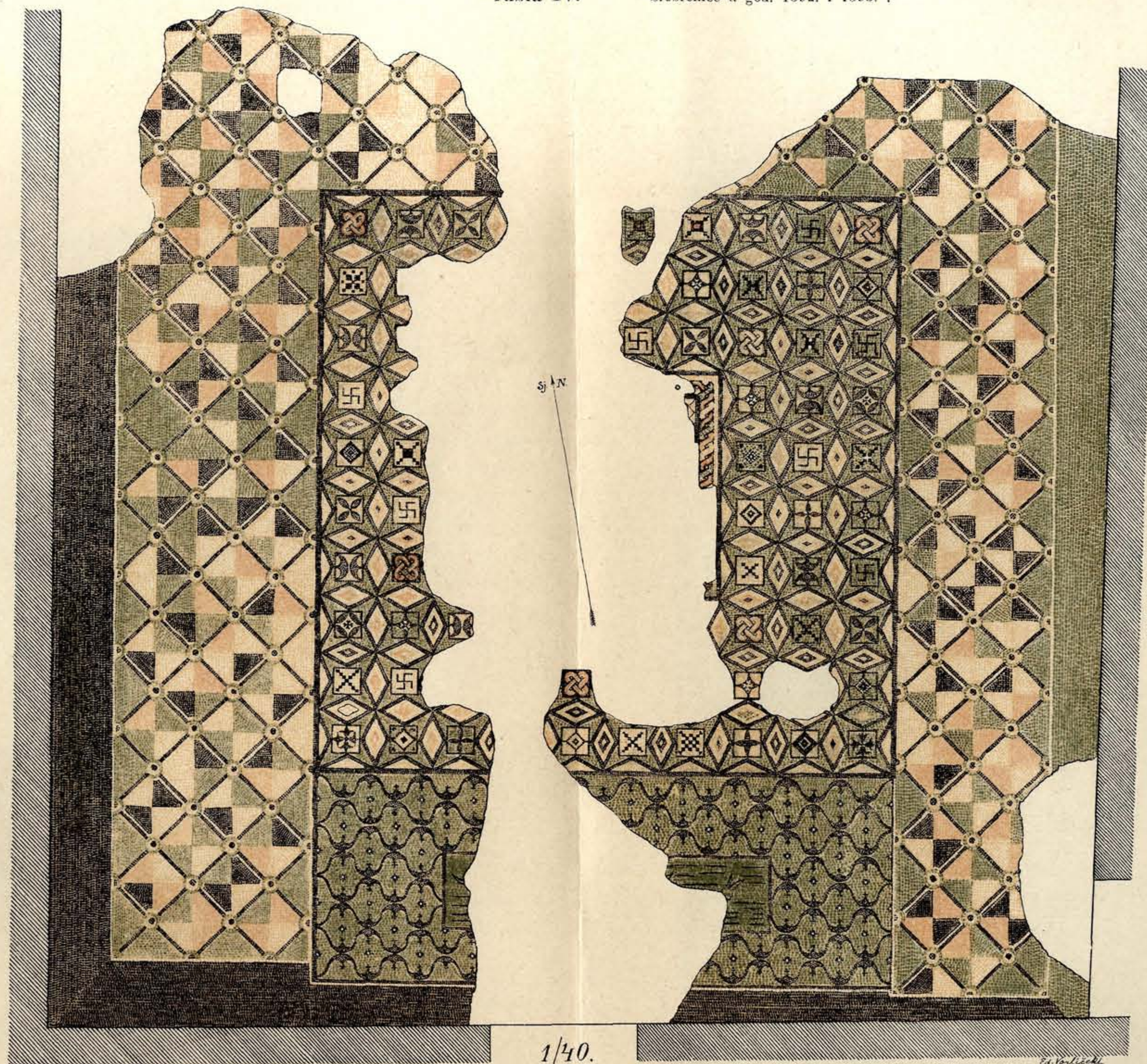

Photolith. u. Druck v. C. Angerer & Göschl, Wien.

1/30

Tabla IV.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u god. 1892. i 1893.“.

Ластавице Босне и Херцеговине.

Приопћио

кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја **Отмар Рајсер.**

Срећа је, те у нас народ опћенито милује и чува ове корисне, или бар посве безазлене створове[1]).

Осим пећинарке *(Hirundo rufula)*, којој је Грчка домовином и која је само једноћ заблудом споменута за Херцеговину, живе у нашој земљи према великој њеној климатичкој разноликости све врсте правих ластавица, што их има у Европи и то више мање многобројно. Од козодојâ (ноћних ластавица = Nachtschwalben) најпослије живи друга једна врста: *Caprimulgus ruficollis*, на иберском полуострву. У нашој земљи живи *Caprimulgus europaeus* L., те јој је народ у нас надио дивно име помракуша. Та, ван реда корисна птица находи се по свој земљи, ма и не свуда подједнако. У народном музеју има ексемплара из околице сарајевске, нарочито са Требевића, из Козаре планине код Саве и од Хан-Кумпаније код Травника.

Код Сарајева има је множина, па ју је за топлих љетних ноћи мило слушати, како преде. Јаја су ми од ње неколико пута доносили крајем маја и у јуну. У сваком су гнијезду вазда била по два јајета. Једноћ су се у једног јајета сиве пјеге на љуски и мрке горње пјеге све слиле у једну јединцату пјегу, — ријетак изузетак. Због оштрог поднебља сарајевског долазе помракуше у прољећу врло касно, али за то у јесен тим дуже остају код нас, тако да до половице октобра поједине виђаш, до кога су времена друге крајеве средње Европе давно већ оставиле.

---

[1]) Босанци и Херцеговци милују ластавицу, као и сва јужно-словјенска племена. У народној причи и пјесми присподабља се нарицање матере, жене и сестре над покојним сином, мужем или братом цвркутом ластавичјим, и често наиђеш на стих: „а преврће као ластавица". Особита љубав за ластавицу очитује се у нашим крајевима у томе, да ластавичје гнијездо нико не дира нити ће ластавици ико шта на жао учинити. Опћенито је вјеровање, да онога, који ластавици што на жао учини, мора снаћи несрећа; такога немилосрдника околина његова презире. *Уредништво.*

Велика је корист од помракуше, јер она ноћу без престанка лови зарезнике, који у то доба лијетају; у доба, када други савезници човјекови против кварочина̂ у шуми и у пољу почивају.

Још је вриједно спомена, да се удичари при Неретви њежним перјем помракуше служе, да га мјесто муха натичу на удицу, уприличивши га сасвим на облик мухе.

У Босни и Херцеговини од правих ластавица живе четири врсте: чађавица, обична ластавица, брегуница и стјенарка или пиштара *(Hirundo rustica, urbica, riparia* и *rupestris).*

И ако у Сарајеву има само неколико парова чађавице, за то је тим више има у другим мјестима. Што је у Сарајеву тако ријетка, мучно је протумачити. Професор Цох приписује то у гимназијском програму 1883. овдашњем нечистом зраку. Али се онда мора примијетити, да оне у другим варошима, као н. пр. у Травнику, Зворнику и т. д., гдје зрак за цијело ништа бољи није, имају множину својих гнијезда.

У већини мјеста у земљи такођер је радо виђен гост, али у свој земљи још нијесам нашао, да је игдје своје гнијездо прилијепила уз хрид. Чини се такођер, да се она не диже тако далеко у висину као слична, обична ластавица.

Вријеме када долази, пада између 18. марта и 10. априла. Најприје се појаве поједине птичице, онда их за дуже времена не виђаш никако, док најпослије мала јата не стану крстарити по чистом прољетном зраку. Старо и младо радује се њихову доласку. Народ је не разликује од обичне ластавице, те их једну с другом замјењује. Али обичну ластавицу ласно већ из далека можеш распознати по њену, пливању сличну лету и по бијелој вољи, која се већ из далека блиста.

Гнијезда обичне ластавице налазиш исто тако уз кућне корниже, као и по стрмим хридовима у брдима. У Голој Јахорини, на Вележи и Чврсници има је н. пр. свуда.

Кад у јесен рано наступи рђаво вријеме, ето онда ластавица̂ у великој множини у вароши, па их онда доста пута видиш, гдје су се збиле у велике хрпе, да се грију. У половици септембра 1889. могла се је та необична појава мотрити у Фрање Јосипа улици у Сарајеву, али их је при тадашњој необичној студени ипак множина озебла. Међу њима нашла се је и једна сасвим бијела птичица, савршен албин, која је предана земаљском музеју, те ондје краси збирке. Дужица у оку била је у те птичице без боје, па је за то изашла сасвим црвена.

У зазидана с горње стране гнијезда обичне ластавице радо се натискује домаћи врабац, па таква гнијезда, гдје се је он удомио,

одмах можеш распознати по влаћу сијена и сламе, које из њих провирује. Обична ластавица долази к нама редовно нешто касније, него чађавица, те је без сумње највише има у земљи.

Брегуница је, размјерно узевши, избирач, тражећи мјесто за свој љетни боравак. Свагдје на њу наилазиш гдје лијета, али само ћеш је на појединим мјестима наћи гдје гнијезди.

Највећа од познатих доселе колонија била је уз десну обалу Неретве недалеко Габеле.

Овдје је много стотина парова завило своја цјеваста гнијезда у поводни пијесак. Код Мостара нашао сам само још један јединцати пар. Многе их надаље имају своја гнијезда крај Требишњице код Ластве или уз крајеве Ливањског поља. Некоји пчелари тврде, да брегуница који пут однесе и по коју пчелу, па је баш тако осуђују као и птицу, звану пчелар, али је то свакако врло претјерано.

Покадшто те ластавице и по два пута у години носе јаја, али обично то бива само једноћ.

Свих досад описаних врста има и по другим крајевима Европе, док стјенарка станује само у неким крајевима јужних полуострва, па за то заслужује, да се тим више на њу осврнемо.

У Херцеговини има је у долини Неретве и у другим крајевима с медитеранским поднебљем, а гнијезда гради у многобројним пећинама с тијесним улазом и сводовима.

Површно је мотрећи, лако је можеш замијенити са сличном јој по боји брегуницом, али је одмах можеш распознати по чисто бијелим, округлим пјегама у летним перима. По начину, како гнијезда гради, слична је чађавици, а и јаја од обје врсте врло су налик једна на друга.

У једном гнијезду близу врела Радобоље нашао сам крајем маја 1891. посве необичан број од 7 комада. У другим би се гнијездима вазда нашло по 4 до 5 јаја или младих.

Код Јабланице виђала се је године 1887. дуже времена чисто бијела стјенарка, али се је умјела заклонити од сваког ухођења, док од једноћ нестаде без трага.

У Дабар-пољу нашао сам год. 1892. прве стјенарке 24. априла, па једва вјерујем, да су при онако непогодном времену већ прије које онамо дошле.

До средњег горског појаса не успиње се у нас стјенарка, већ су јој дражи топлији, од вјетра заклоњени крајеви.

Правим ластавицама придружују се у нас двије врсте чиопе *(Micropus,* Segler).

По цијелом континенту распрострта црна чиопа (*Micropus apus*) чини се, да преко Босне само прелијета. Госп. Е. пл. Домбровски наводи додуше, да оне граде гнијезда по мунарама у Бањалуци, али се црна чиопа иначе није више онуда виђала.

Можда неколико парова има своја гнијезда у распуклинама око језера код Јајца, гдје сам године 1887. видио неколико чиопа гдје лијетају.

Прољећем и јесени прелијета та птица сваке године наше крајеве, па ју особито за мутног, магловитог времена у мјесецу мају, н. пр. у Сарајевском пољу, заухвано можеш наћи.

При томе поједине често залутају у варош, па их ондје кадшто и улове, тако н. пр. 7. аугуста 1889. Исто тако брзо, како су дошле, остављају чиопе нашу земљу. Као велику ријеткост могу навести, да су још половицом октобра 1887. године двије чиопе око Рајловца лијетале, ма да је главна сеоба те врсте била већ прије два мјесеца.

Далеко је виђенија бијело-трбушаста чиопа (*Micropus melba*) која живи у Херцеговини. Дивота је погледати, када те птице зраком прелете хитро као мисао. То је најокретнија полетуша наших крајева, која исто тако оживљује кукове Вележи и Трескавице планине, као и романтични хрид над врелом Буне и друга мјеста у топлијој Херцеговини.

Човјеку су чиопе исто тако корисне као и праве ластавице, а о какој штети од њих никако не може бити говора. С тога је веома добро, што у нас не лове ту птицу на удицу за јело, као у Италији.

Један пут ми пође за руком, да код Буне стигнем једно гнијездо црне чиопе са чисто бијелим, ваљкастим јајетом, које је у једној пањези изнад врела Буне уз хрид било чврсто прилијепљено гумији сличном слином те птице. У ту је слину умјетно замјешано перје и комадићи папира, тако да цијело такво гнијездо приличи глаткој, лијепој купици и врло сјећа на гласовита гнијезда саланганије (птичја гнијезда, која се једу). У високим планинама гради црна чиопа своја гнијезда већином у дубоким распуклинама. Јајâ буде 2—3. Већ у аугусту почињу селити на југ, а тек у мају стижу до нас прва јата дивне те птичице.

Rimske starine iz Goražda.

Po nalogu gospodina vladinog savjetnika Hörmanna poslala je politička ispostava u Goraždu zemaljskom muzeju snimke obaju natpisa, uzidanih u crkvi sv. Gjurgja u Sopotnici (3 *km* sjeveroistočno od rečene varoši), C. I. L. III. 8370 i 8371, i jedan nacrt ondje smještenog relijefa na zidu. Isporegjivanjem natpisâ pronagjene su dosta znatne razlike od priopćenog po Evansu n. dr. mj. čitanja.

1. C. I. L. III 8370. Prosto okvirena ploča od poroznog vapnenca, lijevo i desno potpuna. Visina 0·55, širina 0·60, dužina 0·9; veličina pismena u 1. redu 0·08, u 2. do 4. redu izmegju 0·04 i 0·05; uzidana u apsidi lijevo od oltara. *Slika 1.*

I·O·M·COR·
EAND·A R VVI C·
SATVR NINVS
CONS

Slika 1.

Odmah na prvi pogled u oči udara nejednakost pisma: red 1. pokazuje lijepa, duboko rezana, monumentalna pismena, u redu 2. do 4. nasuprot su ružna, nepravilna, plitko usječena: ne može biti da potječu iz istog vremena. Dakle i forma natpisa izražava, što mu sadržaj kaže. Tu su dva akta: Osnovanje natpisa i po svoj prilici nad njim u jednoj panjezi smještene statue Jupitru, izrečeno riječma *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(oh)or(tali)*, i u redu 2. do 4. zabilježena posveta.

R. 1. stoji samo COR, mnijenje Evansovo: „H post C fortasse evanuisse“ ne podudara se.

R. 2. vidim na snimku kao sedmo slovo VV, ja mislim da će to biti ostanak od M, kome je prva noga odsječena, možda ligirano sa A; one tri crte sa I, koje poslije toga slijedi, da bude AM, ne mogu se spojiti.

Otkud je sad Evans u tome redu uzeo ono svoje *„[dec. mun.] Andarvanor[um]"*, tome ja pri onako lijepom snimku i pomnom nacrtu gosp. upravitelja ispostave ne mogu da se domislim.

Na kraju retka 3. ne fali ništa, pa time otpada čitanje, što ga predlaže S. Frankfurter: *[b(ene)f(iciarius)] cons(ularis)*, te Hirschfeldovo riješenje *cons(acravit)* izlazi kao pravo.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(oh)or(tali). — Eand(em) aram Ic(.... ius?) Saturninus cons(acravit).

Posvetnik se ne spominje, pa smijemo misliti, da je ta posveta uredovno izvršena, dakle po zapovjedništvu kohorte, koja je bila štacijonirana u Goraždu, a boravak joj ondašnji može izvesti iz kognomena *cohortalis*, pridanog Jupitru.

I drugi od poznatih nam natpisa toga boga C. III. 1782 (Narona) ima samo njegovo ime u dativu, ne spominjući utemeljitelja: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(o)hortali*[1]).

2. C. I. L. III., 8371. Cippus, gore zaokružen, od poroznog vapnenca; visina pismena 0·065; uzidan desno kraj oltara. *Slika 2.*

T E R M·

Slika 2.

Do tačke na kraju reda po Evansu pravo pročitan.

Taj natpis bez sumnje potječe iz istog vremena s prvim redom prije spomenutog; i biće da ga je izradio isti klesar. Isto je tako čisto izragjen; jednakost se naročito ističe u oblicima pismena M, oba puta vidimo gore šiljat kut i kako dvije haste nijesu sasvim sastavljene. Dalje ćemo moći zaključiti, da ih je isti klesar i za istog naručnika izradio. Čini se, da je to jedan od onih natpisa, kojima je bio označen teritorij kohorte. Po tome bi u isto vrijeme učinjene bile uredbe za bogoštovlje kohorte i za omegjašenje njena vlasništva.

3. Iz Goražda potječe i ulomak „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen, XVI., str. 86.

4. Merkurov relijef, isporedi *sliku 3.* Crvenkast mramor; visina 0·75, širina 0·43; uzidan u spoljašnji zid desne duge strane crkvene. Visina relijefa 0·03, lice i genitalije otkrnute.

U udubljenom, prosto okvirenom pravokutniku, Hermes s prednjom stranom, stojeći na plinti, odjeven je petazom, ima krilate cipele i hlamys,

1) Isporedi: Roschera Mythologisches Lexicon s. v. Juppiter, str. 750, gdje je samo taj natpis naveden. Odonda je pridošao natpis C. III. S. 8299 (Plevlje): *I(ovi) Cho(rtali) s(acrum). M. Aemil. Antonius v. l. p.*, koji takogjer potječe iz Dalmacije.

koja je na desnom ramenu skopčana fibulom, te na prsima samo u nekoliko nabora složena, preko legja pada do pregiba pod koljenima. Ljevicom drži preko ramena kerykeion, na kome se jasno raspoznaju dvije karike, gore zmijske glave, a dolje repovi; spuštena desnica hvata dolje obrnutu palicu. — Izrada je surova.

Kerykeion i palica karakterišu našeg Hermesa kao psychopompa. Prikazivanje toga boga sa ta dva atributa rijetko je, isp. kako su sastavljeni kod R. Münsterberga, grobni relijef u Bukureštu u Arch.-epigr. Mittheilungen, XV., str. 135 i d.

Možda ovom čislu spomenikâ možemo pridati još jedan dalji bosanski relijef. U Dônjem Uncu[1]) ima na velikom kamenitom šulju u 0·012 *cm* visokom relijefu izgragjen Hermes, kako ga prikazuje *slika 4.*

Visina figure 0·365, lice i na desnoj nogi otkrnjena; desna ruka niže lakta odbijena.

Hermes, stojeći na desnoj nozi (prikazan je sprijeda, en face), glavu je obrnuo na desno, desnicu pružio na stranu, odjeven je petazom i hlamom, koja je visoko gore na desnoj strani prsa skopčana, te pada preko legja i preko lijeve ruke. — U kompoziciji i izradi nadmašio je taj relijef daleko onaj u Goraždu.

Slika 3.

Atribut, koji je bog držao desnom rukom, izgubio se je zajedno s tom rukom, ali se o njemu, kako mislim, može dosta pouzdano nagagjati. Naš relijef, ako izuzmeš kako je glava obrnuta, mnogo se podudara s Hermesom spomenutog bukureštanskog relijefa, koji se ovdje prispodobe radi u *slici 5.* ponavlja iz Münsterbergove publikacije.

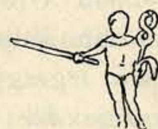
Držanje desne ruke — lakat na našem relijefu tačan nam je podatak za isporegjivanje — na oba je kipa jednako. Ruka je ponešto pružena, kako se ne naprežu živci; predmet, koji je držao, nije mogao biti težak. — Na grupu ne može se pri tome kamenu nikako pomišljati.

1) Provenienciju je naznačio gospodin Ćiro Truhelka; u našeg muzeja ima samo sadreni odljevak.

5. M. Hoernes vidio je godine 1879. u Goraždu dva mramorna sarkofaga; natpisno polje u jednoga (0·52 visine, 1·26 dužine, 0·77 širine) bilo je „sasma pokriveno korom, tvrdom kao kamen, koja se ne da odlupiti“,

Slika 4.

Slika 5.

na drugom nije se vidjelo „nikaka traga umjetnoj radnji“ (Arch.-epigr. Mittheilungen, IV., str. 47).

I. pl. Asbóth: Bosnien und die Hercegovina, str. 215, misli bez sumnje iste, kad javlja, da su nedaleko od stare karvanserije (naprema ćupriji) „do godine 1880. stajala dva rimska sarkofaga. Od onda da ih je nestalo“.

Sarajevo, novembra 1893.

Dr. Karlo Patsch.

Даље рецензије о дјелима: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ и „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“.

Приопћио

уредник **Коста Херман**, владин савјетник.

У намјери, да задовољимо од многих наших поштованих читалаца изражено̄ј жељи, да и надаље приопћујемо изјаве учених кругова о објема горе наведеним публикацијама, настављамо овдје наш чланак у 4. свеску V. годишта (стр. 637 и 638), још неким рецензијама те руке, које су у пошљедње вријеме штампане у различитим стручним листовима.

„Revue mensuelle de l'école. d'anthropologie“ у Паризу пише у своме броју од 15. новембра 1893. год. у рубрици „Chronique Praehistorique“, редигираној по госп. Габријелу де Мортиље (Mortillet) ово што слиједи:

У погледу опће палетнологије имамо да објавимо три списа, који су узор те руке. Један се тиче јавног музеја, други нарочите збирке, а трећи продаје.

Први је несумњиво најзнаменитији. Уредио га је Мориц Хернес под насловом „Знанствене објаве о Босни и Херцеговини, издао земаљски музеј у Сарајеву[1])“. То је лијеп свезак у 4-тини, сјајно илустрован са 748 слика у тексту и 30 табела, дјеломице колорираних. У њему је опис земаљског музеја у Сарајеву, који сам обухвата 11 табела.

То је опћи музеј, који обухвата не само археологију него и природопис и етнографију. Кустос је за археологију др. Ћиро Трухелка, а пристав за палетнологију Фрањо Фиала. Тај каталог није тек сухопаран и незнатан списак предмета, већ је састављен од занимљиве серије монографија о ископима и нахођајима, написаним по стручњацима, који и познају и лијепо приказују предмете, о којим говоре. И ако је тај поступак у погледу реда номенклатуре понешто погрјешан, за то опет има ту велику предност, да дјелу даје живота и разноликости, те овдје налазиш доста појединости и обавијести, које не би нашле мјеста у простом каталогу. Прехисторичка и протохисторичка палетнологија обухвата 187 страна

---

[1]) Dr. Moriz Hoernes: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo. Беч 1893., у 4°, XVIII. и 593 стр., 30 табела од ових многе двоструке.

и 481 слику; римска и средовјека 129 страна са 230 слика у тексту и 8 табела. Протохисторички је дио најопширнији. Гробови и гробишта из првог жељезног доба, из халштатске епохе дали су многе и обилате приносе за збирке. Гробиштâ има онуда сасма необичних, гдјегдје и у такозваним „Ringwälle“, окруженим наоколо сухозидинама. Налазе се на земљаним насипима, које окружују округле сухозидине. Прилози у гробовима Босне и Херцеговине показују сродност с извјесним гробовима у Кавказу. Не можемо овдје обредати све описане и насликане предмете. Само ћемо навести некоја занимљивија поглавља.

Фибуле, које се по неким комадима придружују оним, које су већ објављене и познате из Халштата и марнске формације, дјеломице су у цијелости истог облика и показују исте оне сталне и нарочите форме. Фибуле, које потјечу из гробова тога краја (са Гласинца), имају редовно помичне колуте од бронца, просто уложене у труп фибуле.

Тај обичај, да се мали колутићи улажу у фибуле, протегао се је и на бочке; кадшто је бочка на врху свинута на облик петље, па се одонуд наставља, творећи двоструку бочку. Земаљски музеј у Сарајеву има множину тога типа.

Врло је необична збирка бронцаних привјесака. Ту се виде брњице сваке руке, како су доста познате, али и малих посудица, све као у етрушчанским гробовима у Италији, цијелих птица или са двије главе, и што је сасма необично мале брадвице с ушицама, сличне пошљедњим бронцаним типима.

— Поводећи се за примјером Босне и Херцеговине, академичко друштво ватландско (у Швицарској) и друштво за историју Швицарске романске, хоће да објаве старине из сојеница у музеју лаусанском[1]). Оне су баш издале проспекат. Говорићемо о томе, кад примимо то дјело.

(*„Pour ce qui concerne la palethnologie générale, nous avons à signaler trois catalogues qui sont des modèles en leur genre. L'un concerne un musée public, l'autre une collection particulière, le troisième une vente.*

Le premier est incontestablement le plus important de tous. Il est rédigé par M. Moriz Hoernes, sous le titre de „Communications scientifiques de Bosnie et d'Herzégovine, éditées par le Musée national de Sérayevo“. *C'est un très beau volume in-4, magnifiquement illustré de 748 figures dans le texte et de 30 planches en parties coloriées. Il contient la description du Musée national de Sérayevo, absorbant à elle seule onze planches. C'est un musée général renfermant non seulement l'archéologie, mais encore l'histoire naturelle et l'ethnographie. Le conservateur pour l'archéologie est le Dr Ćiro Truhelka et le sous-conservateur pour la palethnologie Franz Fiala. Ce catalogue, au lieu d'être une froide et insignifiante liste d'objets, se compose d'une intéressante série de monographies de fouilles et de recherches, rédigées par des hommes spéciaux qui possèdent et exposent bien les sujets qu'ils traitent. Si ce procédé pèche un peu sous le rapport de la nomenclature, il a le grand avantage de donner de la vie et de la variété à l'œuvre, et de permettre d'entrer dans beaucoup de détails et de renseignements qui ne sauraient trouver place dans un simple catalogue. La palethnologie préhistorique et protohistorique comprend 187 pages, renfermant 481 figures; le romain et wabénien, 129 pages avec 230 figures dans le texte et 8 planches. C'est le protohistorique qui est de beaucoup le plus développé. Les sépultures et cimetières du premier âge du fer, époque hallstattienne, ont*

[1]) Musée archéologique de Lausanne, Antiquités lacustres, prospectus petit in — folio, avec 2 planches. L'ouvrage en aura 40.

fourni de riches récoltes. Parmi les sépultures, il en est de tout à fait particulières ce sont celles des Ringwälle ou ramparts en cercle. Elles se rencontrent dans les levées en terre qui entourent des enceintes circulaires. Les mobiliers funéraires de la Bosnie et de l'Herzégovine ont un air de famille avec le contenu de certaines sépultures du Caucase. Nous ne pouvons passer en revue tous les objets décrits et figurés. Nous signalerons seulement quelques séries intéressantes.

Les fibules, tout en se rattachant par quelques échantillons à celles déjà signalées et connues de l'hallstattien et même du marnien, ont une physionomie particulière dans leur ensemble et même affectent certaines formes spéciales. Les fibules provenant des sépultures de cette région (de Glasinac) portent fréquemment des anneaux en bronze, mobiles, simplement engagés dans le corps de la fibule.

Cette habitude de passer de petits anneaux dans les fibules s'étendait aussi aux épingles, aussi parfois la tige de l'épingle se replie en forme de ganse au sommet et se continuant au-dessous forme une épingle double. Le Musée national de Bosnie et d'Herzégovine en contient plusieurs de ce type.

Une série fort curieuse est celle des pendeloques en bronze. On y voit des grelots de divers genres, ce qui est bien connu, mais aussi de petits vases tout comme dans les sépultures étrusques de l'Italie, des oiseaux entiers ou à deux têtes, et, fait tout particulier, de petites haches à douille semblables au dernier type du bronze.

— Suivant l'exemple de la Bosnie et de l'Herzégovine, la Société académique vaudoise et la Société d'histoire de la Suisse romande vont publier les antiquités lacustres du Musée de Lausanne. Elles viennent d'en donner le prospectus. Nous en reparlerons quand nous aurons l'ouvrage.“)

„Berliner Philologische Wochenschrift“ (издају Хр. Белгер и О. Сајферт) доноси у својим бројевима 47. и 50. од 18. новембра односно од 9. децембра 1893. (XIII. годиште) ове рецензије од господина професора Г. Волфа у Франкфурту на Мајни:

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Издао босанско херцеговачки земаљски музеј, Уредио Мориц Хернес. I. св., са 30 табела и 700 слика у тексту. Беч 1893. К. Геролда син., XVIII. 593 стр., лекс. 8⁰.

Под добрим аусписијама ступа нови часопис у живот, као споменик науком пробуђеног и вођеног интереса народу у Босни и Херцеговини за домаћу повијест и за науку о рођеној земљи, па се лако може разумјети радосни понос, којим управитељи земаљског музеја у Сарајеву показују на своје благо, што су га, пошто завод још ни десет година не постоји, нагомилали и поредали у његовом природописном и у археолошко-хисторичком одјељењу. Нарочиту захвалност дужни смо пак предстојнику музеја за то, што је до научног материјала, који се у овом западно-европској култури ново отвореном крају у тако ненаданој множини нуђа, настојао утријети пут и даљим круговима. Уз четвртгодишње свеске (Гласник), који, одређени за побуђивање домаћег житељства, излазе на домаћем језику, придолазе од ове године „Mittheilungen“ са својим озбиљним, ванредно угледним и богато снабдјевеним свеском, уз који ће још ове године придоћи и други свезак[1]). Послије заносито написаног приступа слиједи увод о повијести босанско-херцеговачког земаљског музеја од Косте Хермана, који је илустрован плановима музејске

[1]) Изишао је од онда. *Уредништво.*

зграде и сликама једног дијела његових унутрашњих просторија (стр. 1 до 25). Од 72 саставка и биљешке долази половица на археологију и повијест (стр. 29 до 346). Од друге половице долази 29 бројева у рубрику народопис (стр. 349 до 512), 7 их припада природним наукама (стр. 515 до 593). Ми ћемо се овдје позабавити само првим дијелом.

И у овом дијелу морамо се у погледу прехисторичких саставака задовољити назнаком садржаја и пригодним кратким примједбама, да код римских нахођаја можемо нешто подуже застати. Особито плодно било је претраживање прехисторичких громила и градина на Гласиначком пољу, о коме извјештавају др. Ћиро Трухелка (стр. 61 до 112), Ђуро Стратимировић-Кулпински (стр. 113 до 125) и Фрањо Фиала (стр. 126 до 168). Међу нахођајима, приказаним у 348 слика, најзанимљивији је бронцани шљем грчког подријетла (унесен комад) с кукама врх чела и затиљка за причвршћивање стремена, на коме је креста, и с многим зглавцима уз окрајке, на којим се могу видјети останци сребрног тенећета, којим је шљем био обложен, оксидирани у прашину. Знаменовање тих нахођаја за прехисторичку науку уопће слиједи већ из тога, што су при самом пошљедњем прекопавању године 1892. раскопане не мање од 223 громиле. Трухелка описује надаље два нађена складишта, једно из бронцаног доба из Шумеца код Подзвизда (стр. 35 до 38), и један од Вранкамена код Крупе, које састоји од африканских и других (и грчких и римских) новаца (III. и II. вијек пр. Ис., стр. 184 до 188). Испод Фиалиног пера потјечу још извјештаји „о нахођајима у пећинама босанским“ (стр. 29 до 34) и „прехисторичка обиталишта на Собунару код Сарајева“ (стр. 39 до 54). В. Радимски извјешћује „о скелетним гробовима халштатске перијоде у височком котару“ (стр. 55 до 60) „о старинама на Ракитном пољу у Херцеговини“ (стр. 169 до 179), и „о градини код Мајдана“, новом находишту ла-тенских бронцова у Босни (стр. 180 до 183). И у биљешкама (сваштицама) има више знаменитих вијести о нахођајима и опажањима од речених испитача и осим тога од К. Хермана и К. де Маркесетија, све предочени у добрим цртаријама.

Пријелаз од прехисторичког на римско одјељење чине два извјештаја о ископима на Језерини ниже Притоке код Бишћа, од којих је први (стр. 189 до 194) од источно-православног пароха Ковачевића и од школског управитеља Мирковића занимљив као знак интереса, који се појављује у домаћих за испитивање домаће повијести, док у другом Радимски приопћује претходни извјештај о прекопавању, одређеном год. 1892. по музеју на побуду ове двојице (стр. 195 до 202). Раскопана је једна некропола, која је по ријечима Радимскога (стр. 202) „ваљда постала при крају халштатске перијоде, дакле од прилике 500 година прије данашњег рачуна у времену, трајала кроз цијело ла-тенско доба, и тек у вријеме римског господства престала служити за укопавање“.

Више само за оријентирање вриједи извјештај истог испитача о „прехисторичким и римским развалинама и грађевинама у поријечју Сане“ (стр. 203 до 217), гдје је обиље жељезне руде у Мајданској планини, у римско доба било поводом густој насеоби.

Научни интерес у велико побуђују такођер по Радимскоме приопћени резултати прекопавања у Градини код Сребренице близу Дрине и српске међе. И овдје наука има да обнови босанског рударства захвали на првој побуди, да се открије досад посве непознато централно мјесто римске културе, ваљда сједиште прокуратора metallorum Pannoniorum et Dalmatiorum. Комбинацијом више натписâ установљено је

надаље с великом вјеројатношћу, да је име тој римској вароши, која се по нађеним натписима под Севером Александром као муниципиј, у половици III. вијека као „collonia“ означује, било Домавија, као што из истог извора дознајемо имена више прокураторâ. При опсежном раскопавању године 1891. изабрао је Радимски оштрим оком и сретно међу множином громила засуте рушевине по свој прилици најглавније. Пошло му је за руком, да откопа знатне дијелове двију јавних зграда, по његову мнијењу курије и једног купалишта, и да у њима нађе многе знамените предмете епиграфског, монументалног и нумизматичког карактера. Пошто одређење друге зграде као купалишта потврђују два архитектонична натписа, то ће намјеравано настављање прекопавања и тачно установљење основи те зграде, коме се заухвано можемо надати, уједно бити згодан прилог за ријешење још свеудиљ отвореног питања: о сврси великих зграда, које се редовно налазе уз кастеле германског пограничног насипа, односно за њим. По појединим нахођајима може се просудити, како су богато биле уређене те зграде; њихови се натписи односе на вријеме од половице II. до друге половице III. вијека, новци пако на вријеме од друге половице I. вијека по Ис. до Константина II.

Од „римске развалине у Лакташима“, коју описује J. Келнер (стр. 254 до 261), не да се право шта учинити, ма да извјештај потјече од техничара и ма да му је приложен поман нацрт. Мнијење, да ту пред собом имамо дио овеће једне зграде, тим је више основано, пошто извјеститељ останке није сам откопао, него их је само пригодом неког пословног путовања с обретником, инжиниром Крижеком, разгледао и нацртао. Нађени су онаки предмети, какви се обично налазе по римским развалинама.

За изучавање повијести римске Босне, њене утврде и обране, можда и за одређење међе између Далмације и Панонијe могле би насупрот од великог замашаја бити римске грађевине при ушћу Усоре у Босну код Добоја, што их Радимски (стр. 262 до 272) описује. Да је одмах код Добоја спрам ушћа Спрече био правокутни, 160*m* дуги и 120*m* широки кастео, то је по описаним знацима посве вјеројатно. Али је тим мање вјеројатно, да је, како Р. мисли (стр. 272), у исто вријеме с тим кастелом, само 1*km* на запад, на стрмом вапненастом хриду Црквеници био „утврђен окô кохорта“. Ако бедем, што се је приљубио уз гребен, слика 8., (стр. 265) „с главним градом, предграђем и редутом“, које по нацрту више приличи средовјеком граду него римском кастелу, сасвим или дјеломице потјече из римског доба, онда то може само бити из оног времена, пошто је напуштен кастео код Добоја, јер су Римљани овдје као и другдје, потиснути у дефензиву, наравно више него ли прије морали тражити утврђена мјеста. Покупљено камење с натписима биће да је из кастела онамо на ону висину добављено као грађевни материјал, па је тако и онај једини камен с потпуним натписом „на лијевој страни одбијен“ (стр. 264). Coh. I. Flavia Brittonum по томе, ако је име помоћју она два фрагмента право попуњено, нема се штационирати на Црквеници. Да је послије прехисторичке и прије средовјеке насеобе, од којих су нађени останци, овдје била и римска, то више свједоче ископане ситне старине, као натписи и техника зидова. „Зеница и Столац“ назвао је Трухелка число извјештаја о нахођајима, који нарочито свједоче, да је Босна густо насељена била богатим римским житељством. У Зеници, сјеверозападно од Сарајева откопана је год. 1891./92. зграда, која састоји од двије, базиликама сличне, упоредо саграђене просторије, те су им апсиде спојене трећом даље избоченом, и од попречне дворане, којом се обје завршују. Та је зграда по себи врло занимљива, а

још занимљивија бива каснијом својом судбом. Та ено је она једна басилики слична просторија у прво кршћанско доба претворена у цркву; кад је она пропала, онда су на то употријебили предворје, а послије тога су развалине обију главних просторија употребљаване као гробље. Из једног у тој грађевини нађеног надгробног натписа, који гласи T. Flavius T. F. Lucius decurio mun *(icipii)* Bis*(. . . .)*, закључује Трухелка комбинацијом с осталим приликама, да штацију Бисуа (не Бистуе Пајтингерског земљовида) ваља тражити код Зенице. Особито су многобројне развалине римских зграда и насеобина у околици столачкој, јужно од Мостара. Претражена је масивна гробница с лијепим бронцаним и стакленим предметима, који су ондје нађени (стр. 285 и д.), двије топлице, једна близу друге, од којих се у једној виђају све типске просторије, и осим тога дворанама сличне споредне зграде, које су без сумње право означене забавним просторијама (стр. 287 и д.). Једна зграда ондје близу особито тиме излази занимљива, што четвере просторије, које су једна до друге, свеколике и данас имају подове од лијепог мозајика (стр. 291 и д.). На нађеној опеци виђају се страном нови, страном већ прије у Далмацији, а нарочито код Трста и Аквилеје опажани печати приватних циглана, што без сумње свједочи за велике творнице цигле, којим је промет на далеко био проширен. Код Видоштака нађен је мален храм (стр. 296), код Тодоровића је претражена троугласта градина на хриду (стр. 296 и д.). На много других мјеста нађени су трагови насеобинама, по којим се спознаје, да је околица столачка била веома насељена, и да је била у свези с једне стране с Приморјем, а с друге с градом Нароном (стр. 298 и д.). Овај потоњи град тражи Т. у правцу Пајтингерског земљовида, који од Нароне води преко Ад Турес у Дилунто, те Столац сматра идентичним с потоњим мјестом, „Д а л у н т о м“ у Itiner. Ant. Другу цесту, која води у Нарону, нашао је с трупом широким 3·8 *m*, дјеломице још добро одржану, те јој римско подријетло могаше утврдити многим нахођајима (стр. 300 и д.). У нарочитом саставку „Римска подринска цеста у котару сребрничком“ (стр. 308 и д.). настоји Трухелка доказати, да је цеста Пајтингерског земљовида, која води из Сирмија преко Генсиса до штације Ад Дринум и даље у Аргентарију, идентична с римском цестом, којој је он уходио траг упоредо с Дрином од Љубовије до Ђурђевца, која је код хана Бјеловца у ширини од 4 *m* нађена у особито добру стању, па да ова није водила у Сребреницу (Домавију), него долином даље уз ријеку, те би по томе и Аргентарију ваљало тражити у тој долини, а не западно или југозападно. Ако Т. овдје из тога, што цеста при ушћу долине Саске ријеке пролази без огранка, закључује, „да је с Домавијом била само стазом спојена“ (стр. 310), онда се ми таквоме закључку не бисмо могли придружити. При знаменитости Домавије, утврђеној по Радимском, која је још уз то била индустријским средиштем, не може се ни замислити тако недостатна свеза, а најмање је при римским цестама слободно из тога, што нема њихових останака, или боље рекавши нијесу нађени, изводити да их није било. Натписима и другим нахођајима утврђено продужење цесте долином уз Дрину не смета, да би један огранак, или и главна линија можда код Љубовије скретала у правцу данашњег пута у Сребреницу. Уз ту је цесту године 1891. случајно при градњи цесте нађен ванредно занимљив предмет: 866 бронцаних новаца и 4 билон-новца колоније Виминацијум, све из времена између 222. и 251. Т. то своди на пријенос новца из Виминација у Домавију.

Из „римских“ нахођаја излучили бисмо по Радимском (стр. 303 и д.) описане саркофаге код хана Потоци (сјеверно од Мостара) с њиховим драгоцјеним накитом од злата и сребра, који се посве подудара с нахођајима те руке у Порећу из доба

сеобе народа, док насупрот н. пр. фибула (сл. 6., стр. 306) међу правим римским нахођајима не налази аналогије.

И за римско одјељење има у биљешкама још неколико драгоцјених прилога, тако коректура натписа C. I. L. III. n. 8495. од Хумца по К. Пачу (стр. 330 и д.), која назначује мјесно име Бодиона у земљи Бодионтика сјевероисточно од Марсиље. Како ту, тако је и на многим другим мјестима публикацији то било врло погодно, што су босански испитачи у погледу својих епиграфских и нумизматичких нахођаја непрестано тражили и налазили вјештачког савјета у шпецијелних испитача на томе подручју, нарочито у Домашевског, Хернеса, Пача и Кенера, те су у другу руку по овим научењацима доста пута прве вијести о новим нахођајима путем „Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich“ доспјеле у шире кругове

Различити су прилози и по садржају и по облику; уз сировине видимо посве умјетнички израђене расправе; а што чини, да је читање тог омашног свеска од почетка до свршетка права наслада, то је уз бујно обиље тога, већим дијелом први пут објављеног градива, жива и весела посленост, која је већ изнијела тако лијепе резултате и још љепше обећава. Дакако да је тој послености условом обилна храна коју налази. И овдје наши источни сусједи још обрађују необрађено тле, гдје тисућ-годишњој култури интензивним радом још настојимо отети оскудну жетву. Али прости од зависти не тражимо заштитну царину, него ћемо за ову годину обећану другу пошиљку из нове источне крајине исто тако радосно поздравити, као што смо благодарно прву примили.

(„W i s s e n s c h a f t l i c h e M i t t h e i l u n g e n a u s B o s n i e n u n d d e r H e r c e g o v i n a. Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo. Redigirt von M o r i z H o e r n e s. Erster Band. Mit 30 Tafeln und 700 Abbildungen im Texte. Wien 1893. C. Gerold's Sohn, XVIII., 593 S., Lex. 8°.

„Unter guten Auspicien tritt die neue Zeitschrift ins Leben, als ein Denkmal des durch die Wissenschaft geweckten und geleiteten Interesses der bosnisch-hercegovinischen Bevölkerung für heimische Geschichte und Landeskunde, und erklärlich ist der freudige Stolz, mit welchem die Leiter des Landesmuseums zu Sarajevo auf die Schätze hinweisen die sie nach noch nicht zehnjährigem Bestehen dieser Anstalt in ihrer naturwissenschaftlichen und in der archäologisch-historischen Abtheilung gesammelt und geordnet haben. Zu besonderem Danke aber sind wir dem Vorstande des Museums dafür verpflichtet, dass er das wissenschaftliche Material, welches sich in diesem der westeuropäischen Cultur neu erschlossenen Gebiete so überraschend reichlich darbietet, auch weiteren Kreisen zugänglich zu machen bemüht ist. Zu den für die Anregung der einheimischen Bevölkerung bestimmten, in der Landessprache erscheinenden Vierteljahrsheften (Glasnik) treten seit diesem Jahre die „Mittheilungen“ mit ihrem ersten, ausserordentlich stattlichen und reich ausgestattetem Bande, dem noch im Laufe des Jahres ein zweiter folgen soll[1]*. Dem schwungvoll geschriebenen Vorworte folgt eine Einleitung „Zur Geschichte des bosnisch-hercegovinischen Landesmuseums“ von Constantin Hörmann, die durch Pläne des Museums-Gebäudes und Ansichten eines Theiles seiner inneren Räume illustrirt ist (S. 1—25). Von den 72 Aufsätzen und Notizen gehört die Hälfte der Archäologie und Geschichte an (S. 29—346). Von der zweiten Hälfte fallen 29 Nummern unter die Rubrik Volkskunde (S. 349—512), 7 gehören der Naturwissenschaft an (S. 515—593). Uns beschäftigt hier nur der erste Theil.*

---

[1]) *Der II. Band ist mittlerweile erschienen.* *D. R.*

Auch bei diesem Theile müssen wir uns für die prähistorischen Aufsätze mit einer Inhaltsangabe und gelegentlichen kurzen Bemerkungen begnügen, um bei den römischen Funden etwas eingehender verweilen zu können. Besonders ergiebig waren die Untersuchungen prähistorischer Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac, über welche Dr. Ćiro Truhelka (S. 61—112), Georg Stratimirović v. Kulpin (S. 113—125) und Franz Fiala (S. 126—168) berichten. Unter den auf 348 Abbildungen dargestellten Fundstücken ist das interessanteste ein Bronzehelm griechischer Provenienz (Importstück) mit Häkchen an der Stirn- und Nackenseite zur Befestigung des Bügels für den Helmbusch und zahlreichen Nieten an den Rändern, an denen noch Reste eines Blechüberzugs von Silber, zu Staub oxydirt, beobachtet wurden. Die Bedeutung der Funde für die prähistorische Wissenschaft im Allgemeinen ergibt sich schon aus der Thatsache, dass allein bei den letzten Ausgrabungen im Jahre 1892 nicht weniger als 223 Hügel geöffnet wurden. Truhelka beschreibt ferner zwei Depôtfunde, einen aus der Bronzezeit von Šumetac bei Podzvizd (S. 35—38) und einen aus afrikanischen und anderen (auch griechischen und römischen) Münzen (III. und II. Jahrh. v. Chr.) bestehenden von Vrankamen bei Krupa (S. 184—188). Aus Fiala's Feder stammen noch die Berichte über „Höhlenfunde in Bosnien" (S. 29—34) und „Prähistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo" (S. 39—54). W. Radimsky macht Mittheilung über „Skeletgräber der Hallstattperiode im Bezirke Visoko" (S. 55—60), über die „Alterthümer der Hochebene Rakitno in der Hercegovina" (S. 169—179) und „Die Gradina von Majdan, einen neuen Fundort von La Tène-Bronzen in Bosnien" (S. 180—183). Auch die Notizen (Miscellen) bieten mehrere beachtenswerthe Mittheilungen über Funde und Beobachtungen von den genannten Forschern und ausserdem C. Hörmann und C. de Marchesetti, sämmtlich durch gute Zeichnungen veranschaulicht.

Den Uebergang von der prähistorischen zur römischen Abtheilung bilden zwei Berichte über Ausgrabungen auf dem Jezerinafelde unterhalb Pritoka bei Bihać, von welchen der erste (S. 189—194) von dem „orientalisch-orthodoxen Pfarrer" Kovačević und dem „Schulleiter" Mirković als Zeichen des unter der einheimischen Bevölkerung sich ausbreitenden Interesses für die vaterländische Geschichtsforschung von Interesse ist, während in dem zweiten Radimsky vorläufigen Bericht über die auf Anregung jener Männer vom Museum im Jahre 1892 veranstalteten Ausgrabungen erstattet (S. 195—202). Es wurde eine Nekropole durchgraben, welche nach Radimsky (S. 202) „am Ausgange der Hallstatt-Periode, also etwa 500 Jahre vor unserer Zeitrechnung entstanden sein mag, die ganze La Tène-Periode überdauerte und erst zur Zeit der römischen Herrschaft ausser Gebrauch kam". Mehr nur orientirende Bedeutung hat der Bericht desselben Forschers über „prähistorische und römische Ruinen und Bauwerke im Flussgebiete der Sana" (S. 203—217), wo der Eisenreichthum der Majdanska Planina in der römischen Zeit eine dichte Bevölkerung veranlasst hat.

Von hohem wissenschaftlichen Interesse aber sind die gleichfalls von Radimsky mitgetheilten Ergebnisse der Ausgrabungen in Gradina bei Srebrenica nahe der Drina und der serbischen Grenze. Auch hier verdankt die Wissenschaft der Erneuerung des bosnischen Bergbaues die erste Anregung zur Wiederentdeckung einer bisher völlig unbekannten Centralstelle römischer Cultur, wahrscheinlich des Sitzes des procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum. Auch der Name der römischen Stadt, die nach den gefundenen Inschriften unter Severus Alexander als municipium, in der Mitte des III. Jahrhunderts als colonia bezeichnet wird, ist durch Combination mehrerer Inschriften mit grosser Wahrscheinlichkeit als Domavia bestimmt, wie wir auch aus denselben Quellen

die Namen mehrerer procuratores erfahren. Bei den umfassenderen Ausgrabungen des Jahres 1891 wählte Radimsky mit Scharfblick und Glück unter den zahlreichen Schuttkegeln vielleicht die wichtigsten aus. Es gelang ihm, bedeutende Theile zweier öffentlicher Gebäude, nach seiner Ansicht der curia und eines Bades, aufzudecken und in ihnen zahlreiche wichtige Funde epigraphischen, monumentalen und numismatischen Charakters zu gewinnen. Da die Bestimmung des zweiten Gebäudes als eines öffentlichen Bades durch zwei Architectur-Inschriften beglaubigt ist, so dürfte die beabsichtigte Fortsetzung der Ausgrabungen und die zweifellos zu erwartende genaue Ermittlung seines Grundrisses zugleich einen erwünschten Beitrag zur Lösung der noch immer offenen Frage über die Bestimmung der grossen Gebäude bieten, die sich regelmässig neben, beziehungsweise hinter den Castellen des germanischen Grenzwalles finden. Die Einzelfunde sprechen für die reiche Ausstattung der Gebäude; von ihnen erstrecken sich die Inschriften über die Zeit von der Mitte des 2. bis in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts, die Münzen von der zweiten Hälfte des 1. nachchristlichen Jahrhunderts bis Constantinus II.

Mit der „römischen Ruine in Laktaši", welche J. Kellner (S. 254—261) beschreibt, ist, obgleich der Bericht von einem Techniker stammt und ein sauberer Grundriss beigegeben ist, wenig anzufangen. Die Vermuthung, dass wir es nur mit einem Theile eines grösseren Gebäudes zu thun haben, ist umsomehr berechtigt, da der Berichterstatter die Reste nicht selbst aufgedeckt, sondern nur bei einer Geschäftsreise mit dem Entdecker, Ingenieur Križek, besichtigte und aufnahm. Die Fundstücke sind die in römischen Gebäudetrümmern gewöhnlichen.

Von Wichtigkeit für die Aufhellung der Geschichte des römischen Bosnien, seine Befestigung und Vertheidigung, vielleicht auch die Feststellung der Grenze zwischen Dalmatien und Pannonien können dagegen die römischen Anlagen an der Mündung der Usora in die Bosna bei Doboj werden, welche Radimsky (S. 262—272) beschreibt. Dass unmittelbar bei Doboj, gegenüber der Mündung der Spreča, ein rechteckiges, 160 Meter langes und 120 Meter breites Castell lag, ist nach den angegebenen Zeichen mehr als wahrscheinlich. Um so unwahrscheinlicher dagegen ist es, dass, wie R. annimmt (S. 272) gleichzeitig mit denselben nur 1 km. westlich auf dem steilen Kalkfelsen Crkvenica, ein „befestigtes Kohortenlager" bestand. Wenn die der Felskante sich anschmiegende Ummauerung (Fig. 8., S. 265) mit „Hauptburg, Vorburg und Reduit", welche im Grundriss einer mittelalterlichen Burganlage ähnlicher ist, als einem römischen Castell, ganz oder theilweise römischen Ursprungs ist, so kann sie nur aus der Zeit nach der Aufgabe des Castells bei Doboj stammen, da hier wie anderwärts die Römer, in die Defensive gedrängt, mehr als früher natürlich befestigte Plätze aufsuchen mussten. Die aufgehobenen Inschriftsteine dürften von dem benachbarten Castell als Baumaterial auf die Höhe gebracht sein, wie ja auch der einzige Stein mit vollständiger Inschrift „an der linken Seite abgehauen" ist (S. 264). Die Coh. I. Flavia Brittonum ist also, wenn der Name nach zwei Fragmenten richtig ergänzt ist, nicht auf der Crkvenica zu stationiren. Dass nach einer prähistorischen und vor einer mittelalterlichen Niederlassung, von welcher Reste gefunden sind, auch eine römische hier bestanden hat, dafür sprechen mehr die ausgegrabenen Kleinalterthümer als die Inschriften und die Technik der Mauern. „Zenica und Stolac" hat Truhelka eine Reihe von Fundberichten betitelt, die uns ganz besonders zeigen, dass auch Bosnien eine ziemlich dichte und wohlhabende römische Bevölkerung gehabt hat. In Zenica, nordwestlich von Sarajevo, wurde 1891/92 ein aus zwei nebeneinanderliegenden basilicaartigen Räumen, deren Apsiden durch eine dritte, weiter vorspringende verbunden waren, und einer, beide abschliessenden Querhalle bestehendes Gebäude aufgedeckt, das an sich hochinteressant,

es noch mehr durch seine späteren Schicksale wird. Ist doch der eine der beiden basilicaartigen Räume in frühchristlicher Zeit in eine Kirche umgewandelt, an deren Stelle man nach ihrem Verfalle die Vorhalle verwendete, worauf die Ruinen der beiden Haupträume als Friedhof benützt wurden. Aus einer in dem Bauwerk gefundenen Grabschrift des T. flavius T. f. Lucius decurio mun(icipii) Bis(....) schliesst Truhelka durch Combination mit anderen Umständen, dass die Station Bisua (nicht das Bistue der Peutingertafel) bei Zenica zu suchen sei. Besonders zahlreich sind die Trümmer römischer Gebäude und Ansiedlungen in der Umgebung von Stolac, südlich von Mostar. Untersucht wurde ein massiver Grabbau mit schönen Bronze- und Glasfunden (S. 285 ff.), zwei nahe bei einander gelegenen Thermenanlagen, von welchen die eine alle typischen Räume gut erhalten zeigt, und ausserdem hallenartige Nebenbauten, die wohl richtig als Unterhaltungsräume erklärt werden (S. 287 ff.). Ein nahe gelegenes Bauwerk erregt besonderes Interesse dadurch, dass die vier aneinanderstossenden Räume sämmtlich z. B. schöne Mosaik-Fussböden haben (S. 291 ff.). Die gefundenen Ziegel zeigen theils neue, theils bereits früher in Dalmatien und besonders bei Triest und Aquileia gefundene Stempel von Privat-Ziegeleien, was sicherlich für einen recht weit reichenden Vertrieb grösserer Ziegelfabriken spricht. Bei Vidoštak wurde ein kleiner Tempel (S. 296), bei Todorovići eine dreieckige „Felsenburg“ (S. 296 ff.) untersucht. An vielen anderen Stellen wurden Spuren von Ansiedlungen gefunden, welche die starke Besiedelung der Gegend von Stolac und ihre Verbindung mit der Küste einerseits und der Stadt Narona andererseits erkennen lassen (S. 298 ff.). Die letzte sucht T. in der von Narona über Ad Turres nach Dilunto führenden Route der Peutingertafel und hält Stolac für identisch mit dem letztgenannten Platze, dem Dallunto des Itiner. Ant. Eine andere nach N. führende Strasse fand er mit 3·8 Meter breitem Körper, zum Theil noch gut erhalten, und konnte ihren römischen Ursprung durch zahlreiche Funde belegen (S. 300). In einem besonderem Aufsatze: „Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica“ (S. 308 ff.) sucht Truhelka nachzuweisen, dass die von Sirmium über Gensis zur Station Ad Drinum und weiter nach Argentaria führende Route der Peutingertafel identisch sei mit einer von ihm der Drina parallel von Ljubovija bis Gjurgjevac verfolgten römischen Strasse, die bei Han Bjelovac in einer Breite von 4 Meter besonders gut erhalten gefunden wurde, und dass diese nicht nach Srebrenica (Domavia), sondern im Flussthal weiter aufwärts zog, demnach also auch Argentaria im letzteren, nicht westlich oder südwestlich, zu suchen sei. Wenn T. hier aus dem Umstande, dass die Strasse an der Thalmündung der Saska rijeka ohne Abzweigung vorüberführe, schliesst, „dass die Verbindung mit Domavia wahrscheinlich nur durch einen Fusssteig hergestellt war“ (S. 310), so vermögen wir uns dieser Folgerung nicht anzuschliessen. Bei der durch Radimsky nachgewiesenen Bedeutung von Domavia, zumal als einer industriellen Centralstätte, ist eine so unzulängliche Verbindung mit der benachbarten Hauptstrasse undenkbar; und am wenigsten bei römischen Strassen ist es gestattet, aus dem Fehlen oder vielmehr der Nichtauffindung ihrer Reste auf ihr Nichtvorhandensein zu schliessen. Die durch inschriftliche und andere Funde nachgewiesene Fortsetzung der Strasse im Drinathal aufwärts schliesst nicht aus, dass ein Zweig oder auch die Hauptlinie etwa bei Ljubovija in der Richtung des heutigen Weges nach Srebrenica abbog. Ein Fund von ganz besonderem Interesse wurde an dieser Strasse im Jahre 1891 zufällig beim Wegebau gemacht: 866 Bronzemünzen und 4 Billonmünzen der Colonie Viminacium, sämmtlich aus der Zeit zwischen 222 und 251. T. führt sie auf einen Münztransport von Viminacium nach Domavia zurück.

Ausscheiden aus der Reihe der „römischen“ Funde möchten wir die von Radimsky (S. 303 ff.) beschriebenen Sarkophage von Han Potoci (nördlich von Mostar) mit ihren werthvollen Schmuckgegenständen aus Gold und Silber, welche genau mit gleichartigen Fundstücken des Rheingebietes aus der Zeit nach der Völkerwanderung übereinstimmen, dagegen wie z. B. S. 306 in eigentlich römischen Funden keine Analogien finden.

Auch für die römische Abtheilung enthalten die Notizen noch einige werthvolle Beiträge, so die Correctur der Inschrift C. I. L. III n. 8495 von Humac durch K. Patsch (S. 330 ff.), welche den Ortsnamen Bodiona im Lande der Bodiontiker, nordöstlich von Marseille ergibt. Wie hier so ist auch an vielen anderen Stellen der Publication der Umstand in hohem Grade förderlich gewesen, dass die bosnischen Forscher bezüglich ihrer epigraphischen und numismatischen Funde fortwährend bei Specialforschern auf diesen Gebieten, besonders bei v. Domaszewski, Hoernes, Patsch und Kenner sachkundigen Rath gesucht und gefunden haben, wie denn durch die genannten Gelehrten auch vielfach die ersten Mittheilungen über neue Funde durch die „Archäologisch-epigraphischen Mittheilungen aus Oesterreich“ in weitere Kreise gedrungen sind.

Verschieden sind die gebotenen Gaben nach Inhalt und Form, neben Rohmaterialien sehen wir vollkommen kunstgerecht zugerichtete Werkstücke; was aber die Lectüre des stattlichen Bandes von Anfang bis zu Ende zu einer so genussreichen macht, ist neben der reichen Fülle des zum grossen Theile zum ersten Male dargebotenen Stoffes die auf jeder Seite erkennbare Frische und Freudigkeit der Arbeit, die bereits so schöne Resultate geliefert hat und noch schönere verspricht. Freilich ist dieser Eifer bedingt durch die reiche Nahrung, die er findet. Auch hier bearbeiten unsere östlichen Nachbarn noch Urboden, wo wir einer tausendjährigen Culturschichte durch intensive Bebauung noch spärliche Ernte abzugewinnen suchen. Aber neidlos rufen wir nicht nach Schutzzoll, sondern werden die noch für dieses Jahr versprochene zweite Sendung aus der neuen Ostmark so freudig begrüssen, wie wir dankbar die erste entgegengenommen haben.

G. Wolff.“)

Frankfurt a. M.

Philipp Ballif, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, издао босанско-херцеговачки земаљски музеј. I. дио. Са 24 слике на 12 табела и једном картом. Уз један додатак о натписима од Карла Пача. Беч 1893. Герола син, 70 стр., 4°, 10 м.

И ова публикација на част служи управи музеја сарајевског, а садржај књиге није у опреци са необично шплендидном спољашношћу. И том се пригодом похвално мора истакнути топли интерес и дјелотворно прегнуће аустро-угарске владе о изучавању древне повијести ново стечене колонијалне земље на истоку. Ту је државни министар финанција пл. Ка́лај, који је у грађевном савјетнику Балифу најзгоднијем човјеку повјерио да пронађе „останке римских цеста“, које у истину постоје. Што је писац своју задаћу „у првом реду схватио као инжинир“, отуд јој није заиста настала никака штета, а да није при томе једноставно поступао, то показује већ један поглед на обилни епиграфски материјал, који се у тексту и на табелама већим дијелом први пут објављује. И овдје је раду послужила своза с бечком универзом. Просуђивање натписа̂ по проф. Борману и њихово обрађивање по дру. Пачу зајамчују и овом, нарочито по множини нађених миљоказа знаменитом дијелу радње ону поузданост, која се мора желети. При уводу означује Балиф „поузданим знаком римских цеста, који у очи удара“, миљоказе, као други „исто

тако поуздани у станац камен (умјетно) усјечене колотечине", као трећи најпослије „правилно техничко схваћање начелних идеја, које су Римљане водиле при градњи њихових цеста" (стр. 2 до 4). Пошто се нема свагдје прилике, као у Босни, пригодом званичног путовања на махове скупљати римске миљоказе и то дјеломице „in situ", и пошто је прилика, да су колотечине шпецијално својство крша и сличних брда, то од речених критерија пошљедњи без сумње има највеће право на опћи интерес, нарочито кад га тумачи онакав стручан и оштар посматрач, какав је очевидно Балиф. Ту одмах на почетку наилазимо на готово число примјетаба, које бисмо испитачима, цеста „у држави" баш на срце ставили, не за то, што су Бог зна како необичне, већ за то, јер се унаточ томе вазда не држе на оку. Тако се ондје н. пр. вели: „У Римљана нити је било тлоцрта нити хипсометричких инштрумената. Па ипак су они свагдје, гдје сам год наилазио на њихове цесте, умјели наћи како најзгодније пријелазе преко гора, тако и што се је могло најкраћу линију". Онда: „Успињање премашило би дакако оне норме, које се данас сматрају нужнима за колнике . . . . . па се нијесу бојали ни већих стрмина до 15° и 20°". Надаље: „Конштрукција цестовног трупа била је различита према врсти земљишта, којим је цеста пролазила" (стр. 7). То су начела, која извјестилац на темељу сопственог мотрења само потврдити може; њихова комбинација води на равну или не превећ неравну тлу, до тога, да се пра̀ва црта овдје узима као „што се може најкраћа", и да се забаце онаки немотивирани змијолики завоји, на какве гдјекоји западно-њемачки испитачи за љубав кривом начелу континуитета натежу своје тобожње римске цесте, кад који пут наиђу на римску цесту, гдје се је састала с данашњом. С пуним нас правом опомиње Балиф, да не ваља старе калдрме одмах означивати римскима, ако то не изискују други разлози. У такве разлоге рачуна он, како се види у његовом разлагању о појединим цестама, и гробове и населишта; али само онда, када се њихово групирање подудара с подацима за одређење правца којој цести, до којих се је дошло другим путем. Уз исту претпоставку, и само онда придодали бисмо једно средство за тражење римских цеста, које се Балифа по цијелом свом правцу није толико тицало, али које се у онаким земљама, у којим више нема онолико нетакнутих споменика као у земљи његовог претраживања, не може мимоићи, а то су у нацртима, доказницама и повељама, као и у народа очуване традиције о старим цестама, нарочито ако назнаке у повељама потјечу из првих времена средњег вијека, и када цесте, које се у свим тим изворима могу распознати, напуштајући средовјека и данашња мјеста, засвједочена римска мјеста најкраћим путем спајају.

Не може се овдје појединце залазити у доказе наведене за 14 обрађених цеста; на сваком кораку осјећаш, да те води опрезан и поуздан калауз. Него над свако су очекивање у самим брдима многобројне цесте, које се још поуздано могу утврдити, па се ту и опет види, како је неосновано по неким испитачима изречено, у осталом врло удобно начело, да се за право римским цестама могу само оне сматрати, које као такве потврђују познати итинерари.

Цестовна карта III. у свеску C. I. L. не ће се више смјети употребљавати без Балифове карте, која хипотетичке биљешке у оном темељном дјелу у многим знаменитим тачкама потврђује, на много више мјеста попуњује и често разјашњује. Хтјели бисмо овдје истакнути некоја знаменита мјеста. На прузи бр. 1 (Бурнум у Далмацији) Растело—Петровац—долина Сане (стр. 12 до 16) размакнути су многобројни „in situ" нађени миљокази, један од другог махом 1·5 *km* = 1 римској миљи

или и за вишеструку ту мјеру. Правац Салона—Сервициум (Градишка) таб. Пајт. у главном Блауове наводе потврђују нахођаји (стр. 18 до 21). Доказ за горе изречени назор у погледу односаја цеста, које у истину постоје према итинерарима, дају цесте (бр. 10 и 11) од Нароне у Сарајево и од Нароне у Невесињско поље са својим миљоказима, који, и ако нијесу нађени „in situ", а оно за цијело нијесу из далека довучени преко брда и долова (стр. 32 до 37).

Много мање него у кршу, има у источној Босни доказаних цеста. Када Балиф за то наводи два разлога: 1. интензивније обрађивање овуда далеко плодовитије земље, које је замело трагове цестама, и 2. ваљда рјеђе римске насеобе, то овај потоњи разлог опровргава множина римских нахођаја, изнесених по другим испитачима из тих крајева, док је први посве основан и довољан.

Из примјетаба о цести у Подрињу (бр. 14., стр. 40 и д.) видимо са задовољством, да и Балиф и Радимски дијеле нашу сумњу, изречену у приказивању Трухелкиног извјештаја у „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", кад још не знасмо за назор обојице речених испитача, о томе, да не би било цесте између Домавије и долине Дрине, паче да су већ нађени трагови тог наслућиваног колника.

Ширина нађених цеста и путова мијења се од 1·5 *m* до 5 *m*, исто је тако конштрукција према разликости терена различита. У заглавним примједбама (стр. 44. и д.) долази и Балиф до тог закључка, да је Босна и Херцеговина у римско доба била веома насељена и да и данас има материјалне услове, да „под заштитом могуће државе узрасту до богатих покрајина".

Списак у Босни и Херцеговини нађених миљоказа с тачним биљешкама о мјестима, гдје су нађени у подоби и грађи појединих комада (стр. 47 до 51) обухвата 49 бројева. По цестама уређени додатак о „епиграфским споменицима римских цеста у Босни и Херцеговини" од Карла Пача (стр. 52 до 70) садржава, не спомињући пријепис и разјашњење текстова, драгоцјене прилоге о повијести описаних цеста и цијеле земље. У веома помно израђеним табелама изнесене су многобројне слике и профили цеста, а особито су занимљиве колотечине, усјечене за двоколице које су у кршевитом тлу замјењивале правилну цесту. Осим тога су у сликама приказани и миљокази, натписи, шкулптуре и архитектурни комади, који су у тексту примјењени као доказни материјал.

(„Philipp Ballif, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina". Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum. I. Theil. Mit 24. Abbildungen auf 12 Tafeln und 1 Karte. Nebst einen Anhang über die Inschriften von Karl Patsch. Wien 1893, Gerold's Sohn, 370 S., 4°, 10M.

„Auch diese Publication macht der Verwaltung des Museums zu Sarajevo alle Ehre, und zu der aussergewöhnlich splendiden Ausstattung steht der Inhalt des Buches nicht im Gegensatz. Rühmend muss aber bei dieser Gelegenheit auch das warme Interesse und thatkräftige Eintreten der österreichisch-ungarischen Regierung für die Erforschung der Vorgeschichte des neuerworbenen Coloniallandes im Osten hervorgehoben werden. Hier ist es der Reichs-Finanzminister von Kállay, welcher in dem Baurathe Ballif den geeigneten Mann mit der Aufsuchung der „thatsächlich vorhandenen Reste der Römerstrassen" betraut hat. Dass der Verfasser „seine Mission vorwiegend als Ingenieur aufgefasst hat", gereicht ihr gewiss nicht zum Nachtheil, dass er aber nicht einseitig verfahren ist, zeigt schon ein Blick auf das reiche epigraphische Material, welches im Text und auf den Tafeln zum grossen Theile zum ersten Male veröffentlicht wird. Auch hier ist die Ver-

bindung mit der Wiener Universität der Arbeit zu gute gekommen. Die Prüfung der Inschriften durch Prof. Bormann und ihre Bearbeitung durch Dr. Patsch sichern auch diesem, besonders durch die zahlreich aufgefundenen Meilensteine wichtigen Theil der Arbeit die wünschenswerthe Zuverlässigkeit. In der Einleitung bezeichnet Ballif als „sicherstes und auffallendstes Kennzeichen" römischer Strassen die Meilensteine, als zweites „ebenso sicheres, die in den Felsboden (künstlich) eingeschnittenen Spurrillen", als drittes endlich „die richtige technische Auffassung der principiellen Ideen, welche die Römer bei der Herstellung ihrer Strassen leiteten" (S. 2—4). Von diesen Kriterien ist, da man nicht überall, wie in Bosnien, in der Lage ist, auf Dienstreisen noch Dutzende von Meilensteinen, zum Theil „in situ", zu finden, und da die Spurrillen eine specielle Eigenthümlichkeit des Karst und ähnlich gebildeter Gebirge sein dürften, das letzte zweifellos vom grössten allgemeinen Interesse, zumal wenn es von einem so sachkundigen und scharfblickenden Beobachter, wie Ballif es offenbar ist, erläutert wird. Da treten uns sogleich im Anfange eine Reihe von Bemerkungen entgegen, die wir den Strassenforschern „im Reiche" recht angelegentlich zur Nachachtung empfehlen möchten, nicht weil sie sehr fern liegen, sondern weil sie trotzdem nicht immer beachtet werden. So heisst es S. 6: „Den Römern standen weder Terrainkarten noch hypsometrische Instrumente zur Verfügung. Dennoch haben sie überall, wo ich ihre Strassen auffand, sowohl die günstigsten Gebirgsübergänge, als auch nach Thunlichkeit die kürzeste Linie zu ermitteln verstanden". Dann: „Die Steigungsverhältnisse überschritten allerdings jene Normen, welche gegenwärtig für Fahrstrassen nöthig erachtet werden . . . . auch die Anwendung grösserer Steigungen bis zu 15 und 20 Grad wurde nicht gescheut". Ferner: „Die Construction des Strassenkörpers war je nach der Art des Terrains, durch welches die Strasse führte, verschieden" (S. 7). Das sind Grundsätze, die Ref. nach seinen eigenen Beobachtungen nur bestätigen kann; ihre Combination führt auf ebenem oder mässig gebirgigem Terrain zur Annahme der geraden Linie als der hier „nach Thunlichkeit kürzesten" und zur Verwerfung solcher unmotivirten Schlangenlinien, welche manche westdeutsche Forscher ihre angeblichen Römerstrassen einem falschen Continuitätsprincip zuliebe beschreiben lassen, wenn sie einmal an irgend einer Stelle die römische mit der modernen Strasse zusammenfallend gefunden haben. Mit Recht warnt B. auch davor, alte „Pflasterwege" ohne weiteres als römisch zu betrachten, wenn nicht andere Gründe dafür sprechen (S. 9). Zu solchen Gründen rechnet er, wie man aus den Ausführungen zu den einzelnen Strassen erkennt, auch Gräber und Niederlassungen; doch nur, wenn ihre Gruppirung mit den auf anderen Wegen gefundenen Anhaltspunkten zur Bestimmung einer Strassenrichtung übereinstimmt. Unter derselben Voraussetzung, und nur dann, möchten wir ein Hilfsmittel zur Aufsuchung römischer Strassen hinzufügen, welches Ballif nach seiner ganzen Richtung ferner lag, auf welches man aber in Ländern, die nicht mehr so reich an unberührten Denkmälern sind, wie das von ihm untersuchte, nicht wohl verzichten kann, die in Flurkarten, Weisthümern und Urkunden, sowie im Volksmunde erhaltene Tradition über alte Strassen, besonders wenn die urkundlichen Angaben aus dem frühen Mittelalter stammen, und wenn die in allen diesen Quellen erkennbaren Strassen mit Vernachlässigung mittelalterlicher und moderner Orte nachweisbar römische Plätze auf dem thunlichst kürzestem Wege verbinden.

Auf die Nachweise der 14 bearbeiteten Strassenzüge im einzelnen einzugehen, ist hier nicht möglich, überall hat man das Gefühl, an der Hand eines vorsichtigen und zuverlässigen Führers zu gehen. Ueber Erwarten zahlreich aber sind selbst im Gebirge die noch sicher nachweisbaren Strassen, und man sieht hier wieder, wie verkehrt der von manchen Forschern ausgesprochene, übrigens sehr bequeme Grundsatz ist, dass man als eigentliche römische Strassen nur die ansehen dürfe, welche durch die bekannten Itinerarien bestätigt werden. Die Strassenkarte des III. Bandes des C. I. L. wird man nicht mehr ohne Balliff's Karte benützen dürfen, welche die hypothetischen Eintragungen in jenem grundlegenden Werke in vielen wichtigen Punkten bestätigt, in weit zahlreicheren ergänzt, und oft erst verständlich macht. Auf einige wichtige Punkte möchten wir noch hinweisen. Auf der Strecke Nr. 1: (Burnum in Dalmatien) Rastello-Petrovac-Sanathal (S. 12—16) sind die ausserordentlich zahlreich „in situ" gefundenen Meilensteine, sämmtlich 1·5 Kilometer = 1 römische Millie oder ein Mehrfaches dieses Masses von einander entfernt. Für die Route Salona-Servitium (Gradiška) der tab. Peut. werden Blau's Annahmen im wesentlichen durch Funde bestätigt (S. 18—21). Einen Beleg für die oben ausgesprochene Ansicht bezüglich des Verhältnisses thatsächlich vorhandener Strassen zu den Itinerarien bieten die Strassen Nr. 10 und 11 von Narona nach Sarajevo und von Narona nach Nevesinskopolje mit ihren Meilensteinen, die, wenn auch nicht „in situ" gefunden, doch sicherlich nicht weit her über Berg und Thal versshleppt sind (S. 32—37).

Weit weniger zahlreich als im Karstgebiet sind die im östlichen Bosnien nachgewiesenen Strassen. Wenn dafür Ballif zwei Gründe anführt: 1. Die mit der besseren Beschaffenheit der Bodenfläche zusammenhängende intensivere Bebauung, welche die Spuren der Strassen verwischt hat, und 2. die wahrscheinlich geringere römische Bevölkerung, so wird der letztere Grund durch die zahlreichen Funde seiner Mitforscher in diesen Gegenden widerlegt, während der erstere vollkommen stichhaltig und genügend ist. Aus den Bemerkungen über die Drinathalstrasse (Nr. 14, S. 40 ff.) sehen wir mit Genugthuung, dass auch Ballif und Radimsky, die von uns bei der Besprechung des Berichtes Truhelka's in den Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina noch ohne Kenntniss der Ansicht jener beiden Forscher ausgesprochenen Zweifel an dem Fehlen einer Strasse zwischen Domavia und dem Drinathale theilen, ja dass bereits Spuren dieser vermutheten Fahrstrasse gefunden sind.

Die Breite der aufgefundenen Strassen und Wege wechselt zwischen 1·5 Meter und 5 Meter, ebenso ist die Construction je nach dem Terrain sehr verschieden. In seinen Schlussbemerkungen (S. 44 ff.) kommt auch Ballif zu dem Ergebniss, dass Bosnien und die Hercegovina in römischer Zeit stark besiedelt waren, und dass sie auch heute die materiellen Bedingungen besitzen, „um unter der Aegide eines mächtigen Staates zu reichen und werthvollen Provinzen heranzuwachsen".

Das Verzeichniss der in Bosnien und der Hercegovina gefundenen Meilensteine mit genauen Notizen über Fundort, Fundart und Beschaffenheit der einzelnen Exemplare (S. 47—51) enthält 49 Nummern. Der nach den Strassen geordnete Anhang über „Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina" von Karl Patsch (S. 52—70) bietet, abgesehen von der Wiedergabe und Erklärung der Texte, werthvolle Beiträge zur Geschichte der behandelten Strassen und des ganzen Landes.

Die äusserst sorgfältig hergestellten Tafeln enthalten zahlreiche Ansichten und Profile von Strassen, von welchen besonders die Spurrillen für die zweiräderigen Karren künstlich hergestellten Geleise, welche auf dem zerklüfteten Karst einen regelrechten Strassenkörper vertreten mussten, hohes Interesse erregen. Ausserdem aber sind auch die Meilensteine, Inschriften, Sculpturen und Architecturstücke, die im Texte als Beweismaterial verwendet sind, bildlich dargestellt.

Frankfurt a. M. *Georg Wolff.*")

* * *

Међутим је у јануару ове године изашао II. свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen“ у обиму од XII + 692 стране са 238 слика у тексту и 9 табела, па су тим поводом „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft“ у Бечу донијеле у своме броју од јануара 1894. оцјене обају свезака тих публикација бос.-херц. земаљског музеја, што овдје слиједе:

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.“ Издао босанско-херцеговачки земаљски музеј у Сарајеву. Уредио др. Мориц Хернес. I. св. Беч. 1893., XVIII + 593 стр. са 700 слика у тексту + 30 таб.; II. св., Беч 1894., XII + 692 стр. са 238 слика у тексту + 9 таб.

Колика је год била тврдоглавост, којом се је босанско-херцеговачко подручје, као шиљак онога клина, што га исламски исток протиснуо у западну културу, све до задње четвртине нашег стољећа умјело отимати свим благотворним утјецајима новог времена, тако је дивна и готово без примјера брзина, којом у земљи, окупираној нашим оружјем, управа, свјесна својих циљева и средстава, која до њих воде, провађа душевну окупацију. Без муке ућјепљујући све добре сокове модерне управне умјетности, даје се земљи такав одгој за материјално и душевно благостање, какав још није запао никоји народ. Изгледа као црта најблагородније захвалности, гдје се земља по просвијетљеној својој влади већ на то доводи, да западу за примљене културне драгоцијености као отплату на рачун пружа по збору преревних научењака тек обретен знанствен материјал. А оба дивна свеска, што их видимо пред собом, у истину су угледна отплата, која свим учесницима при њену постању, почевши од иницијатора па све до оних фирма, којима је била повјерена спољашња израда, у највишем смислу ријечи служи на дику.

Већ течајем борбе у окупацији и одмах иза ње пропутовала је земљу свуд унакрст четица научних обретника, који су намјесто непотпуних и дјеломице врло непоузданих вијести из пријашњег доба изнијели ексактних и уз то таких нодатака, да је њима у многом правцу каснијем истраживању положен темељ. Из кола наше дружбе ваља нарочито споменути господу дра. М. Хернеса, дра. Ф. пл. Лушана и дра. Ф. С. Крауса, а и официре наше војске, који су археолошким находиштима, нарочито на громилама богатом Гласинцу, уходили трагове и по гдјекоји занимљиви комад послали у Беч. Етнографски и археолошки обретени материјал, што га Босна и Херцеговина даје у толикој множини, нарочито је доскора више умних чланова земаљске управе навео на ту мисао, да би ваљало основати земаљски музеј. Тако год. 1885. постаде музејско друштво за Босну и Херцеговину, а постање тога друштва једна је од главних заслуга прерано преминулог дра. Јулија Маканца. Од прве спознала је земаљска управа велико знаменовање музеја за душевни развој земље, као и задатак, да непосредно утјече на успијевање тако знаменитог завода, те су већ у јануару 1888. течајем трију година прикупљене угледне збирке под насловом „босанско-херцеговачког земаљског музеја“ прешле у управу владе.

Велика множина и знанствена вриједност материјала, што су га прибрали по мало на четири господина нарасли збор стручних научењачких музејских чиновника, многобројни земаљски чиновници и добротвори музеја течајем неколико година, што је иза тога слиједило, мора да човјека задиви. Господин владин савјетник

Коста Херман, коме је у руке положена дирекција завода, приопћује у I. свеску „Mittheilungen“ (стр. 12 до 14) кратак пријеглед богатства музејског крајем године 1892.

Збирке су подијељене на два одјела, археолошко-умјетничко-исторички и природознанствени, који опет имају своје ниже раздјеле. Ми се овдје задовољавамо тиме, да наведемо неколико бројева, који нас у првом реду занимају: у прехисторичкој збирци била су 1804 броја са више од 5000 објеката; римске и средовјеке збирке (без лапидарија и новаца) 496 бројева са више од 1000 комада; антрополошка збирка са 53 лубање и 2 потпуна костура из прехисторичких и других старих гробова; збирка костима 75 фигура у потпуним костимима и 50 свечаних одора, и збирка умјетничко-обртничких и етнографских предмета 520 бројева уз више старо-босанских перваза и собних декорација.

Када ту кратку повијест размотриш, мука ти је отети се, а да болним оком постранце не омјериш прилике наших аустријских земаљских музеја, које данас још морају да уздржавају приватна друштва, па који послије стогодишњег или полустогодишњег, почесто климавог опстанка уза све презаслужно настојање појединих стручњака просјечно једва веће успјехе постигоше, него што их може показати босанско-херцеговачки братски завод по свом званичном положају и по мудром и снажном унапређивању, које му се намјењује, и то послије мање него десет година свог опстанка.

У јануару 1889. отпочео је излазити музејски часопис „Гласник земаљског музеја“, који се служи искључиво босанским језиком. Изврсно га уређује госп. владин савјетник Херман. Сврха му је, да се у једну руку настојање музеја у домаћег житељства даље прошири и да му прибави више схваћање, у другу пак руку, да стручне кругове Аустро-Угарске и иноземства (дакако само у колико су вјешти босанском језику), упозна с резултатима знанственог изучавања земље. У својим четвертгодишњим свесцима гоји тај лист све у музеју заступане струке. За ово неколико година што постоји, прибрала је радна чета његових већином своме колу вјештих сурадника младеначком живости толико у знанственом погледу драгоцјених прилога, да је све живља бивала жеља, да се до тог блага прокрчи подеснији пут и оном научењачком свијету, који није вјешт јужно-словјенском идијому. Тој је жељи земаљска влада удовољила, издавши „Mittheilungen“, што их ето имамо пред собом, па је мунифиценција и брзост, којом је то учинила, ново свједочанство за темељито просуђивање и за веливо схваћање виших интереса земље, које влада на главном мјесту управе. Оба прва свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen“ доносе уз отмјени приступ, којим се редакција представља, и уз музејални извјештај Косте Хермана, који дивно служи за оријентирање публикацијâ, које су штампане у прва четири годишта „Гласника“, али су ондје покадшто по потреби растргане у више наставака, у свему 143 радње, стручњачки пореданим и дјеломице ревидираним или по редактору проширеним текстом. У сваком је свеску садржај подијељен на три дијела: I. Археологија и повијест. II. Народопис и III. Природознанство; али се редање грађе наставља кроз обадва свеска. Тако у првом свеску има у I. дијелу (стр. 29 до 346) поглавито извјештаје о прехисторичким и римским нахођајима, у II. дијелу (стр. 349 до 512) оно, што би се назвало домословљем у најужем смислу, географски прикази, описи развалина и сл., надаље бајке, у III. дијелу (стр. 515 до 593) метеорологија и ботаника. У другом свеску има у I. дијелу (стр. 3 до 354) поглавито повијесни материјал и радње о средовјеким и каснијим објектима и нахођајима, али и у више објава спомена вриједних одсјека о прехисторичким

нахођајима, у II. дијелу стр. (357 до 508) има језикословне, етнографске и умјетничко-хисторичке грађе, у III. дијелу (стр. 511 до 692) зоологија. На тај је начин онолико, колико се је могло, постигнуто, да су поједине струке састављене на окуп. Извјестилац би желио, да се је при поједином расправама и биљешкама назначио дан, када су изашле, а то се дијели на четири године, 1889. до 1892., јер када се хоће да се грађа употријеби у потанкостима, онда је добро знати кронолошки ред онаких извјештаја, који се посвема не подударају и сл. Садашњи реферат само још хоће да се позабави прехисторичким нахођајима, остављајући остали богати и занимљиви садржај „Wissenschaftliche Mittheilungen". Између дванаест аутора, који се јавише прехисторичким и сродним прилозима, особито вриједе, да се спомену господа: Фрањо Фиала, Коста Херман, др. Карло Маркесети, Венцел Радимски, Ђуро Стратимировић пл. Кулпин и др. Ћиро Трухелка. То су и главни носиоци дотичних радња.

Од најстаријих слојева у находиштима по земљи већ су многобројне пећине по кршу некоје пробе почеле давати. У пећини Мегари у Бјелашници-Корчи уз познато седло ца Иван-планини, преко кога се прелази из Сарајева у Мостар, нађени су останци međеда пећинара (први на балканском полуострву); у Мариновој пећини код Рогоушића у окружју Сарајевском било је у крајњем куту своје не превелике дворане неолитичко обиталиште. Даљим претраживањем пећина изнијеће се без сумње још по гдјекоји занимљиви нахођај.

Неолитичким слојем отпочињу и многа дојако претражена обиталишта, ма да већина од њих показују веома дуго трајање, чак до у ковне перијоде, и — како се то само собом разумије — још је до данашњег дана гдјекоја варош или село придржало оно мјесто, које је одабрано у неолитичко доба. У првом реду наилазимо на находишта крај Сарајева, на сјеверним огранцима Требевића, на Собунару, Златишту и Дебелом брду, од којих је оно прво припадало некоме мјесту, које се је простирало при дну клисурастих обронака, и гдје је раскопано више од 30 мјеста некадашњих колиба с комадима лијепа, те је то мјесто ваљда било у свези са оба друга насипима ограђена мјеста на сусједним главицама. Онда још ваља напоменути Војковиће код Сарајева и насипом ограђену узвисину Кичин на Буници код Мостара, које су обје насеобине трајале до у вријеме римског господства, уз многе друге насуте градине (од којих ће се гласиначка даље још нарочито споменути). Превелике су важности одношаји тих находишта прама сјеверозападним и западним сусједним подручјима. Између осталих истиче Маркесети, да су те страном бедемима опасане, страном отворене насеобине веома сродне с истарским и крањским кастелијерима, који су њему тако добро познати и који на запад не дозижу даље од Соче, и да су им с овима заједничке свезе с терамарима и сојеницама горње Италије. У том погледу прије свега ваља напоменути нахађање Anse lunate (полумјесечасте ручице) и других за терамарске насеобине карактерстичких керамичких орнамената, онда најједноставнији облик фибуле, који је најприје нађен у Крамарима, фибулу ad arco di violino (на облик гудала — која је овдје додуше нађена у громилама, а још не у насеобама). На бронцане нахођаје из сојенице у Пешијери сјећа н. пр. једна бочка плохасте главице, двије шиваће игле и длијеце од Собунара (I., стр. 50, сл. 40.). Али се при томе отварају и даљи погледи. У погледу карактеристичних, високо пружених ручица од посуда, којим је лумен дуж средине преграђен повором, упућује се на то (I. гл., стр. 46), да су аналогне нађене на горњо- и средњо-италском Виланова-степену. Али се при томе у другу

руку у призрење могу узети и једнаке конштрукције ручица при многобројним грчким дипилонским вазама, које су ваљда за обје обале Јадранског мора служиле примјером. Каснији слојеви тих обиталишта потпуно придржавају карактер, означен нахођајима из гробова дотичних перијода, па их за то не треба о себи спомињати.

Од металних нахођаја старијих типа ваља још навести: 1 једноставно бакрено плоснато длијето и 1 бакрену двоструку сјекиру из котара тешањског, 1 осамљено нађену бронцану сјекиру са Дебелог брда код Сарајева, 1 вити бронцани мач из Дрине, бронцано складиште нахођаја од Шумеца код Подзвизда у котару цазинском, из којег је у сарајевски музеј (дјеломице у уломцима) доспјело 25 српова, 6 шупљих келтова, 3 лисаста келта, оштрица једне угарске бојне брадве с дршком, 1 кратак бодеж и 1 копљани шиљак, надаље нахођај од Прозора у долини Раме са серијом лијепих великих шпирала и шупљих келтова, и неколико других само узгредице споменутих нахођаја. Та група махом сложена од појединих нахођаја, или из складишта, ваља без сумње прибројити шпецифичном кругу угарских облика, те је при конштруирању прехисторичког реда културâ у Босни за први мах ваља опрезно оставити на страни. За сада бар не бих препоручио, да се од њих формира засебно бронцано доба за Босну. Друго је с лијепим складиштем нахођаја из пећине код Крехиног Граца у Херцеговини, што га је објелоданио др. Мух у „Mittheilungen der k. k. Centralcommission für Kunst- und historische Denkmähler" (св. XIV., 1888., стр. 7). То се складиште органски придружује нахођајима, о којима ће сада бити говор.

Највећи интерес побуђују старине, које одговарају халштатској перијоди. Из те перијоде, у којој је цвјетало оно илирско племе, које је било насељено у сјеверозападном куту Балканског полуострва као у средишту, из кога се је ширило, долази мноштво тих нахођаја. Громиле и равни гробови крију останке густо насељеног, и по прилозима судећи, богатог народа. Највише је до сада прикупљено на Гласиначком пољу, источно од Сарајева. На том, питомим пашњацима покривеном и природним бедемом од ошумљених хридова опасаном заклоништу, има особито велика множина прехисторичких градина, а осим тога толико громила, колико их се нигдје још на таком простору није нашло на окупу, и којима се број рачуна на 20.000, 40.000 до 100.000. О том класичном подручју имамо три извјештаја господе дра. Трухелке, пл. Стратимировића и Фиале. И ако се тим радњама присуди само провизоран карактер, и ма да је објелодањење детаља придржано каснијем великом дјелу, то је ипак и то што је готово, довољно за површно оријентирање о том големом находишту. Различите градине уопће потјечу из истог времена као и гробови. По ауторима истакнуто питање, да ли их (Трухелка, I., стр. 65) ваља сматрати суставно удешеним утврдама за обрану цијелог поља од спољашних душмана, или (Фиала, I., стр. 168), уточиштем око њих посаграђеног села, као овеће насеобине (пл. Стратимировић, I., стр. 121) или као дворове појединих фамилија (Хернес, I., стр. 168), ваљаће одлучити не уопће, него од згоде до згоде према положају, величини и конштрукцији и на темељу lege artis проведеног претраживања унутрашњости и околине. За потпуним раскопавањем самих бедема, које се је досад сматрало најважнијим, мање је стало. У средњем вијеку и у вијековима новијег доба особито је радо те бедеме употребљавало (као и велике громиле у Далмацији и Херцеговини, али и гдјекоје громиле на Гласинцу) брахицефално племе — очевидно исто племе, које још данас онуда обитава — за друготно сахрањивање. Гласиначке су громиле насуте од камења и земље, нијесу

назда округле и чуњасте, него сплоштене, дугуљасте, каткад паче и колутасте. Оне често крију само један гроб, али исто тако често њих више, кадшто преко десет. Паљевина и скелети налазе се једно уз друго. Оно неколико лубања, које се могу конзервирати, очитују нам долихоцефалан народ. Друге громиле, по основи и по садржају сличне онима, спомињу се пред Бараковцем код Фоче у јужној Босни. Велике камените громиле у Херцеговини и западној Босни дале су до сада, исто тако као и далматинске, слабо грађе. Од равних гробова ваља споменути; оне код Сретеша и Чатићâ у височком котару са скелетима и скромним прилозима, који приличе старијој халштатској перијоди, надаље некрополу на Језеринама близу Притоке код Бишћа у сјеверозападном куту Босне, једва десет миља од гласовитог гробишта прозорског код Оточца у Хрватској и овоме посве сличну.

Док издани до сада свесци „Wissenschaftliche Mittheilungen" доносе само претходне извјештаје о тој некрополи, штампао је у овогодишњем „Гласнику" Радимски већ потпуну публикацију обилних нахођаја, повађених из 528 гробова, а илустровану са 50 табела. Опет су нађени гробови с паљевином и скелетни гробови у бујној измјени један до другог. Најстарији нахођаји документирају каснији халштатски степен; већину гробова ваља прибројити ла-тенској перијоди, али с множином чудних, из халштатског доба преузетих мјешовитих типа; а знатан број гробова припада времену римских царева. По врсти и времену подударају се с овим нахођајима нахођаји од Петровића код Ракитног у Херцеговини.

Сву ту голему масу нахођајâ ваља заједнички размотрити. Од главне њихове партије ваља најприје одвојити мало число старијих типа, који се лако распознају. Како у горе наведеним кастелијерима, налазе се и у градинама и громилама на Гласинцу и у равним гробовима код Сретеша (фибула I., стр. 58, сл. 4.) форме, које сјећају на терамаре и на старо-италске гробове, те множе доказе за горе натукнуте древне одношаје. У погледу њиховог одношаја према осталим босанским нахођајима моћи ће се они међутим тек онда боље разумјети, кад их буде још нешто више и када се буду у појединостима знале оне прилике, у којим су нађени. Да при таксирању тих типа ваља бити веома на опрезу, то међу осталим показује онај комад (I., стр. 138, сл. 30.) од сребра, који потјече из једне громиле на Гласинцу, а сјећа на ципарске ическе бочке из бронцаног доба с главицом од шпиралног завојка, који је нађен уз једно од честих округлих бронцаних тока с пробијеним средиштем и лисастим окрајком.

У главној маси нахођаја интересира нас у првом реду она половица, која припада халштатској перијоди. У њој, као и у многим находиштима наших источних Алпи, свако поједино мјесто, паче н. пр. свака поједина овећа група громилâ на Гласинцу, има своје нарочите осебности, које као промјенљив дувак прекривају заједничка, карактеристична обиљежја. За мало који облик може се, као за двопетљасту фибулу на облук, која обухвата 40% свих фибула на Гласинцу, рећи, да им се тип повлачи кроз цијело алпинско подручје, које је било насељено по Илирима, или која је, као једнопетљаста фибула на облук с троугластом ножицом и са стременком рашчлањеном двјема квргама (I., стр. 86, сл. 71. и 72.) овдје и у Хрватској нашла најсјеверније провинције свога подручја, које јој је сегло далеко на југ преко грчког свијета.

Други облици фибула и ини предмети, међу којима необичне округле токе и фибуле на облук с великом ножицом запремају најшире мјесто, али о којима овдје

не можемо на шире говорити, показују се као провинцијални типи, али им се често сасвим јасно може разабрати постање од даље распростртих или од импортираних облика. Нарочито су спомена вриједни нахођаји, који се могу распознати као непосредни грчки импорт, као карактеристичне иловасте посуде, по пл. Хохштетеру публицирана бронцана енохоја (oenochoe), бронцани шљем (I., стр. 78, сл. 48.) и бронцане гољеничарке (I., стр. 135, сл. 11.). И двоструке брадве, амазонске брадве, насликане крај оне фигуре (сл. 14. до 16.) ваљаће ваљда овамо прибројити.

Друга половица нахођајâ, која припада ла-тенској перијоди, не може се од прве баш на длаку разлучити, јер се је, како се чини, у тој конзервативној земљи укус држао формâ првог жељезног доба далеко у оне вијекове, који се прибрајају ла-тенској перијоди. На обиљежја дегенерације, која одаје продужено живовање халштатске културе у брдским закуцима по Гласинцу, упутио је М. Хернес у „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft" (св. XIX., 1889., стр. 149) оправданом темељитошћу. Не може се данас још право одредити, до кога су времена пошљеднјих вијекова пр. Ис. халштатски типови на Гласинцу животарили. Слабо нахађање келтичких и римских типа далеко човјека заводи у суду. Та то од осталог свијета оцијепљено легло било је самотном продуженом вегетирању другдје давно већ преживљелог културног штадија особито погодно. Али и на другим находиштима у земљи виђају се сличне појаве у превеликој множини, како готово ни у којој другој провинцији. Јер и у самим оним серијама нахођајâ, гдје коло келтских облика превлађује, налази се уз познате, далеко проширене ла-тенске типове множина преудешених провинцијалних подоба, које се махом могу сводити на утјецање халштатског штила. Овамо прибрајамо, — да само један примјер наведемо, — на Језеринама и у Прозору тако честе фибуле оне врсте, која је приказана у св. I. стр. 193, сл. 7.

Тек је римско господство овдје, као и у другим покрајинама, ове старије традиције из темеља преврнуло, те се с тога римске форме, које се ласно распознају, свуда, гдје се — у неку руку као на задњи одјелак великих маса нахођаја — на њих наилази, у гробовима као и по населиштима могу сматрати поузданим биљезима новог доба. Због тог њиховог својства прије свега ваља да се запријечи свако замјењивање римских облика другима, како се је то, да уз пут напоменемо, н. пр. догодило са халкама продужених и завојито један за други причвршћених крајева, приказаним у св. I., стр. 136., сл. 22., које не припадају ла-тенским формама, већ су типи каснијег доба римских царева. Тој римској перијоди чини се да припадају још и громиле и равни гробови с валовитим орнаментом и посуде с чешљастим браздама, уз које на жалост слабо има других прилога. По свим средњо-европским покрајинама римске државе из времена царева распрострти валовити орнаменат нема овдје ону вриједност, као у сјеверној Њемачкој, гдје је Вирхов утврдио, да их ваља сматрати путоказом словјенске сеобе.

Први лијепи нахођаји са Гласинца и из Крехиног Граца, који су доспјели у Беч, навели су, како је познато, пл. Хохштетера, те је у пошљедњој већој својој радњи (Најновији нахођаји из гробова код Вача и Св. Маргарете у Крањској и културно коло халштатске перијоде [Denkschriften d. mathem. naturwiss. Classe d. k. Akad. d. Wissensch., св. XLVII. Беч 1883.]) Босну узео на око као спону између Грчке и средње Европе, која је за првог жељезног доба посредовала између културе на једној и на другој страни; па се је тај назор, против ког се испрва подиже силна опорба, мало по мало донекле ипак проширио. Али ето баш Гласи-

начко поље није удовољило очекивању, изреченом и по извјестиоцу (Mitth. d. anthrop. Gesellschaft, св. XIII., 1883., стр. 234), да ће се оно показати као пристаниште између Грчке и Халштата. Оно не маркира никаку спојну линију, већ је ћош-буџак. Али спомена вриједна множина антикалија, које ваља сматрати или изравним грчким импортом или као облике, који су проширени по цијелом балканском полуострву, онда доста мален број у земљи нађених, на жалост још необјављених грчких новаца показује, да је веза с југом полуострва била доста жива, а число од њих изведених типова свједочи, да им је утјецај био и те како замашан. Питање, да ли се је та веза амо пружила копном или морем, ријешиће ваљда тек каснијем још времену придржано претраживање арбанашког земљишта. Маркесети (св. I., стр. 321) не напушта наду, да ће нам даље испитивање „показати пут, којим је култура ишла од истока на запад“. Али то већ видимо, на највишем степену развитка халштатске културе, гдје се у илирским земљама истичу највеће локалне разлике, које се могу замислити у оквиру једног културног кола, не ћемо више наћи трага ономе путу. Ваљаће нам нашу пажњу свратити на дубље, више подједнако и даље распрострте слојеве (та и из Србије зна се већ за једну „фибулу ad arco di violino“, за бакрене двоструке брадве и сличне нахођаје).

Док сад још при крају дивном литерарном потхвату перијодичког списа „Wissenschaftliche Mittheilungen“ желимо лијеп напредак и обилату храну од научног испитивања у земљи, можемо — да понешто претрчимо пред руду — у погледу наше струке одмах јавити, да је прегнутљиност и сретна рука наших босанских пријатеља тој жељи већ опет замашан један корак на сусрет изашла, па нек наши спољашњи стручни друзи буду спремни не само на нове, горе већ спомемуте нахођаје из металног доба, већ и на праве правцате сојенице (у ријеци Уни, од којих до сада претражена сојеница код Рипача из неолитичког доба захвата у халштатско, а можда и у ла-тенско доба) и на величајно неолитичко находиште (код Бутмира близу Сарајева с множином каменитих рукотворина, сасвим необичним керамичким и нарочито фигуралним нахођајима без икаких металних или коштаних рукотворина).

Ј. Сомбати.

* * *

Земља, која је, као Босна и Херцеговина по приликама свога тла од осталог свијета са сваке стране одсјечена, гдје су се народи могли само лагано помицати, те с тога морадоше оставити сталних трагова, завређује у првом реду пажњу етнографа; на томе подручју налази он ријетку прилику, да старе обичаје и навике прати до најстаријих времена и да их изучава у првобитној њиховој чистоћи. У главном излазе на том земљишту словјенски покрај древних илирских елемената на видјело; исламу није пошло за руком, да укоријењене животне навике у главном разори. У доказ тому напоменућемо, да у околици јајачкој у времену од почетка прамаљећа па до велике жетве и мухамеданци четвртак славе као велики народни празник, ма да је то противно исламским законским уредбама и власт више пута забранила (исп. стр. 487). Исто се тако у Фочи опћенито слави дан св. Прокопија, а једног мухамеданца, који је тај дан хтио радити у пољу, ошинуо је гром (стр. 488). У гдјекојим је другим стварима овдје мухамеданство преображено, тако н. пр. веле, да је бојење свијећа за мубарећ-вечери у Сарајеву потекло од бојења ускрсних писаница (стр. 435). Насупрот су гдјекоје бајке и народне предаје чисто мухамеданског подријетла, као она о постању човјека и његових темперамената (стр. 420).

Ма да овај свезак, што је изашао, не доноси прилога народознанству, већ само сирову грађу, што су је прибавили домаћи, то он ипак испитачу пружа битна помагала.

Већ начин, како су поједине вијести приопћене, пада у подручје народознанства. Ја при томе нарочито упућујем на дивно поглавље „Приче о постању и друго народно мишљење“ од Ивана Зовка (стр. 426 и д.), које се у приповиједању строго држе у земљи обичајног начина. Од расутог у многу руку материјала да овдје некоје наведем: Приче о пећинама налазимо на стр. 451 и 466, извјештаје о копању блага на стр. 472 и 475; с тиме је у свези вјеровање у траву Златицу (Goldkraut), о којој прича владин савјетник Херман (стр. 486), приче о постању врела на стр. 419, 433, 463 и 465 (дјеломице мухамеданске); народно чарање обухвата омашна поглавља. Врло је занимљива вијест, како се може излећи ђаво (стр. 440), која у сличном мишљењу код Хузула (исп. Кајндл: Die Huzulen, стр. 83) налази паралелу.

На дан благовијести можеш чути животиње, гдје говоре, ако си чиста срца (стр. 487), код Хузула говоре животиње у ноћи пред божић и пред нову годину (Кајндл, стр. 73, 102). Не ваља мимоћи велику улогу, коју неравни бројеви 3, 7 и 9 имају код свих народа; примјера о томе има на стр. 430, 438, 440, 441, 452 и 485. О ровашу се на стр. 424 потанко говори, док се на стр. 469 спомиње чудно мјерење њива по радним данима. У околини озенској и данас се још кадшто дјеца називају по матери (стр. 388) што доводи на матриархат.

На крају да још споменемо занимљиву штудију дра. Људевита Талоција о значењу имена Босне (стр. 333), по којој би Босна на темељу у осталом не баш поуздано утврђене ријечи „бос“ у сјеверо-албанском нарјечју значила „сôна земља“; разлагање Талоцијево завређује због осталог етнографског приказивања пажњу, све ако би у погледу одређења ријечи Босна и на кривом путу било.

В. Хајн.

„Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.“ Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo; redigirt von Dr. Moriz Hoernes. I. Bd. Wien 1893, XVIII + 593 S., mit 760 Abbildungen im Texte + 30 Taf.; II. Bd., Wien 1894, XII + 692 S., mit 238 Abbildungen im Texte + 9 Taf.

(*„So gross die Hartnäckigkeit war, mit welcher sich das bosnisch-hercegovinische Gebiet, als die Spitze des vom islamitischen Osten gegen die westliche Cultur vorgetriebenen Keiles, bis in das letzte Viertel unseres Jahrhunderts allen Segnungen der Neuzeit zu verschliessen verstand, zo bewunderungswürdig und geradezu beispiellos ist die Schnelligkeit, mit welcher in dem durch unsere Waffen occupirten Lande die geistige Occupation von einer in ihren Zielen und ihren Mitteln klaren und sicheren Verwaltung durchgeführt wird. Durch die schmerzlose Einimpfung aller guten Säfte der modernen Verwaltungskunst wird dem Lande eine Erziehung zu materiellem und geistigem Wohlstande gegeben, wie sie noch keinem Volke sonst zutheil ward. Es erscheint als ein Zug vornehmster Dankbarkeit, dass das Land durch seine erleuchtete Regierung bereits dahin geführt wird, dem Westen als Abschlagszahlung für die empfangenen culturellen Werthe ein durch einen Stab überaus eifriger Gelehrter frisch erschürftes wissenschaftliches Material darzubieten. Und die beiden vorliegenden Prachtbände sind in der That eine sehr stattliche Abschlagszahlung, welche allen an ihrem Zustandekommen Betheiligten, von den Initiatoren an bis*

zu den mit der typographischen Ausführung betrauten Firmen, im höchsten Sinne des Wortes zur Ehre gereicht.

Bereits während der Occupationskämpfe und unmittelbar nach ihnen wurde das Land von einer Reihe von wissenschaftlichen Pfadfindern aus den gelehrten Kreisen unserer Monarchie durchzogen, welche an die Stelle der unvollständigen und zum Theile sehr unverlässlichen Nachrichten aus früherer Zeit exacte und für die spätere Forschung vielfach grundlegende Beobachtungen mit nach Hause brachten. Aus dem Kreise unserer Gesellschaft sind besonders die Herren Dr. M. Hoernes, Dr. F. von Luschan und Dr. F. S. Krauss zu nennen und auch der Officiere unserer Armee, welche den archäologischen Fundstellen, besonders auf dem tumulusreichen Glasinac, nachgingen und manches interessante Stück nach Wien lieferten, ist zu gedenken. Das ethnographische und archäologische Fundmaterial, das Bosnien-Hercegovina in so ausserordentlich grosser Menge darbietet, war es vornehmlich, welches mehrere kenntnissreiche Mitglieder der Landesverwaltung alsbald auf den Gedanken der Gründung eines Landesmuseums brachte. So entstand im Jahre 1885 der Museumsverein für Bosnien-Hercegovina, dessen Realisirung zu den Hauptverdiensten des zu früh verstorbenen Dr. Julius Makanec zählt. Von vorneherein erkannte die Landesverwaltung die grosse Bedeutung eines Museums für die geistige Entwicklung des Landes, sowie die Aufgabe, auf das Gedeihen eines so wichtigen Institutes unmittelbaren Einfluss zu nehmen und bereits im Jänner 1888 wurden die im Laufe von drei Jahren zusammengebrachten ansehnlichen Sammlungen unter der Bezeichnung „Bosnisch-hercegovinisches Landesmuseum“ in die Verwaltung der Regierung übernommen.

Die grosse Menge und der wissenschaftliche Werth des Materiales, welches von dem allmälig auf vier Herren angewachsenen Stab fachwissenschaftlicher Museumsbeamter, von zahlreichen Landesbeamten und Gönnern des Museums im Laufe der wenigen folgenden Jahre aufgesammelt wurde, ist staunenerregend. Herr Regierungsrath Constantin Hörmann, in dessen Hand die Direction des Museums ruht, gibt im 1. Bande der „Mittheilungen“, S. 12—14, eine kurze Uebersicht des reichen Bestandes zu Ende des Jahres 1892.

Die Sammlungen sind in zwei Abtheilungen, die archäologisch-kunsthistorische und die naturwissenschaftliche, welche wieder in die entsprechenden Unterabtheilungen zerfallen, getrennt. Wir begnügen uns hier, einige uns zunächst interessirende Ziffern anzumerken: die prähistorische Sammlung enthielt 1804 Nummern mit mehr als 5000 Objecten; die römischen und mittelalterlichen Sammlungen (ohne Lapidarium und Münzen) 496 Nummern mit über tausend Stücken; die anthropologische Sammlung 53 Schädel und 2 vollständige Skelette aus prähistorischen und anderen alten Gräbern; die Costümsammlung 75 complete Costüm-Figuren und 50 Prunk-Costüme und die Sammlung kunstgewerblicher und ethnographischer Gegenstände 520 Nummern nebst mehreren altbosnischen Holzvertäfelungen und Zimmerdecorationen.

Vergeblich sucht man sich bei dieser kurzen Geschichte des sich aufdrängenden schmerzlichen Seitenblickes auf die Verhältnisse unserer österreichischen Landesmuseen zu erwehren, welche heute noch von Privatvereinen gehalten werden müssen und es nach hundert- oder halbhundertjährigem, vielfach schwankendem Bestande trotz der hochverdienstlichen Leistungen einzelner Fachmänner im Durchschnitte kaum weiter als zu den Erfolgen gebracht haben, auf welche das bosnisch-hercegovinische Schwesterinstitut, dank seiner officiellen Stellung und der ihm zutheil werdenden weisen und kräftigen Förderung nach weniger als einem Decennium seines Bestandes hinweisen kann.

Im Jänner 1889 begann die ausschliesslich der bosnischen Sprache sich bedienende Museumszeitschrift „Glasnik zemaljskog muzeja“ zu erscheinen. Sie ist von Herrn Regierungsrath Hörmann vortrefflich redigirt. Ihr Ziel ist, einerseits den Bestrebungen des Museums in der einheimischen Bevölkerung weitere Verbreitung und erhöhtes Verständniss zu verschaffen und andererseits die Fachkreise Oesterreich-Ungarns und des Auslandes (freilich nur, so weit sie der bosnischen Sprache mächtig sind) mit den Resultaten der wissenschaftlichen Landesdurchforschung bekannt zu machen. In ihren Vierteljahrs-Heften pflegt sie sämmtliche im Museum vertretenen Fächer. Während der wenigen Jahre ihres Bestandes brachte die in jugendlicher Thatkraft wirkende Schaar ihrer meist wohlgeschulten Mitarbeiter eine solche Fülle wissenschaftlich werthvoller Beiträge zu Stande, dass der Wunsch, diese Schätze der mit dem südslavischen Idiom nicht vertrauten Gelehrtenwelt bequemer zugänglich zu machen, immer lebhafter wurde. Diesem Wunsche kam die Landesregierung durch die Herausgabe der vorliegenden „Mittheilungen“ entgegen und die Munificenz und Raschheit, mit der sie dies that, ist ein neues Zeugniss für die an leitender Stelle herrschende eingehende Erwägung und die grosse Auffassung der höheren Interessen des Landes.

Die beiden ersten Bände der „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ bringen neben dem vornehmen Vorworte, mit welchem sich die Redaction vorstellt, und dem vortrefflich orientirenden Museumsberichte Constantin Hörmann's, die in den vier ersten Jahrgängen des „Glasnik“ enthaltenen, aber dort manchmal nothgedrungen in eine Reihe von Fortsetzungen zerrissenen Publicationen, im Ganzen 143 Arbeiten, in fachlich geordneter Reihenfolge und zum Theile mit revidirtem oder durch den Redacteur erweiterten Texte. In jedem Bande ist der Inhalt in drei Theile abgetheilt: I. Archäologie und Geschichte. II. Volkskunde und III. Naturwissenschaft; doch geht die Anordnung des Stoffes durch beide Bände durch. So enthält der erste Band in seinem I. Theile (S. 29—346) vornehmlich die Berichte über prähistorische und römische Funde, im II. Theile (S. 349—512) das, was man Landeskunde im engsten Sinne nennen möchte, Geographisches, Beschreibung von Ruinen u. dergl., ferner Sagen, im III. Theile (S. 515 bis 593) Meteorologie und Botanik. Im zweiten Bande enthält der I. Theil (S. 3—354) hauptsächlich Geschichtliches und Arbeiten über mittelalterliche und spätere Objecte und Funde, aber auch in mehreren Mittheilungen beachtenswerthe Abschnitte über prähistorische Funde, der II. Theil (S. 357 bis 508) Sprachliches, Ethnographisches und Kunsthistorisches und der III. Theil (S. 511 bis 692) Zoologie. Auf diese Art ist die Zusammenfassung der einzelnen Stoffgattungen so weit als möglich erreicht. Ref. hätte nur gewünscht, dass bei den einzelnen Abhandlungen und Notizen das Datum ihres ersten Erscheinens, welches sich auf die vier Jahre 1889 bis 1892 vertheilt, angemerkt worden wäre, weil bei eingehenderer Benützung die Kenntniss der chronologischen Reihenfolge von sich nicht vollkommen deckenden Berichten u. dergl. von Werth ist.

Das gegenwärtige Referat will sich nur noch kurz mit den prähistorischen Funden beschäftigen und von dem übrigen reichen und interessanten Inhalte der „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ absehen. Unter den zwölf Autoren, welche mit vorgeschichtlichen und verwandten Beiträgen sich einstellten, sind besonders die Herren Franz Fiala, Constantin Hörmann, Dr. Carl Marchesetti, Wenzel Radimsky, Georg Stratimirović v. Kulpin und Dr. Ćiro Truhelka namhaft zu machen. Sie sind auch die Hauptträger der einschlägigen Arbeiten im Felde.

Von den ältesten Fundschichten des Landes haben bereits die zahlreichen Höhlen der Kalkgebirge einige Proben beizutragen angefangen. Die Megarahöhle in der Bjelašnica-Korča an dem bekannten, von Sarajevo nach Mostar leitenden Ivan-Sattel lieferte gute Höhlenbärenreste (die ersten auf der Balkanhalbinsel); die Marinovahöhle bei Rogoušići im

Kreise Sarajevo barg im hintersten Winkel ihrer mässig grossen Halle einen neolithischen Wohnplatz. Die weitere Untersuchung der Höhlen wird ohne Zweifel noch manchen interessanten Fund bringen.

Mit der neolithischen Schichte beginnen auch viele der bis jetzt untersuchten prähistorischen Wohnstätten, wenn auch die meisten von ihnen einen sehr langen Bestand, bis weit in die Metallperioden hinein, bekunden und — wie ja selbstverständlich — bis auf den heutigen Tag noch manche Stadt oder Dorfschaft die zu einer neolithischen Ansiedlung einst erwählte Stelle beibehalten hat. In vorderster Reihe treten uns die in der Nachbarschaft von Sarajevo, an den Nordausläufern des Trebević gelegenen Fundstellen von Sobunar, Zlatište und Debelo brdo entgegen, von welchen die erstere einer am Fusse der felsigen Abhänge gelegenen Ortschaft, aus welcher mehr als 30 Hüttenplätze mit Wandbewurfstücken ausgegraben wurden, angehörte und wahrscheinlich mit den beiden anderen, auf den benachbarten Gipfeln angelegten umwallten Plätzen im Zusammenhange stand.

Dann sind noch Vojkovići bei Sarajevo und die umwallte Anhöhe Kičin an der Bunica bei Mostar, welche beide bis in die Zeit der Römerherrschaft gedauert haben, neben vielen anderen Ringwällen (von welchen jener auf dem Glasinac noch weiter unten gedacht werden soll) zu nennen. Von grösster Bedeutung sind die Beziehungen dieser Fundstätten zu den nordwestlichen und westlichen Nachbargebieten. Unter anderem weist Marchesetti darauf hin, dass diese theils umwallten, theils offenen Ansiedlungen die grösste Verwandtschaft mit den ihm so wohlbekannten istrischen und krainischen Castellieren zeigen und mit diesen, deren Verbreitungsgebiet gegen Westen nicht über den Isonzo hinaus reicht, die Anknüpfungspunkte mit den Terramaren und Pfahlbauten Oberitaliens gemein haben. Es ist in dieser Beziehung vor Allem hinzuweisen auf das Vorkommen der Ansa lunata und zahlreicher, für die Terramara-Ansiedlungen charakteristischer, keramischer Ornamente, dann der zuerst in den Terramaren aufgefallenen einfachsten Fibelform, der Fibula ad arco di violino (welche hier wohl in Grabhügeln und noch nicht in Ansiedlungen gefunden ist). An die Bronzefunde aus dem Pfahlbau von Peschiera erinnern z. B. eine Schmucknadel mit flacher Kopfscheibe, zwei Nähnadeln und ein Meisselchen vom Sobunar (I, S. 50, Fig. 40). Daneben eröffnen sich aber auch weiter reichende Ausblicke. Bezüglich charakteristischer, hochgestreckter Gefässhenkel, deren Lumen durch einen Mittelsteg abgetheilt ist, wird (l. c. S. 46) auf das analoge Vorkommen in der ober- und mittelitalienischen Vilanovastufe verwiesen. Man kann aber andererseits auch auf die gleiche Henkelconstruction bei zahlreichen griechischen Dipylonvasen, die vielleicht für beide Küsten der Adria die Vorlage geliefert hat, Rücksicht nehmen. Die jüngeren Schichten dieser Wohnstätten bewahren vollkommen den durch die Gräberfunde der entsprechenden Perioden gekennzeichneten Charakter und brauchen daher nicht besonders erwähnt zu werden.

Von Metallfunden älterer Typen sind noch zu erwähnen: 1 einfacher kupferner Flachmeissel und 1 kupferne Doppelaxt aus dem Bezirke Tešanj, 1 vereinzelt gefundene Bronzeaxt vom Debelo brdo bei Sarajevo, 1 schlankes Bronzeschwert aus der Drina, der Bronzedepôtfund von Šumetac bei Podzvizd im Bezirke Cazin, welcher (zum Theile in Bruchstücken) 25 Sicheln, 6 Hohlkelte, 3 Lappenkelte, die gestielte Kopfscheibe einer ungarischen Streitaxt, 1 kurzen Dolch und 1 Lanzenspitze ins Museum von Sarajevo lieferte, endlich der Fund von Prozor im Ramathale mit einer Serie schöner, grosser Spiralen und Hohlcelte und einige andere, nur beiläufig erwähnte Funde. Diese Gruppe, durchwegs aus Einzeln- oder Depôtfunden gebildet, ist wohl ohne weiters dem specifisch ungarischen Formenkreise zuzurechnen und bei der Construction einer prähistorischen Culturenfolge für Bosnien zunächst vorsichtig abseits zu stellen. Aus ihnen eine besondere Bronzealtersschichte für Bosnien zu formen, halte ich vorderhand nicht für empfehlenswerth. Anders verhält es sich mit dem schönen Depôtfunde aus der Höhle von Krehin Gradac in der Hercegovina, welchen Dr. Much in den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Kunst- und historische Denkmale“ (Bd. XIV, 1888, S. 7) veröffentlicht hat. Er schliesst sich dem im Folgenden zu erwähnenden Fundmateriale organisch an.

Das grösste Interesse nehmen die der Hallstatt-Periode entsprechenden Alterthümer in Anspruch. Aus dieser Periode, welche die Blüthezeit des die nordwestliche Ecke der Balkanhalbinsel als Centrum seiner Ausbreitung bewohnenden illyrischen Volksthums gewesen ist, fliessen die Funde massenhaft. Tumuli und Flachgräberfelder bergen die Reste einer dichten und den Beigaben nach wohlhabenden Bevölkerung. Das Meiste lieferte bisher die Hochebene Glasinac, im Osten von Sarajevo. Dieser mit fetten Weidegründen bedeckte und mit einem natürlichen Schutzwalle von bewaldeten Felsbergen umgürtete Horst trägt eine besonders ansehnliche Zahl prähistorischer Umwallungen und ausserdem eine sonst nirgends auf solchem Raume vereinigte Menge von Grabhügeln, deren Schätzung zwischen 20.000, 40.000 und 100.000 schwankt. Ueber dieses classische Gebiet liegen drei Berichte der Herren Dr. Truhelka, von Stratimirović und Fiala vor. Wenn diesen Arbeiten auch nur ein provisorischer Charakter zugemessen und die Veröffentlichung der Details einem späteren grossen Werke vorbehalten ist, so reicht das Vorliegende doch aus, um oberflächlich über dieses merkwürdige Fundgebiet zu orientiren. Die verschiedenen Umwallungen sind im Allgemeinen gleichalterig mit den Grabhügeln. Die von den Autoren aufgeworfene Frage, ob man sie (Truhelka, I, S. 65) als systematisch angelegte Festungen zur Vertheidigung der ganzen Hochebene gegen äussere Feinde oder (Fiala, I, S. 168) als Refugium eines um sie herum angebauten Dorfes, als grössere Ansiedlungsplätze (v. Stratimirović, I, S. 121) oder als Hofstätten von Einzelnfamilien (Hoernes, I, S. 168) zu betrachten habe, wird nicht im Allgemeinen, sondern je nach der Lage, Grösse und Construction und durch eine lege artis geführte Untersuchung des Innenraumes und der Umgebung von Fall zu Fall zu entscheiden sein. Auf die vollständige Abgrabung der Umwallung selbst, auf welche bisher das grössere Gewicht gelegt wurde, kommt weniger an. Im Mittelalter und in den Jahrhunderten der Neuzeit wurden mit Vorliebe diese Wälle (sowie die grossen Tumuli Dalmatiens und der Hercegovina, aber auch manche Tumuli des Glasinac) von einer brachycephalen Bevölkerung — offenbar dem heute noch hier wohnenden Stamme — zu Nachbestattungen benützt. Die Tumuli des Glasinac sind aus Steinen und Erde aufgeschüttet, nicht immer rund und kegelig, sondern auch abgeflacht, länglich, manchmal sogar ringförmig. Sie bergen häufig nur ein Grab, aber fast ebenso oft deren mehrere, bis über zehn. Leichenbrand und Skelete kommen nebeneinander vor. Die wenigen conservirbaren Schädel verrathen eine dolichocephale Bevölkerung. Weitere Tumuli, in Anlage und Inhalt jenen ähnlich, werden von Barakovac bei Foča im südlichen Bosnien erwähnt. Die grossen Steintumuli der Hercegovina und des westlichen Bosniens haben bis jetzt ebensowenig wie die dalmatinischen eine befriedigende Ausbeutung geliefert. Von Flachgräbern sind anzuführen: jene von Sreteš und Čatići im Bezirke Visoko mit Skeletten und bescheidenen, der älteren Hallstatt-Stufe entsprechenden Beigaben, ferner die Nekropole auf dem Jezerinafelde nächst Pritoka bei Bihać im nordwestlichen Winkel Bosniens, keine zehn Meilen von dem berühmten Gräberfelde von Prozor bei Otočac in Kroatien entfernt und ihm vollkommen ähnlich. Während die vorliegenden Bände der „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ nur vorläufige Berichte über diese Nekropole veröffentlichen, hat der „Glasnik“ in diesem Jahre bereits Radimsky's vollständige, mit

50 Tafeln illustrirte Publication der aus 528 Gräbern entnommenen, grossartigen Funde gebracht. Wieder sind Brand- und Skeletgräber in buntem Wechsel vorhanden. Die ältesten Funde documentiren die jüngere Hallstatt-Stufe; die Mehrzahl der Gräber ist der La Tène-Periode zuzuzählen, aber mit einer Menge sonderbarer, aus der Hallstatt-Stufe herübergenommener Mischtypen; und eine ansehnliche Zahl von Gräbern gehört der römischen Kaiserzeit an. Der Art und Zeit nach stimmen mit diesen Funden jene von Petrovići bei Rakitno in der Hercegovina überein.

Diese ganze grosse Fundmasse fordert eine gemeinsame Betrachtung. Von ihrer Hauptpartie ist zunächst ein deutlich erkennbarer kleiner Vortrab älterer Typen abzutrennen. So wie in den oben angeführten Castellieren, kommen auch in den Umwallungen und in Grabhügeln des Glasinac und in den Flachgräbern von Sreteš (die Fibula, I, S. 58, Fig. 4) Formen vor, welche an die Terramaren und an altitalische Gräber erinnern und die Documente für die oben ausgedeuteten, uralten Beziehungen vermehren. Bezüglich ihres Verhaltens zu den übrigen bosnischen Funden werden sie aber erst genauer zu fassen sein, wenn ihre Reihen sich noch etwas verdichtet haben und die Details ihres Vorkommens mitgetheilt sein werden. Dass bei der Taxirung dieser Typen hier besondere Vorsicht noth thut, zeigt unter Anderem das aus einem Tumulus des Glasinac stammende, an die cyprischen und böhmischen Bronzezeitnadeln mit einem aus Spiralgewinde gebildeten Kopfe erinnernde Stück (I, S. 138, Fig. 30) aus Silber, welches in Gesellschaft einer der häufigen runden Bronzezierscheiben mit durchbrochenem Mitteltheile und gelapptem Rande gefunden wurde.

In der Hauptmasse der Funde interresirt uns zunächst die der Hallstatt-Periode angehörige Hälfte. In ihr zeigt, so wie bei den vielen Fundorten unserer Ostalpen, jede einzelne Localität, ja z. B. jede einzelne grössere Tumulusgruppe des Glasinac ihre besonderen Eigenthümlichkeiten, welche wie ein wechselnder Schleier das Gemeinsame, Charakteristische umkleiden. Von wenigen Formen kann so, wie von der zweischleifigen Bogenfibel, welche 40 Procent der Fibeln des Glasinac umfasst, gesagt werden, dass ihr Typus durch das ganze, von Illyriern bewohnt gewesene Alpengebiet vorkommt, oder dass sie wie die einschleifige Bogenfibel mit dreieckigem Fusse und einem durch zwei Knoten gegliederten Bügel (I, S. 86, Fig. 71 und 72) hier und in Croatien die nördlichsten Provinzen ihres weit nach Süden über die griechische Welt reichenden Verbreitungsgebietes gefunden habe. Andere Fibelformen und sonstige Gegenstände, unter welchen die eigenthümlichen runden Zierscheiben und die Bogenfibeln mit grossem Fusse den breitesten Platz einnehmen, auf die wir aber hier nicht näher eingehen können, erscheinen als Provincial-Typen, lassen aber oft ganz genau ihre Abstammung von den weiter verbreiteten oder von importirten Formen erkennen. Besonders bemerkenswerth sind die als unmittelbarer griechischer Import erkennbaren Funde, wie charakteristische Thongefässe, die von v. Hochstetter publicirte bronzene Oenochoe, ein Bronzehelm (I, S. 78, Fig. 48) und bronzene Beinschienen (I, S. 135, Fig. 11). Auch die neben dieser Figur abgebildeten eisernen Doppeläxte (Fig. 14—16), Amazonenbeile, sind vielleicht hierher zu zählen.

Die der La Tène-Periode angehörige zweite Hälfte der Fundmasse ist von der ersten nicht sauber zu trennen, weil sich, wie es scheint, in diesem conservativen Lande der Geschmack an den Formen der ersten Eisenzeit bis weit in die der La Tène-Periode zugemessenen Jahrhunderte hinein erhalten hat. Auf die Merkmale für die Degeneration der Industrie und des Geschmackes, welche ein verspätetes Ausleben der Hallstatt-Cultur in den Bergnestern des Glasinac verräth, hat M. Hoernes in den „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft“ (Bd. XIX, 1889, S. 149) mit berechtigter Eindringlichkeit

hingewiesen. Es ist heute noch nicht genau zu ermessen, wie weit in die letzten Jahrhunderte v. Chr. hinein die Hallstatt-Typen auf dem Glasinac ihr Dasein gefristet haben. Das spärliche Vorkommen keltischer und römischer Typen verleitet zu einer sehr weitgehenden Schätzung. Dieser abgeschlossene Horst war ja dem einsamen Fortvegetiren eines anderwärts längst überholten Culturstadiums ganz besonders günstig. Aber auch an den anderen Fundplätzen des Landes zeigen sich ähnliche Erscheinungen in Hülle und Fülle, wie kaum in einer anderen Fundprovinz. Denn selbst in jenen Fundserien, an welchen der keltische Formenschatz einen dominirenden Antheil hat, finden sich neben den bekannten, weit verbreiteten La Tène-Typen eine Menge provincialer Ausgestaltungen, welche alle auf das Fortwirken des Hallstatt-Stiles bezogen werden können. Hieher zählen wir, um nur ein Beispiel zu nennen, die im Jezerinafelde und in Prozor so häufigen Fibeln von der im Bd. I, S. 193, Fig. 7, abgebildeten Art.

Erst die römische Herrschaft hat hier, wie auch in anderen Provinzen, mit diesen älteren Traditionen gründlich aufgeräumt, und die leicht zu merkenden römischen Formen können daher überall, wo sie — gleichsam als Nachtrab der grossen Fundmassen — auftreten, in Gräbern, wie auf Ansiedlungsplätzen, als sichere Marksteine angesehen werden. Dieser Eigenschaft wegen sind die römischen Funde vor Allem von Verkennung frei zu halten, wie sie, nebenbei bemerkt, z. B. den in Bd. I, S. 136, Fig 22, abgebildeten Ringen mit übergreifenden und sich festrankenden Enden begegnete, welche keine La Tène-Form, sondern Typen der römischen Kaiserzeit sind. Dieser römischen Periode scheinen auch noch Tumuli und Flachgräber mit Wellenornament- und Kammstrichgefässen, die leider arm an sonstigen Beigaben sind, anzugehören. Dem in allen mitteleuropäischen Provinzen des römischen Reiches zur Kaiserzeit verbreiteten Wellenornamente kommt hier nicht die Bedeutung zu, wie in Norddeutschland, wo es Virchow als das Leitfossil der slavischen Einwanderung nachgewiesen hat.

Die ersten schönen Funde vom Glasinac und von Krehin Gradac, welche nach Wien kamen, haben bekanntlich v. Hochstetter veranlasst, in seiner letzten grösseren Arbeit (Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain und der Culturkreis der Hallstätter Periode [Denkschriften d. mathem.-naturwiss. Classe d. k. Akademie d. Wissensch. Bd. XLVII, Wien 1883]) Bosnien als ein während der ersten Eisenzeit culturvermittelndes Bindeglied zwischen Griechenland und Mitteleuropa ins Auge zu fassen, und diese Ansicht, zuerst scharf bekämpft, hat allmälig eine gewisse Verbreitung gefunden. Nun hat speciell die Bergebene des Glasinac die auch vom Ref. („Mittheil. d. Anthrop. Gesellsch.“, Bd. XIII, 1883, S. 234) getheilte Erwartung, dass sie sich als eine Etappe zwischen Griechenland und Hallstatt erweisen werde, nicht erfüllt. Sie markirt keine Verbindungslinie, sondern ist vielmehr eine Sackgasse. Aber die bemerkenswerthe Zahl von Anticaglien, welche entweder als directer griechischer Import oder als über die ganze Länge der Balkanhalbinsel verbreitete Formen zu erkennen sind und die übrigens ziemlich kleine Zahl der im Lande gefundenen, leider noch nicht publicirten griechischen Münzen zeigt, dass die Verbindung mit dem Süden der Halbinsel eine ziemlich lebhafte war, und die Reihe der abgeleiteten Typen lässt ihren Einfluss ganz beträchtlich erscheinen. Die Frage, ob sie nur zur See oder auch zu Lande stattfand, wird wohl erst durch die noch in weiterer Ferne liegende Untersuchung des albanesischen Bodens ihre Beantwortung finden. Marchesetti (Bd. I, S. 321) hält an der Hoffnung fest, dass weitere Untersuchungen „uns die Wege zeigen werden, welche die Cultur von Osten nach Westen gewandelt ist“. Aber das sehen wir schon: Auf der Höhe der Entwicklung der Hallstatt-Cultur, wo in den illyrischen Landen die grösste locale Differenzirung, die man sich innerhalb eines

Culturkreises denken kann, platzgegriffen hatte, werden wir die Spuren jener Wege nicht mehr finden. Wir werden unsere Aufmerksamkeit auf die tieferen, gleichmässiger und weiter ausgebreiteten Schichten (auch aus Serbien sind ja bereits eine „fibula ad arco di violino“, Doppeläxte aus Kupfer und ähnliche Funde bekannt) lenken müssen.

Wenn wir zum Schlusse dem prächtigen literarischen Unternehmen der „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ vom ganzen Herzen gedeihlichen Fortgang und reichliche Nahrung aus den wissenschaftlichen Forschungen im Lande wünschen, so können wir für unser Fach — um ein wenig aus der Schule zu schwätzen — zugleich verrathen, dass der Eifer und das Finderglück unserer bosnischen Freunde diesem Wunsche bereits wieder ein grosses Stück entgegen gekommen sind, und dass unsere auswärtigen Fachgenossen sich nicht nur auf neue, zum Theile bereits oben erwähnte metallzeitliche Funde, sondern auch auf echte Pfahlbauten (im Unaflusse, von welchen der bis jetzt untersuchte Pfahlbau von Ripač aus der neolithischen bis in die Hallstatt- und möglicherweise in die La Tène-Periode reicht) und auf eine grossartige neolithische Fundstelle (von Butmir bei Sarajevo mit Massen von Steinartefacten, überaus merkwürdigen keramischen und speciell figuralen Funden und unter Ausschluss jeglicher Metall- und Knochenartefacte) gefasst machen dürfen.

J. Szombathy.“)

* * *

„Ein Land, das wie Bosnien-Hercegovina in Folge seiner natürlichen Bodenbeschaffenheit sich gegen die Aussenwelt in ungewöhnlichem Masse abschliesst, in welchem die Völkerverschiebungen nur langsam vor sich gehen konnten und daher nachhaltigere Spuren hinterlassen mussten, verdient vor Allem die besondere Aufmerksamkeit des Ethnographen; auf diesem Gebiete findet er die seltene Gelegenheit, althergebrachte Sitten und Gewohnheiten bis in die frühesten Zeiten verfolgen und in ihrer ursprünglichen Reinheit studiren zu können. Der Hauptsache nach treten auf diesem Boden slavische neben uralten illyrischen Elementen zu Tage; der Mohammedanismus vermochte nicht, die eingewurzelten Lebensgewohnheiten wesentlich zu stören. Zum Beweise dafür mag erwähnt werden, dass in der Umgebung von Jajce der Donnerstag in der Zeit vom Frühlings-Anfange bis zur Ernte als grosser Volksfeiertag auch von den Mohammedanern gehalten wird, obwohl dies gegen die Vorschriften des islamitischen Glaubensrechtes verstösst und von der Obrigkeit mehrfach verboten wurde (vgl. S. 487). Ebenso wird der St. Prokopius-Tag in Foča allgemein gefeiert, und ein Muslim, der an diesem Tage auf dem Felde arbeiten wollte, wurde durch Blitz und Donner daran gehindert (S. 488). In manchen anderen Dingen hat der Mohammedanismus eine Umformung vorgenommen; so soll z. B. das Färben der Kerzen an den Mubarek-Abenden in Sarajevo aus dem Färben der Oster-Eier hervorgegangen sein (S. 435). Dagegen sind manche von den Sagen und Volksüberlieferungen rein mohammedanischen Ursprunges, wie die von der Entstehung der Menschen und ihrer Temperamente (S. 420).

Wiewohl der vorliegende Band keine systematischen Beiträge zur Volkskunde, sondern nur Rohmaterial, das von Einheimischen geliefert wurde, bringt, so bietet er dem Forscher nicht unwesentliche Behelfe.

Schon die Art und Weise, wie die einzelnen Mittheilungen gegeben sind, gehört mit in den Bereich der Volkskunde. Ich verweise dabei besonders auf das treffliche Capitel „Ursprungsgeschichten und andere Volksmeinungen“ von Johann Zovko (S. 426 ff.), welches sich strenge an die landläufige Form des Erzählens hält.

Aus dem vielfach zerstreuten Materiale sei Einiges in Folgendem hervorgehoben: Höhlensagen finden wir auf S. 451 und 466; Berichte von Schatzgräbern auf S. 472 und 475; damit hängt zusammen der Glaube an das Goldkraut, mitgetheilt vom Regierungsrathe Hörmann, S. 486; Sagen von der Entstehung von Quellen auf S. 419, 433, 463, 465 (zum Theile mohammedanisch); der Volkszauberei sind umfangreiche Capitel gewidmet. Sehr interessant ist die Mittheilung, wie man einen Teufel ausbrüten kann (S. 440), die in einer ganz ähnlichen Vorstellung bei den Huzulen (vgl. Kaindl, Die Huzulen, S. 83) eine Parallele findet. — Am Tage Maria Verkündigung kann man die Thiere sprechen hören, wenn man reinen Herzens ist (S. 487); bei den Huzulen sprechen die Thiere in der Weihnachts- oder Neujahrsnacht (Kaindl, a. a. O., S. 73, 102). Nicht zu vergessen ist die grosse Rolle, welche die ungeraden Zahlen 3, 7 und 9 bei allen Völkern spielen; Beispiele hiezu sind auf S. 430, 438, 440, 441, 452 und 485. Das Kerbholz wird eingehend auf S. 424 besprochen, wogegen auf S. 469 eine eigenthümliche Bemessung der Aecker nach Arbeitstagen erwähnt wird. In der Umgebung von Ozren werden noch heutzutage manchmal die Kinder nach der Mutter benannt (S. 388), was auf das Patriarchat zurückgeht.

Zum Schlusse sei noch auf die interessante Untersuchung von Dr. Ludwig Thallóczy über die Bedeutung des Namens Bosna hingewiesen (S. 333), nach welcher Bosnien auf Grund eines übrigens nicht ganz sicher belegten Wortes „Bos“ im nordalbanischen Dialecte das „Salzland“ bezeichnen sollte; die Ausführungen Thallóczy's verdienen, wenn sie auch in der Bestimmung des Wortes Bosna fehlgehen sollten, wegen der sonstigen ethnographischen Erörterungen Beachtung.

W. Hein.“)

Професор на бечком свеучилишту, госп. Виљем Томашек (Tomaschek) пише у нарочитом писму:

„Понизно потписаноме част је приопћити Вашој Преузвишености, колико ће унаприједити у његовим знанственим штудијама милостива пошиљка горње драгоцјене публикације. Потписани је год. 1890. именован сурадником ex honore при новој, на велико заснованој реалној енциклопедији за класичку старину, од које је већ изишао први свезак Стутгарт 1893. (А до Александер, 1440 страна; а и наставак до Аз већ је давно готов до чланка „Арабиа“), и то за топографске и етнографске чланке ових опсежних подручја: Pannonia, Illyria, Dacia, Moesia, Scythia, Caucasia, Ariana, Serica, India, Azania. Већ године 1891. израђени чланци првог свеска трпјели су с тога, што се за Илирију (Dalmatia) дотични први дијелови Гласника због краткоће времена, и јер потписани ни једног ексемплара није стално имао у рукама, нијесу могли употријебити; то ће од сада, хвала добростивој брижљивости Ваше Преузвишености, почевши од писмена Б у корист ствари на боље окренути; ја молим, да се ове приказане прилике узму на знање, јер ће иначе босански стручњачки друзи, који не слуте, да су чланци А већ више година прије морали бити довршени, мени у гријех уписати, што није у обзир узет у Гласнику пописани, сада по дру. Хернесу узорно редиговани материјал. Ове ће године потписани довршити своје „Трачане“; а споро напредовање његових штудија тумачи се огромним пољем, које му по његову звању као професору географије у високој школи ваља обрађивати. Ипак он иза тога једнаким начином мисли обрадити Илире, изузевши прехисторичку и умјетничко-археолошку грађу, којом и онако др. Хернес дивно влада, и то најприје у једној академичкој расправи о илирским

особним и мјесним именима, дакле више у језикословно-хисторичком правцу, који је правац др. Хернес, како изгледа, искључио од својих штудија.

Потписани ће себи вазда рачунати у највишу част, ако своје радње, које год руке биле, буде смио шиљати Вашој Преузвишености."

(„Der ergebenst Unterzeichnete beehrt sich Euer Excellenz mitzutheilen, in wie hohem Grade er durch die gnädige Zusendung der obgenannten werthvollen Publication in seinen wissenschaftlichen Studien gefördert sein wird. Derselbe wurde 1890 zum Mitarbeiter ex honore an der neuen grossangelegten „Realencyclopädie für das classische Alterthum" ernannt, von welcher bereits der erste Band, Stuttgart 1893 (A bis Alexandros, 1440 Seiten; auch die Fortsetzung bis AZ ist schon lange fertig bis auf den Artikel Arabia) erschienen ist, und zwar für die topographischen und ethnographischen Artikel folgender umfassender Gebiete: Pannonia, Illyria, Dacia, Moesia, Scythia, Caucasia, Ariana, Serica, India, Azania. Die bereits im Jahre 1891 ausgearbeiteten Artikel des ersten Bandes leiden noch an dem Umstande, dass für Illyria (Dalmatia) die betreffenden ersten Theile des „Glasnik" der Kürze der Zeit wegen, und weil der Unterzeichnete kein Exemplar dauernd in Händen hatte, noch nicht nach Gebühr konnten verwerthet werden; das wird sich nunmehr, Dank der gütigen Fürsorge Euer Excellenz, vom Buchstaben B angefangen zum Vortheile der Sache ändern; ich bitte diesen Sachverhalt gnädigst zur Kenntniss zu nehmen, weil sonst die bosnischen Fachgenossen, welche nicht ahnen, dass die A-Artikel schon Jahre vorher ausgearbeitet werden mussten, mir die Ausserachtlassung des im „Glasnik" niedergelegten, jetzt von Dr. Hoernes musterhaft redigirten Materials mir zum Vorwurf machen könnten. Im laufenden Jahre wird der Unterzeichnete seine „Thraker" zum Abschluss gebracht haben; das langsame Fortrücken seiner Studien erklärt sich aus dem grossen Arbeitsfeld, das ihm sein Beruf als Professor der Geographie an der Hochschule auferlegt. Derselbe gedenkt gleichwohl, hierauf in ähnlicher Weise die Illyrier zu behandeln, mit Ausnahme des prähistorischen und kunstarchäologischen Stoffes, den ja ohnehin Dr. Hoernes in vorzüglicher Weise beherrscht, und zwar zuerst in einer akademischen Abhandlung über die lilyrischen Personen- und Ortsnamen, also mehr nach der sprachhistorischen Seite hin, welche Dr. Hoernes von seinen Studien, wie es scheint, ausgeschlossen hat.

Der Unterzeichnete wird es sich stets zur höchsten Ehre anrechnen, seine Arbeiten, welcher Art sie immer sein mögen, Euer Excellenz übermitteln zu dürfen.

In Hochachtung und Dankbarkeit *Wilhelm Tomaschek.")*

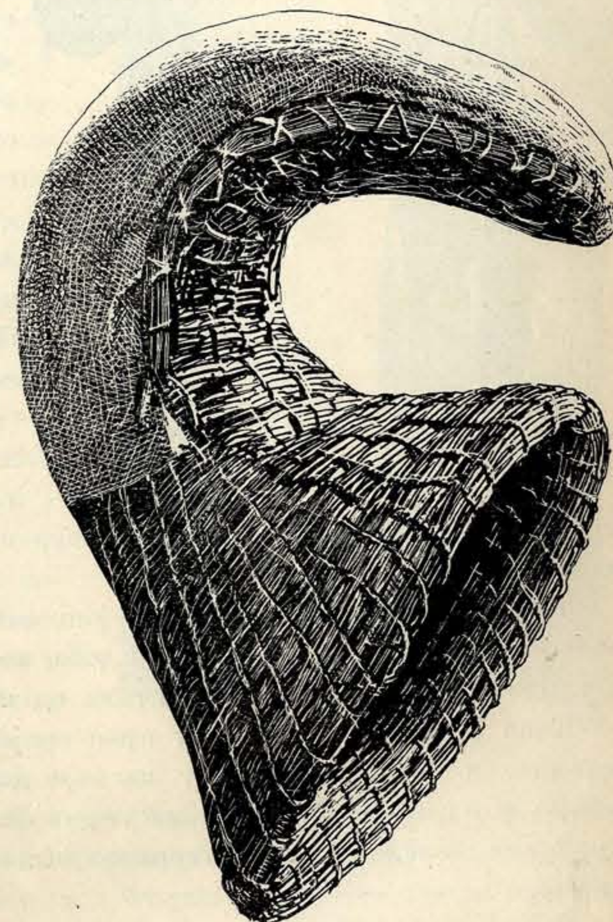
Једнако ласкаве рецензије изашле су већ истим поводом у различитим политичким листовима, али мислимо, да нам их овдје већ за то не треба прештампавати, јер је већина наших читалаца те оцјене за цијело читала у дотичним листовима.

Фригијска капа, комад босанске женске ношње.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

Прије више година имао са му неким мјестима сребреничког котара прилике, вићати у женскиња чудну ношњу на глави, каке у Босни и Херцеговини нигдје више нема, те је прилика, да је везана за прастару традицију и да је прије била опћенитија, али се је касније стегла на осатско подручје.

Слика 1.

У данашње вријеме узмиче она и овдје пред новијим укусом и ја у цијелом подручју само четири жене могох да нађем, које пркосећи подругивању млађе генерације, задржаше тај нешто необични накит на глави. Многим трудом и наговарањем пође ми за руком, те набавих један ексемплар те ношње.

Тај је накит доста комплицирано удешен, али већ на први поглед примијетиш, да му је главни и за нас најзанимљивији дио капа, слична познатој фригијској капи. Та је капа оплетена од осушених ланених петељки, док је савинути вршак од гужве осушеног струка босиока савијен, *слика 1.* Да ли се ова пошљедња

биљка употребљује због свог мириса или из другог разлога, не могох сазнати, ма да се свуда на исти начин приређује. По овом дијелу стекла је та капа очевидно данас обичајно име „рога“.

Зачудни дојам, што би га само таком капом покривена женска глава извела, ублажује се као рука дебелом, од марама усуканом и загаситом тканином обавијеном гужвом, која на облик лука заокружује чело, *слика 2*. Око те гужве намотава се један дио напријед почешљаних власи, па тиме настаје горостасан шињон.

Слика 2.

Други је састојак од прилике 10 *cm* широк, 40 *cm* дуг црвен трак, који на сваком крају има везивом од гмизâ укусно украшен листак, с кога се спуштају ресе од црвене свиле или памука, *слика 3*. У средини је трак тако разрезан, да се може навући на савинути капин шиљак, а китњасти му крајеви висе преко гужве и преко рамена, и тиме сва та подоба излази кићена.

Поврх те капе пребаци се једноставна, само понешто извезена, а кадшто и новцем украшена марама, те се башлијама тако прибоде, да се под марамом види облик капе, *слика 4*.

Тај чудни накит тиме бива још занимљивији, што му постање морамо пренијети у предсловјенско доба, те на древним сликама можемо да уходимо трагове свим елементима од којих је састављен.

Капа је ношња, за коју у прво вријеме нијесу знали ни Грци ни Римљани, и којом су се и у касније доба служили само за рђава времена и на путу. У Азији насупрот била је тако обичајна, да се на грчким вазама и шкулптурама вазда види као карактеристика Азијата.

Не може се рећи, докле је била распрострта фригијска капа. Од Грка је узеше како Тројанци, н. пр. Парис, Анхиз, Ганимед, тако и трачки пјевач Орфеј, па и сам Митрас, коме је домовина била Персија и Персијанци у опће. И нијесу ту капу носили само

мушкарци, јер у древно доба налазимо и женске подобе, покривене фригијском капом, тако нарочито Амазонке Медеу и Хелену, која је на једном етрушчанском огледалу[1]) приказана с фригијском капом, па се тиме рођена Гркиња приказује као натурализована Азијатка.

У древно доба видимо дакле најприје у Малој Азији пралик једне ношње, коју данас сретамо у сјеверном крају Балканског полуострва. Намеће нам се по томе питање: имамо ли ту пред собом предају из предримског доба или пуки случај, по коме је ношња, обичајна у древно доба, сама по себи изникла у Босни?

Слика 3.

Прије свега можемо питати, да ли су предримски житељи Балканског полуострва били у таким одношајима према Малоазијаћанима, да су од њих могли прихватити ту карактеристичну ношњу? Можемо у томе подсјетити на Страбона, који је више примјера једнаких мјесних имена нашао у Троади (Troas) и у Тракији, и који Фрижане изријеком назива трачким племеном. Сродност између Трачана и малоазијатских Фрижана тврдили су у осталом и други класички писци, те код Херодота налазимо забиљежену бајку из Маћедоније, по којој су Фрижани некоћ као сусједи Маћедонаца били насељени на Балканском полуострву, те се одавле преселили у Малу Азију. По Лиђанину Ксанту (Xanthus), који се је као рођен Малоазијаћанин поводио за домаћом традицијом, иселили су се они послије тројанског рата, а по Конону (код Фоција) 90 година прије тога рата.

По Херодоту била је Ематија средиште европско-фригијске државе (исп.: Страбо, XIV.).

[1]) Gerhard: Etr. Spiegel, 2, 181.

И у само историчко доба налазимо још Фрижане у Европи: то су трачки Брижани, на које је Мардоније наишао у својој војни (Херодот, VI., 45, Стеф. Биз., Плин., IV., 8). По звуку је Брижанин и Фрижанин иста ријеч. Не треба нам се дакле чудити, кад у

Слика 4.

Мезији нађемо Мижане, у Панонији Пеоњане, племена, која се спомињу и уз малоазијатске Фрижане.

Можемо дакле за стално узети, да је међу становницима Балканског полуострва и међу Фрижанима у етничком погледу била сродност, при чему је за наше питање свеједно, да ли нам исходиште тој сродности ваља тражити с ове или с оне стране Дарданела. За нас је доста ако

смо културно-историчку свезу између фригијске капе у Малој Азији и у сјеверним странама Балканског полуострва уопће учинили вјероватном. Да је слична капа обичајна била у томе подручју у римско доба, то видимо на фигурама Дачана, који су на Трајановом ступу већином приказани с том капом, в. *слику 5.*

Слика 5.

На сликаријама по грчким вазама налазимо фригијску капу декоративним додацима свакојако искићену. Кад по њој видимо наборе, онда можемо судити, да је око поставе од јарине намотана била марама. У многим пригодама видимо у те капе онај дио, који долази на затиљак продужен, па се спушта низ руке и рамена. И овдје ћемо се истини више приближити, ако помислимо на пребачену мараму, него да је капа и продужак над затиљком био од једног комада јарине.

Особито богато искићена капа била је кидарис, у које тракови, што се по странама спуштају, сјећају на осатички накит. У приданој овдје шкици приказан је Орфеј по слици на једној вази[1]) с кидаром, *слика 6.* Занимљив споменик, који се овдје може испоредити, јесте т. зв. Даријева ваза у Напуљу, гдје је фригијска капа и кидарис различито искићена.

Слика 6.

Из саме Босне можемо као интересантан објекат за испоређивање навести од олова љевену главицу, која је год. 1892. ископана из римских развалина код Стóца, *слика 7.* Та је главица најприје покривена капом по фригијском начину, а за тим над челом има полукружну гужву од власи, како је познајемо из Осатице.

Слика 7

Што је та у Римљана посве необична ношња нађена на антикној слици, може се можда тако протумачити, да је то била обичајна народна ношња старосједиоца, и тако би нам та ношња у данашњем њеном облику изашла као остатак дубоко укоријењене предримске традиције.

[1]) Из: Baumeister, Denkmäler des classischen Alterthums, стр. 1122, слика 1318.

Као мримјер таке дуговјечне традиције у ношњи још бих навео једну оправу, којом се у Херцеговини служе пастирице за рђава времена. То је од вунене јарине начињена кукуљица, која покрива главу и рамена, *слика 8.* Сличном су се кукуљицом служили и Римљани, а звала се је у њих кукулус (cuculus). То име дакле данас још живи у Херцеговини као диминутивни облик ријечи, којој је без сумње коријен римски cuculus.

На крају још ћу да напоменем, како су стару ту капу у Осатици у новије доба преудесили.

Прије свега су од лана сплетену фригијску капу замијенили црвен-капом, за коју је с прједа при врху придјевена уска, новцем опшивена гужва.

Слика 8.

Слика 9

Ресасти трак такођер скидоше, али за то младе жене прве године иза свадбе носе голему перјаницу од паунових и обојених кокотових пера као особито одликовање. Па да тај накит изађе још укуснији, причврсте уз перјаницу још и огледалце.

Преко капе пребаце једноставну, понешто везену мараму, *слика 9.* Када година мине, онда скину перјаницу, а придрже остали накит на глави.

Римски нахођаји из Босне.

Приопћио

музејски пристав **Фрањо Фиала.**

---

1. Римски нахођаји из Купреса.

Пô сата на исток од варошице Купреса води котарски пут, грађен из Ливна у Бугојно кроз кланац Велика Врата. На највишем мјесту кланца 1384 *m*, нађени су године 1892. пригодом оправљања цесте тик до ње у слоју црнице, дебелом од прилике 40 *cm*, на истрошеном вапненцу комади опеке, фрагменти од иловастих рбина, животињске кости, уломци од жељезних справа, бронцани стилус, сребрен прстен и 20 бронцаних новаца. Од тих објеката доспјеше новци, бронцани стилус и прстен као дарови господина управитеља испоставе Исидора Грума у збирке земаљског музеја.

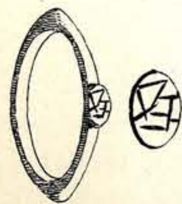
У јуну 1893. походио је писац овог чланка то находиште, па је при томе ово разабрао. У слоју црнице, од кога је нађено још неколико малих останака, нигдје није било трага каком зиданом темељу, али је множина комада типичне римске опеке потврдила мнијење, које се је само собом наметало, да је на том мјесту била нека мала римска грађевина. Народна традиција прича о некој краљици, која је у Стржњу столовала, а на Великим Вратима имала свој љетниковац.

У најближој близини тог нахођаја нашао је писац двије од ломљеног камена зидане чатрње или бунара, који су готово до врха били затрпани рушевином и зарасли густим шипрагом.

Слика 1.

За обитавање висина Великих Врата, барем при данашњим климатичким приликама, није подесна. Зими је висина кланца изложена најљућој бури и дуготрајним сметовима. Ја мислим, да је овдје била само каткад за вријеме посједнута римска војничка постаја, да чува цесту. У погледу рукотворинâ ваљало би ово примијетити. Бронцани стилус, *слика 1.*, $^1/_1$ нар. вел., дуг је 74 *mm*, $1^1/_2$ *mm* дебео,

а на једном је крају попут лопатице сплоштен и превинут. Сребрни прстен, *слика 2.*, $^1/_1$ нар. вел., елиптичког је облика, а у средини једне дуге стране има овалну плојку, на којој се виде усаваћена латинска писмена. Могла би се овако од прилике прочитати: F и E лигирано, надаље L, I и X, дакле FELIX.

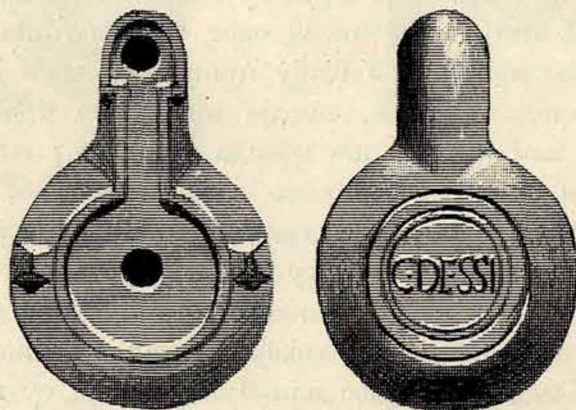

Слика 2.

Премјери су прстену 23 *mm* и 20 *mm*, дебљина 1 *mm*. Међу новцима заступани су: Клаудијус II. Готикус (268. до 270. п. Хр.) у 1, Константин Велики (323. до 337. п. Хр.) у 2, Констанс у 1, Констанцијус (337. до 361. п. Хр.) у 6, Валентинијан I. (363. до 364. п. Хр.) у 1, Теодосијус (379. до 395. п. Хр.) у 3 ексемплара. Шест се комада више није могло одредити.

По нађеним новцима може се од прилике одредити доба римске стражарнице на Великим Вратима, те се може узети, да је зграда постојала од пошљедње трећине трећег вијека до свршетка четвртог вијека по Хр.

2. Римска гробна свјетиљка.

Близу Бусоваче нађена је на мјесту Пољу послије велике једне кише на тек преораној њиви мала римска иловаста свјетиљка, коју је господин шумар И. Халбман даровао земаљском музеју. Оно мјесто, гдје је нађена, није се послије даље претраживало.

Слика 3.

Нађени је ексемплар, *слика 3.*, $^1/_2$ нар. вел., 10 *cm* дуг, 7·5 *cm* широк, а на дну му се види печат C·DESSI, Cajus Dessius. Тај се натпис чешће налази. Из провинције Далмације познат је један комад из Задра[1]); од других находишта наводим Љубљану и Сибињ[2]).

[1]) Момсен, C. I. L. III., 6436.
[2]) Момсен, C. I. L. III., $6008/_{18}$ и $6286/_2$.

Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský**.

Kada sam godine 1892. prvi put došao u bilećki kraj, pa ga unakrst obišao, da riješim neka rudnička pitanja, našao sam se u čudu s množine gromila, kojih onuda svuda ima obilje, te su njima gotovo zasuta brda i doline.

Tom sam prilikom do 2000 gromila stranom ja glavom vidio i nabrojio, stranom sam o položaju i broju takih gromila u kotaru bilećkom dobio pouzdane podatke od jednog činovnika, koji mi je kazao i za više razvalina od rimskih naseobina.

Na moju je pobudu iza toga rečeni činovnik u jesen 1892. na nekoliko mjesta pokušao prekopavati; pri tome je prekopao 4 gromile u Moskom, 2 gromile u Plani, za tim po jednu u Bjelanima, Divinu, Bijeloj Rudini i u Krtinju, a o tome je prekopavanju poslao izvještaj, koji mi je uz spremljene u zemaljski muzej nahogjaje služio temeljem za opis, što ovdje slijedi.

A. Mosko (južno od Bileka).

Gromila 1.

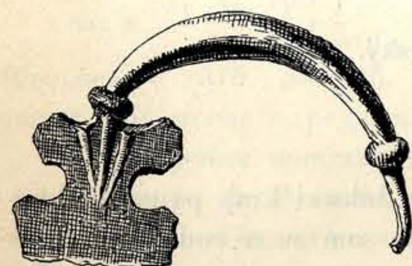
Pr = 9 *m*. Gromila je bila veoma deformirana, a bila su u njoj dva skeletna groba, kojim je dno oko 30 *cm* bilo niže, nego razina okoline pri gromili. Oba su groba bila smještena paralelno jedan uz drugi, pravokutno okvirena ovećim kamenjem i natkrivena nepravilnim kamenitim pločama. Sasvim rastrošeni i prhki kosturi bili su položeni od sjeveroistoka prema jugozapadu, s glavom na sjeveroistočnoj strani.

Ukraj lijeve strane sjeverozapadno, dakle s lijeva položenog kostura nagjena je pri prsima broncana fibula, *slika 1.*, u koje samo što nema

petlje i jezičca. To je fibula na obluk grčkog oblika, s visokom, pravokutnom noškom sa zaliscima i glatkom, okruglom stremenkom. $D = 53\,mm$, $V = 34\,mm$.

Sličnih fibula, u kojih su kao nožice plojke, koje sa zaliscima, a koje s probijenim rupama, ima previše u velikoj halštatskoj nekropoli na Glasincu [1].

Nego sve ove fibule imaju po dvije petlje, to jest jednu na kraju glavice, kojom otpočinje jezičac i drugu uvrh nožice, dočim ovi naši eksemplari imaju samo po jednu petlju.

1/1

Slika 1.

Fibulâ s jednom petljom i pravokutnom plojkom nožice nagjeno je na Glasincu samo nekoliko komada [2], ali i od ovih razlikuje se ona iz Moskog time, što joj je stremenka iznad petlje pri glavici i iznad nožice ukrašena po jednom kvržicom.

Ali inače sličnost izmegju rečene fibule i onih na Glasincu udara u oči, pa je tolika, da je i ornamentacija plojke u nožici sasvim jednaka [3]). Inače ni pri kojem kosturu nije nagjeno daljih priloga.

Gromila 2.

Pr = oko $12\,m$. Ta je gromila na pola već bila raskopana, pošto su negda iz nje uzimali kamen za gradnju kordunske zgrade u Moskom. U njoj su bila četiri rastrošena kostura, koji su radijalno bili položeni spram četiri strane svijeta i glavama bili okrenuti prama periferiji, a nogama prama sredini. Svaki je od tih grobova, kao i onaj pod gromilom 1, bio ogragjen kamenjem i prekriven kamenitim pločama.

Ukraj kostura, koji je glavom bio položen prama jugu, nagjeni su rasuti ovi broncani prilozi:

a) Probušen, u sredini po dužini sa četiri šipkasta nastavka ornamentiran nakit, *slika 2.* $D = 20\,mm$, $Pr = 21\,mm$. Valjda je to bila

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 36, sl. 33. — Str. 38, sl. 48. — Str. 43, sl. 77. — Str. 45, sl. 97. i str. 139, sl. 177. — Onda Glasnik 1889., sv. III., str. 30, sl. 9. — Str. 33, sl. 25. — Str. 36, sl. 36. — Str. 39, sl. 54. — Str. 44, sl. 76. — Za tim Glasnik 1890., str. 79, sl. 15. i 18. i str. 394, sl. 4.

[2]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 39, sl. 54. i str. 45, sl. 98. — Za tim Glasnik 1889., str. 34, sl. 30., nadalje 1891., str. 364, sl. 34. i 36.

[3]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 38, sl. 48. — Onda Glasnik 1889., sv. III., str. 33. sl. 25.

hamajlija u sredini nekog nakitnog lančića. Slični su nakiti na Glasincu više puta nagjeni [1]);

b) ostanci finog lančića od broncane žice s okruglim karičicama;

c) dva veća i jedno manje polukrugljasto puce s polukruglom ušicom. *slika 3.* Puceta te ruke nalazimo i u inventaru glasinačkih gromila, te je takvo puce, ali dvostruko, prikazano u Glasniku 1889., sv. III., str. 33, slika 27., pa onda u izvještajima bečkog antropološkog društva (Mitth. der anthrop. Ges., Wien) 1889., sv. XIX., str. 39, slika 50.

U ostala tri groba nije bilo priloga.

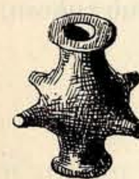
Gromila 3.

Pr = $9\,m$. U sredini gromile nagjen je posve rastrošen kostur, položen u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, koji je bio ogragjen kamenjem i poklopljen nepravilnim kamenitim pločama. Priloga nije bilo nikako.

Gromila 4.

Pr = $9\,m$. U toj su gromili bila tri kostura položena usporedo od istoka prama zapadu, s glavom na zapadnoj strani.

Svaki je taj kostur bio pravokutno ogragjen kamenitim pločama, zarivenim oko 20—30 *cm* duboko u zemlju i preklopljen kamenitim pločama.

1/1

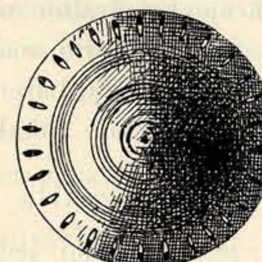
Slika 2.

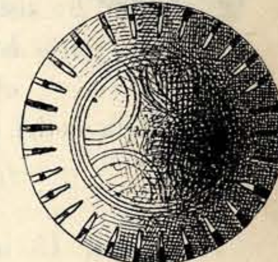
1/1

Slika 3.

1/1

Slika 4.

1/1

Slika 5.

U južnom su grobu uvrh kosturove glave ležali odlomci željeznog koplja, onda ovećeg jednorezog noža, i skoro cijeli oštrac jednog malog, takogjer jednorezog željeznog noža, dugog 95 *mm* s prâvim hrptom.

Nadalje nagjeno je kraj bokova rasutih 10 polukruglih puceta od pojasa. $Pr = 35\,mm$, $V = 16\,mm$.

[1]) Isporedi: Glasnik 1890., str 90, sl. 69. i 70.; onda 1891., str. 367, sl. 43.

Iznad periferije optočena su ta puceta zaparanim vertikalnim zarezima, te je gornji dio spoljašnje površine u 9 komada nariješen sa po tri reda koncentričkih kolobara, *slika 4.* Deseti je komad iznad zaparanih vertikalnih zareza uriješen trakom od koncentričnih krugova, kome je unutrašnja površina popunjena sa četiri polukruga, svaki od tri paralelne crte, *slika 5.*

Takih puceta od pojasa ima na Glasincu velika množina, kako pojedince, tako i dvostrukih [1]), ali ih je već nagjeno i u Čapljini, kotara ljubuškog [2]), pa se čini, da se je u halštatsko doba taj oblik u našim krajevima mnogo upotrebljavao.

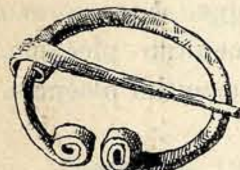
Najposlije nagjena je u tome grobu i otvorena grivna, iznutra glatka, s polja polukrugla, s jasnim povorom duž sredine, kome su oba kraja stanjena, ali bez ornamenta. *Pr* = 7 *cm.*

Srednji i na sjevernoj strani položeni kostur nijesu imali priloga.

B. **Plana** (sjeverno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 14 *m.* Ta je gromila bila djelomice deformirana, te je u njoj bilo pet kostura, položenih u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani. Svi su grobovi pokazivali tragove kamenju, kojim su bili ogragjeni, i kamenitim pločama, kojim su bili natkriveni. U najjužnijem grobu nagjena je ukraj nogu kosturovih mala rimska broncana brnjica, *slika 6.*, kojoj su krajevi špiralno usukani. *Pr* = 27 *mm.* Ukraj nje bilo je više vrlo rastrošenih, nenariješenih i sigom obloženih hrbina, barem od dvije posude gragjene rukom. U ostala četiri groba nije bilo nikakih priloga.

1/1
Slika 6.

Gromila 2.

Pr = 6 *m.* U njoj je bio samo jedan kostur, koji je bio pružen u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, pa niti je bio ogragjen kamenjem, niti natkriven pločom.

Iz tog su groba izvagjeni ovi prilozi:

a) Ispupčeno polu-krugljasto šuplje teneće od puceta sa 2 *cm* u premjeru, s tragovima peteljke, koja je u šupljini bila nasagjena. Taj je oblik puceta nagjen i na Glasincu [3]);

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges. Beč 1889., sv. XIX., str. 43, sl. 75. i str. 45, sl. 95. Onda Glasnik 1890., str. 88, sl. 55. i str. 89, sl. 57.

[2]) Isporedi: Glasnik 1893., sv. III., str. 480., sl. 1.

[3]) Isporedi: Glasnik 1889., sv. III, str. 39, slika 50.

b) komadić broncane igle, valjda jezičac od fibule;

c) fragmenat špiralnih korica od tanke broncane žice, 9 *mm* premjera, kakve su takogjer nagjene na Glasincu [1]);

d) nekoliko hrbina od oveće, rukom gragjene ilovaste posude. One su veoma rastrošene, sigom impregnirane, koja se je kao kora uhvatila oko njih, masti su žućkasto-smegje i nijesu nariješene;

e) poviše rastrošenih konjskih zuba.

C. **Bjelani** (sjeverozapadno od Bileka).

Gromila 1.

Gromila od 11 *m pr.* bila je koje po okolnim žiteljima, koje po radnicima na cesti vrlo deformirana i bilo je u njoj šest kostura u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani.

Svi su grobovi bili u pravokutnom obliku ogragjeni okvirnim kamenjem, zadubljenim u zemlju i kamenitim pločama natkriveni.

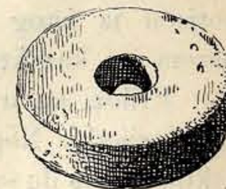
Ovi su grobovi bili bez priloga, ali megju njima nagjena je usred gromile, u *slici 7.* takogjer prikazana, pinceta od broncanog tenećeta, širokog 5 *mm. D* = 63 *mm*, gornji premjer 19 *mm.* To je oblik pincete, koji na Glasincu do sada još nije nagjen, nasuprot imamo bočku od žice od prilike posve istog oblika iz rečene nekropole u više primjeraka [2]).

1/1
Slika 7.

D. **Divin** (sjeverozapadno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 8·5 *m.* U gromili blizu žandarske kasarne divinske bio je samo jedan, kamenitim pločama ogragjen i pločama natkriven grob. Rastrošeni kostur bio je pružen od istoka k zapadu, s glavom na istočnoj strani. Ukraj lijevog boka nagjena je kao jedini prilog u sredini probušena plojka od bijelog lapora, *slika 8. Pr* = 3 *cm*, debljina = 1 *cm.*

1/1
Slika 8.

[1]) Isporedi: Mitth. der anthrop. Ges., 1889., sv. XIX., str. 146, slika 204.

[2]) Isporedi: Glasnik 1892., str. 413, slika 34.

E. Bijela Rudina (sjeverno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 7·5 *m*. U njoj su bila dva groba, ogragjena okvirnim kamenjem i natkrivena velikim okruglastim kamenjem. Kosturi su bili pruženi pravcem istočnozapadnim, s glavom na zapadnoj strani i nije uz njih bilo priloga. Samo megju oba groba nagjeno je megju ruševinom nekoliko plosnatih komada stakla, koji su irizirali; jedan je od njih pravokutno izrezan i očevidno potječe iz rimskog doba.

F. Krtinje (zapadno od Bileka).

Gromila 1.

Pr = 6 *m*. U gromili bio je samo jedan, okvirnim kamenjem na oblik pravokuta ogragjen i pločama natkriven grob. Pravac rastrošenog skeleta, uz koji nije bilo nikakih priloga, bio je od istoka k zapadu, s glavom na zapadnoj strani.

Kada posmotrimo rezultat rečenog pokusnog prekopavanja, to će nam u oči udariti jednakost u načinu sahranjivanja u svim do sada raskopanim i dosta na razdaleko nasutim gromilama. Nalazimo u njima jedino sahranjivanje cijelog mrtvaca i osim jednog jedinog slučaja (gromila 2. u Plani) kosture ogragjene okvirnim kamenjem ili pločama na oblik pravokuta i natkrivene pločama ili velikim kamenjem. Obično su kosturi pruženi u istočnozapadnom pravcu, s glavom na zapadnoj strani, te drugih pravaca bude samo iznimice, te je od 26 iskopanih kostura njih 20 bilo položenih s glavom na zapadnoj strani. Iz te jednoličnosti u načinu sahranjivanja može se velikom vjerojatnošću zaključivati na to, da gore opisane gromile potječu iz istog vremena i ako u nekim od njih nije bilo nikakih, ili barem ne karakterističnih priloga.

Prilozi su u bilećkim gromilama po rezultatu pokusnog prekopavanja uopće rijetki. Nego se već i po tom oskudnom nagjenom materijalu može zaključiti, da do sada pretražene gromile bilećke pripadaju halštatskoj perijodi.

Jer, pustimo li iz vida rimsku brnjicu, koja je u gromilu mogla dospjeti uslijed kasnijeg sahranjivanja i rimske komade stakla, koji su mogli i naknadno slučajem dospjeti megju kamenje gromile, to nailazimo jedino na stvarima, koje po svome obliku idu u red glasinačke nekropole iz halštatskog doba.

Čini se po tome, da po svojim neobičnim oblicima tako zanimljiva glasinačka kultura nije ostala stegnuta na samu najbližu okolinu, nego da je i u dalekoj Hercegovini pustila korijenje.

Dalja je sličnost izmegju bilećkih i glasinačkih gromila i ta, što su u obima relativno tako rijetki keramički prilozi.

Najposlije htio bi još da istaknem čudnu tu okolnost, da su u onim bilećkim gromilama, u kojima je sahranjeno više lešina, vazda samo uz jednu prilozi, pa bi čovjek gotovo mogao pomisliti, da je u takim gromilama sahranjivan gospodar, žena mu i nekoliko služinčadi. Ta će se okolnost u ostalom tek moći razbistriti na više zasnovanim, sustavnim izučavanjem gromilâ onoga kraja.

Прилог повиjести града Нове (Руновић).

По jедном допису котарског уреда у Жупањцу од 24. октобра 1893. опет je у томе котару, коjи толико обилуjе римским останцима, на видjело изишао римски натпис; нашао га je у Црвеници (jужно од Дувањског поља, jугоисточно од Сеонице) Анто Радош на њиви Бадњу при копању, те je сада код реченог котарског уреда.

Плоча, горе (десно) и доље окраjак одржан, површина мjестимице понешто оштећена; висока 0·36, широка 0·7, дебела 0·09; редови откинути; лиjепа, правилна писмена.

MIL MARCELLINA
CIPI·NOVENSI V M

По снимку. По jедноj над првим редом запараноj линиjи мора се судити, да je тамо био jош jедан ред, али таj je могао састоjати само од формуле, састављене од неколико кратица, jер се на одржаном диjелу натписа ниjесу одржали трагови писмена; камен сам мора да je био веома широк. У другом реду међу V и M оштећен je камен, ваљда je то jош било, када су резана писмена, jер су оба та писмена толико растављена.

Премало има останака, да би се поуздано могао одредити натпис. У првом je реду име женске ваљда гласило *[Ae]mil(ia) Marcellina;* али могло je бити и гентилно име *[Ma]mil(ia)* или слично. Ако je Марцелина сама била споменута на камену, онда се у другом реду може помишљати на *flaminica,* или *sacerdos,* или *sacerdotalis [muni]cipii Novensium;* али може и то бити, да je између *Marcellina* и *[muni]cipii* било име њена мужа, те би нам онда ваљало попунити *decurio [muni]cipii.*

На нашем натпису споменути je град *Novae*[1]), коjи je лежао код данашњег Руновића, доста знаменит чвор мреже далматинских цеста. Овуда je водила знаменита цеста Салоне-Триљ-Ловреч-Бигесте-Нарона[2]); одовуд je преко Имотског цеста водила у Дувањско поље, па су можда Нове биле и с Вргорцем у свези. Тоj знаменитости своjоj имаће Нове ваљда приписати, што je ондjе била штациjа бенефициjариjа[3]).

[1]) Испореди: C. I L. III., стр. 302 и д., 1030., 1504.
[2]) Балиф-Пач, Цесте I., стр. 26, 29, 32.
[3]) Испореди: Н. др. мj. стр. 59. J. Jung, Römer u. Romanen in den Donauländern, стр. 70.

Чини се, да нас наш натпис на то упућује, да се је териториј града Нове простирао до у Дувањско поље или до њега; постојала је, како смо видјели, добра свеза између оба мјеста, али нам такођер ваља држати на уму, да се је какав достојанственик из града Нове могао настанити и у другим варошима или котарима, да н. пр. испоредимо C. I. L. III. 1596., по коме су декуријони из Еквума *(Aequum)* становали у Дацији, или 2086. из Салоне с неким *Aur. Aquila dec. Patavisesis ne[g(otiator)] ex prov(incia) Dacia.*

Исто тако нијесу посве поуздани наводи о међама градског подручја на западу и југу. По Занетију је C. I. L. III. 1909.: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [et] G(enio) m(unicipii) N(ovensium)* нађен „in loco quodam prope Macarscam“, дакле посве близу мора, али Занетијеви наводи о аналогном камењу C. III. 1908., 1910. и 1911. у опреци су с другим свједочанствима; поврх тога је у Макарску саму камење донашано из веома велике даљине, н. пр. C. III. 1895., 1899., 1901. и д. 1916.; па се за то посве стално може узети, да је и C. III 1909. из Руновића онамо донесен.

Вишу знаменитост ваља приписати C. III. 1892.: *Aurelio Veturio, dec(urioni) munic(ipii) Novensium, defuncto ann(orum) XXX., Aurel(ia) Veturia fratri piissimo p(osuit);* тај је камен у Заострогу, приморском мјесту јужно од Макарске.

У подручју града Нове код Имотског били су по свој прилици ветерани легије *XI. Claudia pia fidelis* насељени. Нађени су овдје ови натписи:

C. I. L. III. 1914. (исп. S. 8506): *[? C. Ulpius Etrus]cus speculator vet. leg. XI., decurio allectus Salonae, et C. Ulpius(?) Etruscus f. annorum XIIII, h. s. su[nt]. Cuparia Lup[a f.].*

1915. (исп. S. 8507): . . . . *vet. leg. XI. C[l. p. f.] testamento f[ieri] iussit. H. s. [e.] . . . .*

Тиме се тумачи, зашто су царевима у Имотском постављени почасни натписи C. I. L. 1912. и 8505. (1913.[1]); да су те споменкамене поставиле цивилисте. онда би их без сумње намјестили у предграђу самог територија Нове. Ако је та наслућивана свеза истинита, онда се из царских натписа може закључити о времену насеобе. Бр. 8505. посвећен је цару Марку године 164. или у вријеме, које је послије тога слиједило; 1912. потјече из доба владе Антонина Пија; XI. легија доспјела је овамо ваљда задњих година Пија.

Сарајево, у новембру 1893.

Карло Пач.

---

[1]) C. III. S. 8512. (из времена 26/27 по Хр.) не припада, како већ аблатив и облик камена свједоче, овоме реду; ту ће плочу сувише ваљати довести у свезу с градњама Тиберијевим у Далмацији.

Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva.

Priopćio

Franjo Fiala muzejski pristav.

Zapadni ogranak Trebević-planine, koja je opasala grad Sarajevo, čini 746 *m* visoka glavica Debelo brdo. Megju istočnim obronkom rečene uzvisine i vijenca klisurâ, koji se strmo obara nad predgragje Sobunar, nagjeni su ostanci prehistoričkih naseobina, koji su već opisani u prvom svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, str. 39 i d.

U toj raspravi spominje se i jedan nasuti bedem, koji je opasao glavicu Debelog brda i duž kojeg su prigodom jednog pokusnog prekopavanja nagjeni prehistorički ostanci. Godine 1893. na veliko poduzetim prekopavanjem ne samo da je iznesena ogromna množina rukotvorina, nego je i mnijenje o vrsti utvrde bitno modifikovano.

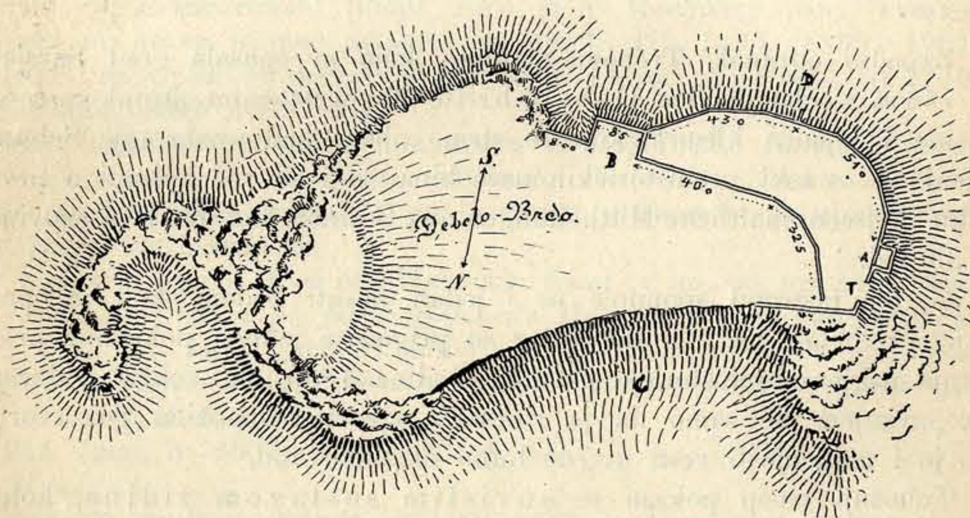
Tobožnji nasip pokaza se suvislim sustavom zidina, koji je erozijom od više vijekova i naplavom zemlje crnice dobio današnje, nasipu na dlaku slično lice. *Slika 1.* u tekstu prikazuje nam nacrt Debelog brda s utvrdom.

Zidine pašu samo sjeverne, južne i zapadne obronke glavice, na koje se je relativno lako uspeti; istočna je strana strmom, samo smionim penjačima pristupačnom stijenom dosta zaštićena. Zid je od surovo tesanog lomljenog kamena krečnim lijepom uzidan. Taj je lijep stvrdnuo kao cemenat i nema u njemu primjese od opeke. Zid je širok 1 *m*, a visok 0·6—1·3 *m*. Sudeći po nagjenoj ruševini, čini se, da prvobitna visina nije bila preko 2 *m*. Utvrda sastoji od dvije zidine, jedne spoljašnje i jedne unutrašnje, koje se obje hvataju pravokutne zgrade *B* na južnoj strani, u kojoj ima naljeven strop. Spoljašni se zid kao u mnogo kutova prelomljena linija prostire u dužini od 118 *m*, na sjevernom je kraju sasma razvaljen i porušen. Ulaz je na zapadnoj strani, širina mu je 3·2 *m* i zaklonjen je malom gragjevinom pred njim, koja ima 6 *m*, a pod joj je naljeven.

Unutrašnja zidina, 72·5 *m* duga, prostire se takogjer u prelomljenoj na više mjesta liniji, te je u njoj samo jedan, jedva metar širok ulaz u nutrašnjost utvrde.

Sva je gragjevina sudeći po nahogjajima, iskopanim u zdanjima *B* i *A* duž zidina, iz rimskog doba. O rukotvorinama će kasnije biti govor.

Uz pristranke *B* i *C*, kao i na nekim mjestima zaravanka otkopani su megjutim ogromni prehistorički kulturni slojevi. Sjeverni pristranak sastoji gotovo posvema od kulturnog sloja dubokog do 2 *m*, koji u sebi krije rbine od posudâ, kosti i razne rukotvorine od kamena, kosti i bronca. U njemu ima, ali samo u najnižim slojevima, gromada i slojeva ožarene gline i komadićima uglja izmiješanog pepela.

Slika 1.

Megju spravama nagjene su forme najrazličitijih perijoda, počevši od ranijeg kamenitog doba pa do seobe naroda. Radi toga, što se taj kulturni sloj uspinje uz vrlo strm obronak, a često i u raspukline zalazi, te je dakle naslagom na puzavu tlu, nije na žalost bilo moguće razlučiti slojeve po perijodama; rukotvorine iz najrazličitijeg doba leže jedna kraj druge, kako upravo zbog spuzanja i direktnog utjecanja oborine drukčije i ne mogaše da bude. Na zaravanku Debelog brda nagjeni su na prostoru opasanu zidinama na nekoliko mjesta plići kulturni slojevi, u kojim su bile samo rimske rukotvorine. Isto tako nagjeni su u gragjevinama *A* i *B* na samu naljevenu stropu predmeti rimske provenijencije.

U opisu nahogjaja, koji ovdje slijedi, podijeljeni su oni po materiji pojedinih komada, te je tek u većim grupama pokušano razlučivanje po pojedinim perijodama.

I. Ilovaste posude.

Ilovastih je posuda u svemu nagjeno 90 čitavih komada i uz to nebrojena množina fragmenata. Glavnim su dijelom posude gragjene prostom rukom. Megju ovima valja dva tipa opet oštro razlikovati. Jedna je vrsta od rgjavo umiješene krupnim vapnenim pijeskom vrlo izmiješane ilovače, većinom pri otvorenoj vatri loše pečena, rijetko kad ukrašena ili grafirana. Ručice su nespretno namještene, a većinom su nadomještene istaknutim stremenkama, bočinama i kvrgama. Često mjesto ručica imadu samo ušice probušene u bokovima. Tipovi ručica prikazani su na *tabli I.*, *slike 4.*, *6.*, *7.*, *9.*, *10.*, *11.* i *12.* — u polovici naravne veličine. Posude su obično ukrašene plastičkim ornamentima. Ovi sastoje od nalijepljenih trakova, na kojima se vigjaju utisci od prsta, neka vrsta lančanog ili konopastog ornamenta, — *tabla II.*, *slike 6.* i *8.* ($^1/_2$ nar. vel.) — Veoma rijetko vigja se ornamenat vučijeg zuba — *tabla II.*, *slika 9.* ($^1/_2$ nar. vel.). — Posude su debelih bokova, često do 8 *mm* debele, imaju oblike kotlova, lonaca ili ovećih zdjela, većinom ispupčenog dna. *Slika 1.*, *tabla IV.* prikazuje loncu sličnu posudu u $^1/_3$ nar. veličine. Visina joj je 18 *cm*, premjer pri zjalu 18·2 *cm*, debljina bokova 7 *mm*. Dônji joj se dio sužava gotovo u šilj, tako da dotična posuda bez neke podloge nije mogla usprav stajati. Zanimljive su četiri u dvoje smještene stremenke, koje su služile mjesto ručica. Iskopane su još četiri slične posude.

Slika 2.

Posude druge kategorije, gragjene prostom rukom, odlikuju se prije svega fino izragjenom ilovačom, u kojoj je bilo malo krečnih zrna i uz to je dobro pečena. Često su grafirane i dosta puta se na njima vigjaju ukrasi.

Stremenkî, izbočinâ i kvrgâ ima rjegje, nasuprot su ručice obične. Naročito je spomena vrijedno, što se relativno često vigja ansa lunata ili ansa cornuta, — *tabla I.*, *slike 1.* i *2.* — Od drugih ručica neobična oblika vide se primjeri u *slikama 3.*, *4.*, *5.*, *8.*, *9.*, *11.* i *13.* na *tabli I.*

Megju najrjegje nahogjaje sa Debelog brda valja ubrojiti ručicu od fine ilovače na oblik dosta naturalistički izragjene konjske glave, *slika* u tekstu *2.* ($^1/_1$ nar. vel.).

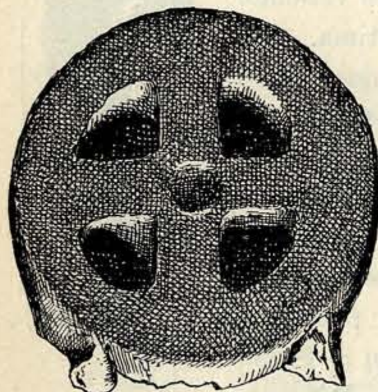
Čudan nastavak ručice, kojoj analognih oblika ima u talijanskim teramarima[1]), prikazuje *slika* u tekstu *3.* ($^1/_2$ nar. vel.).

[1]) Francesco Coppi, Monografia ed iconografia della Terra cimiteriale, Terramare di Gorzano Tab. XXI, sl. 4. Modena 1871.

Najjednostavnija dekoracija naših posuda sastoji u nizovima i trakovima, od tačaka ili kratkih crtica, koje su zaparane nekim tupim šiljkom. Većinom su takvi ukrasi na uvinutim okrajcima zdjela i zdjelica — *tabla II., slika 17.* i *tabla III., slike 15., 21.* i *23.* ($^1/_2$ nar. vel.). — rjegje su na bokovima od posuda — *tabla III., slike 1., 6.* i *10.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Isto su tako česti nizovi crtica i piknjica, zajedno kombinirani — *tabla III., slike 2.* i *12.* ($^1/_2$ nar. vel.), — nadalje krjepkim crtama zarubljeni trakovi, kojim površinu oživljuju redovi usporednih ili isprelamanih linija — *tabla II., slika 12.* i *tabla III., slike 7., 14.* i *24.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Vrlo često i raznoliko kombinovan vigja se ornamenat vučijeg zuba i paralelnim crtama ispunjen trokut — *tabla II., slike 7., 9., 10., 11., 14., 15., 16.* i *tabla III., slike 8., 11., 13., 17., 19., 22.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 3.

Ornamenti na oblik jelove grane i rešetke rjegje se vigjaju — *tabla II., slika 5.* i *tabla III., slike 3., 17.* i *18.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Osobiti štil pokazuju oni ornamenti, koji po tome, kako su duboko gravirani, posudi daju oblik prešane robe. Motivi su trakovi od trokuta, koji su sastavljeni svojim osnovicama, nadalje šrafirani trokuti i različiti urneci od isprelamanih linija — *tabla II., slike 1., 2., 3., 4.* i *tabla III., slike 4.* i *5.* ($^1/_2$ nar. vel.). — Da li su ti udubljeni ornamenti kadgod bili ispunjeni bijelom masom, ne može se više konstatovati, jer se ni povećalom nije mogla primijetiti ni trunka te mase.

Glavni su oblici posudâ prikazani na *tablama IV., V., VI.* i *VII.*, te im ovdje slijede kratki opisi:

Tabla IV., slika 2. ($^2/_3$ nar. vel.). — Grafirana zdjela ukrašena ugnuta okrajka, visoka 58 *mm*, pri zjalu široka 88 *mm*, ispupčena dna.

Tabla IV., slika 3. ($^1/_1$ nar. vel.). — Mala plitica ispupčena dna, 40 *mm* visoka; premjer pri zjalu 55 *mm*.

Tabla IV., slika 4. ($^1/_1$ nar. vel.). — Plitica udubljena dna; ručica odlomljena. Spram onog mjesta, gdje je nasagjena ručica, dva kratka roščića. Visina 23 *mm*, premjer pri zjalu 45 *mm*.

Tabla IV., slika 5. ($^1/_1$ nar. vel.) — Plitica s ručicom, 30 *mm* visoka; premjer pri zjalu 25 *mm*.

Tabla V., slika 1. ($^2/_3$ nar. vel.). — Vrčić s jednom ručicom, ravna dna i 34 *mm* u premjeru. Visok je 80 *mm*, premjer u trbušini 67 *mm*, pri zjalu 40 *mm*.

Tabla V., slika 2. ($^1/_2$ nar. vel.). — Zdjelica s dvije ručice, ponešto izvrnuta okrajka i ispupčena dna. Ispod okrajka i ručicâ optočena s tri paralelne linije, a ispod njih loza od paralelno šrafiranih trokuta. Visina 60 *mm*, premjer pri zjalu 74 *mm*.

Tabla V., slika 3. ($^2/_3$ nar. vel.). — Posuda s tri ručice sa tri žljebića i ravnim dnom od 40 *mm* u premjeru. Visina 67 *mm*, premjer zjala 28 *mm*.

Tabla V., slika 4. ($^2/_3$ nar. vel.). — Plitica s jednom ručicom, priprosto modelirana. Visina 43 *mm*, premjer pri zjalu 28 *mm*.

Tabla V., slika 5. ($^2/_3$ nar. vel.). — Lonac s jednom ručicom, slabo markiranog ravnog dna; glavica ručice produžena; okrajak slabo izvrnut. Visina 54 *mm*, premjer zjala 54 *mm*.

Tabla V., slika 6. ($^2/_3$ nar. vel.). — Zdjelica s jednom ručicom i sa slabo markiranim ravnim dnom. Visina 35 *mm*, premjer zjala 60 *mm*.

Tabla VI., slika 1. ($^1/_6$ nar. vel.). — Rešetasta zdjelica odlomljene ručice. Premjer zjala 57 *mm*, visina 40 *mm*, debljina bokova 5 *mm*.

Tabla VI., slika 2. ($^1/_6$ nar. vel.). — Svjetiljka s jednom ručicom. Dužina 135 *mm*, visina 35 *mm*, premjer uljišta 70 *mm* i 78 *mm*, dužina tulca 30 *mm*.

Tabla VI., slika 3. ($^1/_6$ nar. vel.). — Zdjelica ravna dna, sa dvije ručice i dva u razmacima megju ovima smještena dugmeta. Premjer dna 38 *mm* pri zjalu 70 *mm*, a u trbušini 78 *mm*, visina 67 *mm*.

Tabla VI., slika 4. ($^1/_6$ nar. vel.). — Pehar s jednom ručicom, ispupčena dna; zjalo je ponešto kljunasto nategnuto [1]). Visina 76 *mm*, premjer pri zjalu 63 *mm*, premjer trbušine 95 *mm*.

Tabla VI., slika 5. ($^1/_6$ nar. vel.). — Zdjelica sa dvije ručice, ručice su na gornjem kraju probušene. Visina 60 *mm*, premjer dna 38 *mm*, premjer zjala 65 *mm*, premjer trbušine 70 *mm*.

Tabla VI., slika 6. ($^1/_6$ nar. vel.). — Zdjelica sa dvije ručice, sa dva dugmeta diametralno spram ručicâ. Ručice su u modeliranju pristrižene. Visina 65 *mm*, premjer zjala 71 *mm*.

Tabla VI., slika 7. ($^1/_6$ nar. vel.). — Plitica s polukružnom, probušenom ručicom. Visina 40 *mm*, premjer zjala 47 *mm*.

Tabla VI., slika 8. ($^1/_6$ nar. vel.). — Plitica sa dvije ručice, u obliku krugle. Visina 32 *mm*, premjer zjala 20 *mm*.

Tabla VI., slika 9. ($^1/_6$ nar. vel.). — Kruškolika posuda. Visina 50 *mm*, premjer zjala 22 *mm*, premjer trbušine 60 *mm*.

Tabla VI., slika 10. ($^1/_6$ nar. vel.). — Boci slična posuda. Visina 47 *mm*, premjer trbušine 40 *mm*, dno ispupčeno.

---

[1]) Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I. sv., str. 108, slika 236. i str. 138, slika 28.

Tabla VI., slika 11. (1/6 nar. vel.). — Žàra sa dvije ručice, ispupčena dna. Trbušina je najšira ispod sredine. Niveau, otkuda se grlce sužava, markiran je slabo utisnutom brazdom. Pri dnu ručicâ s obje su strane izbočena dugmeta. Visina žàre 145 *mm*, premjer zjala 103 *mm* i premjer trbušine 145 *mm*.

Tabla VI., slika 12. (1/6 nar. vel.). — Žàra sa dvije ručice na stalku, ručice odlomljene ondje, gdje su nasagjene. Visina 100 *mm*, premjer zjala 70 *mm*.

Tabla VII., slika 1. (1/2 nar. vel.). — Zdjelica grafirana, sa dvije ručice, slabo izvrnutog okrajka. Na ručicama ornamenat vučijeg zuba; okrajak i mjesto, gdje su ručice nasagjene, ukrašeni su paralelnim crtama, koje su u tri grupe sukladno razmještene. Visina 98 *mm*, premjer zjala 153 *mm*, premjer trbušine 155 *mm*, premjer dna 56 *mm*.

Tabla VII., slika 2. (1/2 nar. vel.). — Pehar s jednom ručicom. Visina 77 *mm*, premjer zjala 58 *mm*.

Tabla VII., slika 3. (1/2 nar. vel.). — Mala zdjelica s jednom ručicom. Visina 33 *mm*, premjer zjala 76 *mm*. Dno ispupčeno.

Na Debelom brdu nagjene posude g r a g j e n e n a t o č i l o čine samo malen postotak ukupnog keramičkog materijala.

Iskopane su jedino u nutrašnjem prostoru zidinâ na gorskom zaravanku. Materijal je fina ilovača, u kojoj su mnoge fine čestice uglja. Od ornamenata samo je konstatovana valovita linija, utisnuta češljastom nekom spravom i nekoliko nepravilnih zmijolikih krivudastih linija — *tabla I., slika 15.* (1/2 nar. vel.). — Fragmenata s ručicama nije se našlo. Jedina posuda te ruke, koja se je posve održala, nagjena je na zapadnoj strani zidinâ u dubljini od 60 *cm*, uspravljena i do polovice napunjena do uglja sagorjelom organskom supstancijom. Prikazana je na *tabli VI., slici 13.* (1/6 nar. vel.). Ima oblik boce, okrajak zjala oštro je profiliran, dno je ravno. Visoka je 21·5 *cm*, premjer je dnu 10·8 *cm*, a zjalu 5·7 *cm*. Rbine i rečena posuda iz kasnijeg su rimskog doba.

Osobiti su interes pobudila dva fragmenta posudâ italske provenijencije, koje su valjda importom ovamo dospjele. *Tabla I., slika 14.* (1/2 nar. vel.). — Dekoracija jedne sastoji od spuštenih paralelnih brazda, onaj dio, gdje se brazde spuštaju, lijepo je zagasito-rgjasto obojen, grlce povrh toga pokazuje tragove žutoj masti, kojom je bilo oličeno.

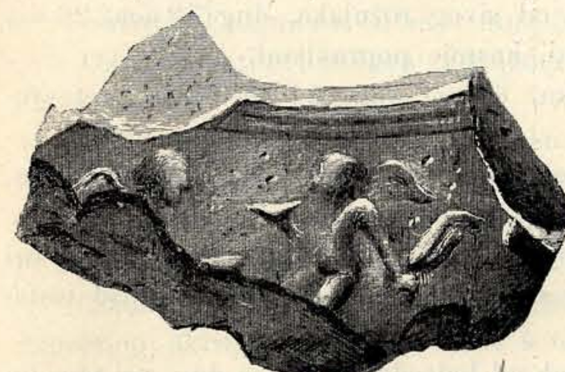
Drugi komad, *slika* u tekstu *4.* (1/1 nar. vel.), fragmenat je aretinske posude, na kome se u relijefu prikazana vide dva krilata erota jedan spram drugog, od kojih svaki u desnici drži kupicu za pilo. Aretinski pladnjevi, koji se oslanjaju na samske fabrikate, te su bez sumnje po grčkim uzorima zadnjeg vijeka prije Isusa gragjeni u Arezzu, pokazuju pri finim i ubavim

prikazama pojedina grčka imena, ali je pečat majstorov vazda latinski. Lijepa ta roba mora da je u trgovini imala veliku prohogju, jer su te posude našle svoj put daleko preko granica Italije[1]).

Kao prilog uz posude valja još spomenuti poklopce od posudâ. Uopće su gragjeni prostom rukom. *Slika 4.* na *tabli VII.* (1/1 nar. vel.) pokazuje pečatu sličan komad, a *slika* u tekstu *5.* (1/2 nar. vel.) drugi komad, sličan onima, koji se još danas u zemlji upotrebljuju.

II. Različite ilovaste sprave.

Ilovasti pršljenovi daju cijeloj naseobini svojom množinom i raznolikošću osobit karakter. Dosad su nagjena 382 komada, i to 373 bez ukrasa i 9 ornamentiranih. Ove se forme mogu razlikovati: Čunj — *tabla VII., slika 8.* (1/1 nar. vel.); dvostruk čunj — *tabla VII., slika 5.*; cilindar —

Slika 4. tal. import

Slika 5.

tabla VII., slika 6. (1/1 nar. vel.); kolut — *tabla VII., slika 9.*; kolo — *tabla VII., slika 10.* (1/1 nar. vel.); kruglja — *tabla VIII., slika 1.* (1/1 nar. vel.) i plojka — *tabla VIII., slika 2.* (1/1 var. vel.). — Najobilatiji su čunjevi i dvostruki čunjevi. Dekoracija sastoji ili od usavaćenih tačkastih i linearnih ornamenta, kao na *tabli VII., slici 8., tabli XV., slikama 2., 3., 4.* i *5.*, sve u 1/1 nar. vel. — ili u modulaciji, kao na *tabli VII., slici 8., tabli VIII., slikama 3.* i *4.* i *tabli XV., slici 1.* (1/1 nar. vel.).

Većih ilovastih u t e g a z a m r e ž e i s t a n o v e na oblik piramide manje je nagjeno, u svemu šest čitavih komada i više fragmenata. Posve je osamljena nagjena jedna ilovasta ž l i c a[2]) — *tabla VIII., slika 6.* (1/1 nar. vel.).

[1]) Denkmäler des klassischen Alterthums. Lexicalisch bearbeitet von A. Baumeister. III. sv., str. 2010 i 2011. Monakov i Lipiska 1889.

[2]) Slične su ilovaste žlice nagjene u Bosni i Hercegovini na „Gradini, izvor Rame" kod Prozora i na „Gradini kod Kezića" blizu Grahova.

Naročitu pažnju zaslužuje na *tabli VIII., slici 7.*, u $^1/_1$ nar. vel. prikazana ilovasta podoba. Ona prikazuje uspravljenog megjeda s raspruženim prednjim nogama. Oči, gubica i genitalije surovo su naznačene. Najposlije vrijedi još da se spomenu mnogi komadi lijepa sa zida, u kome se vigjaju tragovi pljeve, jelovih čekinja i komada drveta.

III. Kamenite rukotvorine.

Od tesanih kamenitih sprava nagjena je mala doduše serija, ali se ona odlikuje tipičnim komadima. Na *tabli IX., slika 1.—18.* prikazani su najbolji od njih u $^2/_3$ nar. vel.

Slika 1. Iver od zelenog rožnjaka, 59 *mm* dug, 18 *mm* širok, četverobrid, može se upotrijebiti kao nož i kao strugalica, na oštrim bridovima kasnije više puta retuširan.

Slika 2. Na rtu zaobljen nož od sivog rožnjaka, dug 72 *mm*, 26 *mm* širok, trobrid, bridovi vrlo istrošeni, kasnije popravljani.

Slika 3. Iver od sivog rožnjaka, 63 *mm* dug, 24 *mm* širok, četverobrid, istrošen.

Slika 4. Krivudasta noževa oštrica od smegje jašme, 64 *mm* duga, 14 *mm* široka, oštrice oštre, pokazuje malo tragova da je upotrebljavana.

Slika 5. Trobrid vrh od koplja, nešto previnut, 60 *mm* dug, pri temelju 18 *mm* širok, od otvoreno smegjeg kremena; jedan je brid testerasto nazubljen.

Slika 6. Trouglast kopljani šiljak od kalcedona, 53 *mm* dug, pri temelju 21 *mm* širok.

Slika 7. Fragmenat kopljanog šiljka od lugastog rožnjaka, bridovi u lûk savijeni. Dug 49 *mm*, širok 26 *mm*.

Slika 8. Četverobrid iver od opsidijana, 45 *mm* dug, 12 *mm* širok; bridovi vrlo oštri.

Slika 9. Iver od rožnjaka, 49 *mm* dug, 15 *mm* širok; valjda upotrebljavan kao nož.

Slika 10. Krstoliko motovilo od žuto-smegjeg rožnjaka, dugo 48 *mm*, široko 41 *mm*.

Slika 11. Strugalica od žuto-smegjeg opala, duga 47 *mm*, široka 33 *mm*.

Slika 12. Streličin vrh od kremena, bez strelišta, uglasto izragjenih kuka, 30 *mm* dug, a pri temelju 23 *mm* širok.

Slika 13. Streličin vrh od žutog rožnjaka, 32 *mm* dug, 25 *mm* širok pri temelju, bez strelišta, šiljatih kuka.

Slika 14. Streličin vrh od opsidijana, 38 *mm* dug, 23 *mm* širok, kuke više zaobljene, bez strelišta.

Slike 15., 16. i 17. Fragmenti i nedovršeni komadi streličinih vrhova (kalcedon, rožnjak, jašma).

Slika 18. Streličin vrh, bez strelišta, polumjesečastih kuka, 24 *mm* dug, 12 *mm* širok, od jašme.

Takovih komada, od kojih se kamenite rukotvorine odbijaše (nuclei) i iverja nagjena je velika množina, tako da se na prosto može reći, da je kamenita roba ovdje na samu mjestu načinjena. Opsidijanovog iverja prikupljeno je osam komada. Mora dakle da je taj materijal ovamo donesen u većim komadima iz dalekih krajeva, valjda iz Ugarske.

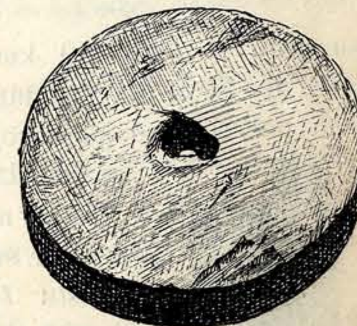
Objekata od brušenog ili poliranog kamena slabo je nagjeno. Istaknuti valja u prvom redu na *tabli IX., slikama 21. i 22.*, u $^2/_3$ nar. vel. prikazane fragmente od probušenih kamenitih čekića.

Slika 21. Fragmenat od kloritičkog škriljevca, 80 *mm* dug, 42 *mm* širok.

Slika 22. Fragmenat od serpentina, 56 *mm* dug.

Od plosnatih bradava iskopana su dva eksemplara.

Slika 23., tabla IX. prikazuje nam jednu od njih u $^2/_3$ nar. vel. Dužina je ove bradve 55 *mm*, veoma istrošena oštrica mjeri 36 *mm;* materijal je zelenkast vapneni škriljevac.

Slika 6.

Nadalje iskopana su tri, za vješanje probušena brusa, sva tri od vapnenog škriljevca. Takav brus s urezanom bradvom mjesto probušene rupe prikazan je na *tabli IX., slici 20.* u $^2/_3$ nar. vel. Osim probušene kamenite plohe, *slika* u tekstu *6.* ($^1/_1$ nar. vel.) nagjene su još dvije manje. Od nekog vapnenog škriljevca rezani i našarani pršljenima slični komadi prikazani su na *tabli VIII., slici 5.* i *tabli X., slici 1.* u nar. vel. Nebrojena je množina brusova bez forme, kamenitih krugalja (za mrvljenje žita ili za tesanje) i različite brušene kamenite ploče, koje su služile kao primitivni ručni mlinovi ili za poliranje većeg kamenitog orugja.

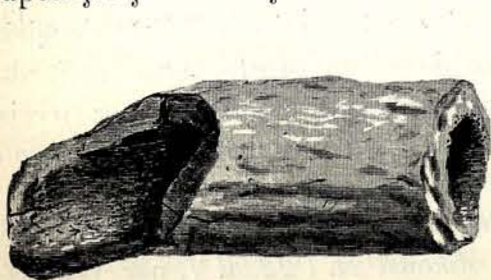
IV. Koštane rukotvorine.

Materijal za sprave su jelenov rog, tarsalne i metakarpalne kosti preživača, pasje i lisičije kosti. Od tipa najčešće se nalaze koštane bôce, od kojih se veći eksemplari mogu smatrati koštanim bodežima. — *Tabla X., slika 1., 2. i 3.* ($^1/_2$ nar. vel.) prikazuje tri eksemplara različite veličine.

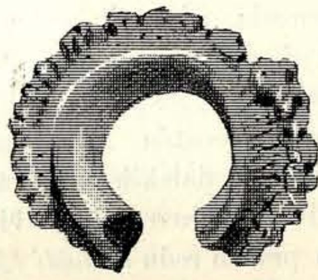
Karakteristični su nadalje izvjesni čekići, kao i šupljim bradvama slično orugje od jelenovog roga, koji komadi sjećaju na nahogjaje

iz ljubljanske sojenice i iz kastelijera (gradići) kod Vilenove u Istri[1]). *Slika* u tekstu *7.* ($^2/_3$ nar. vel.) i *tabla X., slike 4.* i *5.* ($^1/_2$ nar. vel.).

Jelenovo je rogovlje na Debelom brdu uopće različito obragjeno i upotrijebljeno. Od jedva načetih čitavih komada i upolak dovršenih sprava

Slika 7.

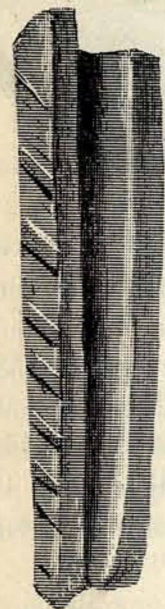

Slika 8.

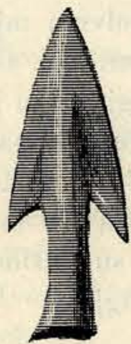

Slika 9.

nagjeno je oko 200 komada. Najčešći su obrezani parošci — *tabla X., slike 6., 7., 8.* i *9.* ($^1/_2$ nar. vel.); *slika 10.* na istoj tabli prikazuje u $^1/_2$ nar. vel. polovicu od jelenovog roga izdjelanih noževih korica. *Slika* u tekstu *8.* ($^1/_2$ nar. vel.) prikazuje prsten, izrezan od ružice jelenovog roga.

Slika 10.

Slika 11.

C j e v a n i c e rjegje su upotrebljavane; tako *slika* u tekstu *9.* prikazuje šupalj, lijepo ulašten cilindar u $^1/_2$ nar. vel., a *slika* u tekstu *10.* rascijepanu kost sa 9 narovašenih zareza u $^1/_2$ nar. vel.

Isolirano je nagjen k o š t a n i v r h o d o s t v e. Na žalost je taj predmet tek fragmenat, dônji dio s drškom i kukama odlomljen je. *Slika* u tekstu *11.* ($^1/_1$ nar. vel.).

Isto su tako rijetke od iverja vrlo tvrdih cjevanica načinjene p i l e — *tabla IX., slika 24.* ($^2/_3$ nar. vel.).

Malo je iskopano k o š t a n i h r e z b a r i j a. Na *tabli IX.* prikazano je ono malo, što je nagjeno u $^2/_3$ nar. vel.

Slika 25. Fragmenat bočke s profiliranom glavicom, 50 *mm* dugačak.

Slika 26. Probušen lisičiji zub, na gornjem kraju poliran.

Slika 27. Bodežu slična koštana pločica (hamajlija ili nakit za vješanje), ukrašena nizovima piknjicâ, 81 *mm* duga. U *slikama 28.* do *31.* prikazane su četiri koštane plojke s ornamentalnim ukrasom, koji sastoji od malih kolobara i piknjica u sredini.

Slika 32. Četverouglasta šipka, gore i dolje s urezanom utorom, na jednoj površini usavaćenih trokuta. Dužina 30 *mm*, širina 8 *mm*.

---

1) Hoernes, Die Urgeschichte des Menschen. Beč 1893., str. 545, slika 215.

V. Bronci.

a) B r o n c a n o d o b a.

Prije svega spomenuću s k u p i n u, koju je našao jedan pastir izmegju Sobunara i Debelog brda. Taj je pastir te bronce našao krčeći neki mali panjić. Pet šupljih keltova i jedna sjekira bijahu u šupljem prostoru jedne nožne grivne, te na taj način činjahu snopić.

Svi keltovi pripadaju ugarskom tipu, ali su postali iz pet različitih tipova. — *Tabla XI., slika 2.* do *6.* prikazuje ih u $^2/_3$ nar. vel.

Slika 2. Dužina 127 *mm*, širina oštrici 50 *mm*, premjer pri dršku 41 *mm*, ušica, koja nastaje iz obluka oko jame za držak.

Slika 3. Dužina 120 *mm*, širina oštrici 52 *mm*, premjer pri dršku 42 *mm*, ušica izlazi ispod obluka.

Slika 4. Dužina 105 *mm*, oštrica 45 *mm*, premjer pri dršku 45 *mm* ušica izlazi iz obluka.

Slika 5. Dužina 110 *mm*, oštrica 52 *mm*, premjer pri dršku 43 *mm*, ušica izlazi ispod obluka.

Slika 6. Dužina 110 *mm*, oštrica 48 *mm*, premjer pri dršku 40 *mm*, ušica izlazi iz obluka.

Broncana sjekira, — *tabla XI., slika 7.* ($^2/_3$ nar. vel.), — sjeća na ugarske broncane i bakrene forme, dužina joj je 155 *mm*, širina oštrice 65 *mm*, a premjeri eliptičke jame za držak 27 *mm* i 34 *mm*.

Broncana nožna halka — *tabla XI., slika 1.* ($^2/_3$ nar. vel.) — kovana je od traka tenećeta, premjer iznosi 100 *mm*, visina 28 *mm*.

Na samom D e b e l o m b r d u iskopani su ovi s t a r i j i b r o n c i:

Bodež, — *tabla XII., slika 1.* ($^2/_3$ nar. vel.).

Oštrica s debelim povorom duž sredine, s obje je strane oštro nabrušena i ima na nastavku za korice dvije rupe za zglavke, koji su služili za pričvršćivanje korica. Bodež je dug 240 *mm*, širok pri nastavku 45 *mm*, dužina drška 77 *mm*.

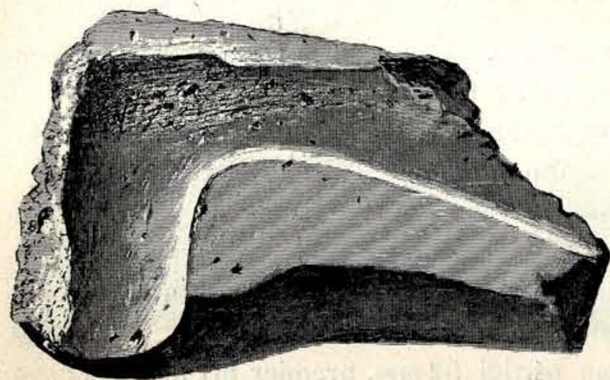
Savijen nož — *tabla XII., slika 2.* ($^2/_3$ nar. vel.) — taj je komad valjda načinjen od ispruženog srpa. Rt je zaobljen, dužina nastavka za držak iznosi 30 *mm*, cijelog noža 210 *mm*.

Kopljani šiljak s plojkom na oblik lovorovog lista — *tabla XII., slika 3.* ($^2/_3$ nar. vel.). — Dug je 139 *mm*, plojka je široka 36 *mm*, premjer tulca 24 *mm*. Dolje pri tulcu ima rupica za klinac.

Fragmenat pile — *tabla XII., slika 4.* ($^2/_3$ nar. vel.). — Dužina 58 *mm*, širina 16 *mm*.

Bočka — *tabla XII., slika 7.* ($^2/_3$ nar. vel.). Glavica sastoji od kolutića, pod kojim ima dugmešce, od kog izlaze četiri roščića. Bočka je duga 85 *mm*.

Još ćemo ovdje da pripomenemo nekoliko na istom mjestu nagjenih kaluřa za bronce. Na *tabli VIII.* prikazan je fragmenat kaluřa za kopljane šiljke, *slika 9.*, fragmenat kaluřa za noževe oštrice, *slika 12.*, čitav kaluř za debele igle, *slika 11.*, kaluř za pincete, *slika 10.*, i jedan za prstenje *slika 8.* ($^{1}/_{2}$ nar. vel.).

Slika 12.

U *slici 8.* prikazan kaluř sastoji od pečene ilovače, u *slikama 9.—12.* od pješćenjaka.

Slika u tekstu *12.* predočuje kaluř od ilovače za zavojitu usku bradvu s produženim perom[1] ($^{2}/_{3}$ nar. vel.).

Staljene grude od bronca više su puta nagjene, a isto tako broncana troska.

b) Fibule.

Od oblikâ halštatskog doba relativno je malo nagjeno; svega je te ruke bilo 6 komada, a megju ovima tri različita tipa.

Tabla XIII., slika 3. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Fragmenat zmijolike fibule, 50 *mm* dug.

Tabla XIII., slika 1. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Jednopetljasta fibula na obluk, s dugom nožicom, kvrgastom stremenkom i 4 privješena kolutića. Dužina 61 *mm*, širina 33 *mm*. Osim rečenog komada još su nagjena 3 komada različitih dimenzija.

Množina fibulâ te ruke poznate su iz glasinačkih gromila[2]).

Tabla XIII., slika 2. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Fragmenat fibule sa šarnijerama, s kvrgastom stremenkom, dužina 39 *mm*.

Još bi valjalo pribilježiti fragmenat ploče jedne plohaste fibule, kakva je nagjena na Glasincu u jednoj gromili na Mlagju[3]).

Sumnjiv je komad onaj na *tabli XIII., slici 12.* ($^{2}/_{3}$ nar. vel.) prikazan fragmenat željezne fibule. Ja sudim da je to obluk jedne grčke fibule[4]), sličan nekim formama, opisanim po Undsetu.

---

1) Osborne, Das Beil. Tabla 17., slika 3. Dražgjani 1887.

2) Hoernes, Die Nekropolen von Glasinac u. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Sv. XIX.

3) Fiala, Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel am Glasinac, str. 149, slika 52. u djelu: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Beč 1893., sv. I.

4) Ingvald, Undset: Archäologische Aufsätze über südeuropäische Fundstücke, str. 218, slika 27. u djelu: Zeitschrift für Ethnologie. Berlin 1889., sv. XXI.

La-tenskih fibula nagjeno je 18 komada, najbolje su zastupane la-tenske fibule srednjeg doba; la-tenskog oblika starijeg doba nagjen je samo jedan, a novijeg doba dva komada.

Tabla XIII., slika 8. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — La-tenska fibula starijeg doba s nožicom na oblik zmijske glave i graviranom stremenkom; jezičac i špirala odlomljeni. Dužina 42 *mm*.

Tabla XIII., slika 9. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.) — Fibula srednjeg la-tenskog doba od srebrne žice, duga 40 *mm*. Istog oblika, ali od broncane žice načinjenih, nagjeno je 8 komada.

Tabla XIII., slika 7. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Fibula srednjeg la-tenskog doba od posrebrene broncane žice, 51 *mm* duga. Stremenka sastoji od petlje savijene na oblik brojke 8, nožica je okićena sa 4 komada emaljiranih gmiza, koje su izmegju kvržica smještene. Još su nagjena dva eksemplara istog oblika, ali različite veličine, od kojih je jedan prikazan na *tabli XIV. slici 14.* u $^{1}/_{1}$ nar. vel.

Tabla XIII., slika 4. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Fibula srednjeg la-tenskog doba od broncanog tenećeta; jezičca i jednog dijela špirale nema. Dužina 207 *mm*. Gotovo do onog mjesta, gdje je nasagjena špirala, uzvinuta nožica raznoliko je gravirana, onaj dio, što drži iglu, ukrašen je po strani crticama.

Tabla XIII., slika 5. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.) — Fibula srednjeg la-tenskog doba od vrlo posrebrene broncane žice, duga 220 *mm*.

Tanka je nožica sa tri bikonička srebrna zrna pričvršćena uz stremenku. Kroz špiralu igle provučen je željezni jezičac, igle nema.

Tabla XIII., slika 6. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.) — Nedovršena la-tenska fibula srednjeg doba, duga 178 *mm*.

Tabla XIII., slika 10. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Kus nožice la-tenske fibule srednjeg doba, 73 *mm* dug; ova je fibula slična onoj u *slici 4.*

Rečena dva nedovršena komada, kao i velika množina raznoliko savijene broncane žice, u pola gotovih špirala, komada stremenkî, pružene i u obluke za fibule iskovane žice i tenećeta, dokazuju, da je u našoj štacij bila fabrikacija naročito za la-tenske fibule.

Tabla XIII., slika 11. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.) — Fibula kasnijeg la-tenskog doba, 56 *mm* duga, glavica je ondje, gdje je pričvršćen jezičac, pravokutna.

Tabla XIII., slika 15. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Fragmenat fibule kasnijeg doba, 56 *mm* dug.

Tabla XIII., slika 13. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Željezna rimska špiralna fibula, stremenka i plojka nožice u jedan komad spojeni, dužina 50 *mm*, iz prvog doba careva.

Tabla XIII., slika 14. ($^{2}/_{3}$ nar. vel.). — Rombička željezna plohasta fibula, 47 *mm* u premjeru, iz srednjeg doba careva.

c) Različiti nakit i pribor.

Narukvicâ opažene su dvije forme, i to špiralne narukvice od broncanog tenećeta — *tabla XIV., slika 1.* (1/1 nar. vel.) — uz jedan fragmenat, i trakolike narukvice od broncanog tenećeta ispisane na odskok, glasinački oblik — *tabla XII., slika 8., 9.* i *10.* (2/3 nar. vel.[1]).

Prstenja, 12 na broju, bila su dva tipa; 9 komada na oblik jednostavnog obručića, 3 bijahu špiralni prstenovi, kao *slika 2.* na *tabli XIV.* (1/1 nar. vel.). — Mali jedan prsten bio je od srebra, ostali od bronca.

Fragmenat jedne broncane ogrlice prikazan je na *tabli XV., slika 13.* (1/1 nar. vel.).

Pincetâ nagjena su samo 2 fragmenta, i to jedna lopatičastih, a druga — *tabla XII., slika 6.* (2/3 nar. vel.) — krstolikih lica.

Broncanih dugmeta nagjeno je 18 komada. Većina bijahu mala ljevena dugmešca s ušicama; dva na odskog iskovana dugmeta prikazana su na *tabli XIV., slikama 9.* i *10.* (1/1 nar. vel.). — Slična dugmeta nagjena su češće i u gromilama halštatske perijode na Glasincu. Isto je tako glasinačkog tipa na *tabli XIV., slici 3.* (1/1 nar. vel.) prikazana dvostruka ukosnica.

Tabla XIV., slike 5., 6. i *7.* prikazuju (1/1 nar. vel.) 3 naočarasta privjeska od broncane žice. Oblike te ruke poznajemo iz gromila na Glasincu, kod Putičeva blizu Travnika, kod Drvara blizu Dônjeg Unca i kod Plane blizu Bileka, svi iz halštatske perijode.

Šivaćih igala, od kojih se u *slici 15.* i *16.*, na istoj tabli, 2 komada vide u naravnoj veličini, mnogo je nagjeno. Prikupljeno ih je oko 25 komada stranom nepovrijegjenih, čitavih komada, stranom nedovršenih u izradi u različitim štadijima.

Malo broncano dlijece, *slika 4.*, okovica od tenećeta, *slika 11.*, 1 fragmenat, kome se ne zna za što je, *slika 12.*, gjerdan od špiralnih koričica, *slike 17.* i *18.*, i na *S* naličan trak tenećeta, u sredini probušen, *slika 19.*, svi na *tabli XIV.* (1/2 nar. vel.) nadopunjuju inventar prikupljenih prehistoričkih bronceva.

Najposlije valja još spomenuti kaluf od masnog škriljevca za ljevanje malih kvrgastih šipki. — *Tabla IX., slika 19.* (2/3 nar. vel.).

d) Rimski bronceví.

Tabla XV., slike 6. i *7.* (1/1 nar. vel.). — Dvije ručice od broncanih posuda.

[1]) Isporedi: Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I. sv., str. 144, slika 40.

Slike 8., 10. i *15.* (1/1 nar. vel.). Brnjice od pojasa.

Slika 14. (1/1 nar. vel.). Okvir za ogledalo; nagjen je još jedan drugi komad.

Slika 12. Bogato ukrašeno dugme od ljevenog bronca, nastavljeno na četiri plojkom spojena stupića (1/1 nar. vel.).

Slika 11. Dlijece.

Slika 9. Toka od srebrnog tenećeta, ispisana na odskok, možda završak šljepoočnice (doba seobe naroda? 1/1 nar. vel.).

Tabla XIV., slika 8. (1/1 nar. vel.). — Phalera.

Tabla XII., slika 5. (2/3 nar. vel.). — Žličica za uši s karičicom za vješanje.

Tabla XII., slike 11., 12., 13. i *14.* (2/3 nar. vel.). — Dvije vage s okruglim pliticama, jezičac u sredini poluge. Dimenzije *slike 11.* i *12.* ove su: Dužina poluge 148 *mm*, dužina jezičca 55 *mm*, premjer plitica 39 *mm*[1]).

Od 3 rimska broncana novca, koji su nagjeni, dva su sasvim izlizana, treći je mali Justinijanov novac iz polovice VI. vijeka po Is. rogj.

VI. Željezne sprave.

Od željeznih rukotvorina mogu se pouzdano samo tri komada označiti kao prehistorički. To su na *tabli XVI.*, u *slikama 15.* i *16.* (1/2 nar. vel.) prikazane oštrice od noževa, koje priliče savijenim željeznim noževima halštatske perijode i streličin šiljak, *slika 9.* (1/2 nar. vel.), za koju mi je poznat analogan iz prehistoričke gradine Vitnja na Glasincu.

Ostale sprave mahom pripadaju rimskoj ili porimskoj perijodi.

Ovdje izbrojene slike na *tabli XVI.* jesu u 1/2 nar. vel.:

Slika 1. Rimski ključ.

Slike 2. i *5.* Pincete od željezne žice.

Slika 3. Rimska klesarska žlica, nagjena nekoliko puta u rimskim razvalinama kod Stóca u Hercegovini.

Slika 4. Glava od čekića.

Slika 6. Kopljani šiljak, graviran.

Slika 7. Suličin šiljak.

Slika 8. Streličin šiljak s jezičastom plojkom.

Slika 10. Rimski streličin šiljak, trobrid, s kukom.

Slika 11. Kvaka za konop.

[1]) Slične vage poznate su u prvom redu iz Pompeja. Lindeschmidt prikazuje u IV. svesku: Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit, na tab. 40., 2 komada iz franačko-alemanskih grobova kod Andernacha i iz franačko-alemanskih grobova kod Bockuma (Vestfalska). Nadalje spominje rečeni autor analogan primjer iz grobova kod Pfullingena. Kod Hradišta blizu Stradonicâ u Češkoj nagjeno je takih vaga, koje valjda pripadaju prvom vijeku po našem računu.

Slika 12. Šivaća igla.
Slika 13. Sprava, ne zna se za što.
Slika 14. Sprava, ne zna se za što.
Slika 17.—21. Pet različitih oštrica od noževa.
Slika 22. Široko dlijece.
Slika 23. Fragmenat konjske opreme.
Slika 24. i *25.* Rimske ostruge.
Slika 26. Mala strugalica.

Na *tabli XV.* prikazuje *slika 16.* trobrid streličin šiljak s kukom. Osim spomenutih i naslikanih objekata još su nagjeni: 4 željezna zvona, veća nego obične govegje klepke, lemeš od rimskog pluga, željezni obručevi od drvenih posuda, različiti klinci, zaporke, navlaci, kvake, komadi lanaca i mnogo nedokovanog orugja.

VII. Različito.

Osobite je vrijednosti nerezani komad jantara, kolik dječija šaka; nagjen je u jednom od onih slojeva, gdje je bilo gotovo samo prehistoričkih objekata. Taj nam komad otvara pogled u trgovačke odnošaje te kolonije. Više gruda crne smole, koja kod pripaljivanja ugodno miriše, nekoliko komada stakla, koje je vrlo irizovalo, 3 emaljna zrna, 2 grumena olova obložena minium-om (Menniga) i komad olovne šipke čini se, da su rimski import.

VIII. Životinjske kosti.

Fauna Debelog brda, u koliko se može raspoznati po nagjenim ostancima hrane, priliči onoj na susjednom Sobunaru. Od domaćih životinja našao sam psa, i to canis familiaris intermedius i palustris, konja, kozu, ovcu i neku pasminu govečeta, valjda bos brachyceros. Od lovačke zvjeradi iskopani su mnogi ostanci jelena, srne, divlje svinje, megjeda, vuka, lisice, vidre, divlje mačke i kune.

Kosti od nogu domaće životinje, jelena i srne bile su većinom u člancima prelomljene ili na dvije pole rascijepane, znak da se je rado jela moždina iz kosti.

IX. Zaglavna riječ.

Da s kulturnog gledišta mognemo ocijeniti nahodište na Debelom brdu, od potrebe je, da na oko uzmemo tamošnju situaciju. Ja sam u mojoj raspravi o Sobunaru[1]) već istakao, da je ta glavica možda bila utvrgjeno utočište blize sobunarske naseobine. Položaj u istinu tako odlično dominira, da se za sjevernu i sjeverozapadnu stranu trupa Trebević-planine ne može naći zgodnija tačka.

To se mnijenje za neko razdoblje do svršetka halštatske perijode može pripustiti, ali nahogjaji na Debelom brdu obuhvataju ogromnu perijodu od broncanog doba (ako ne uzmemo u račun mlagje kamenito doba) do u doba seobe naroda. Najmlagji je nahogjaj sa Sobunara željezna dvopetljasta fibula na obluk (halštatski oblik). Debelo brdo moglo je dakle samo do tog doba biti tvrgjava susjednog Sobunara. U halštatskoj i la-tenskoj perijodi nastala je na gorskoj glavici naseobina, koja se je održala do u kasnije rimsko doba.

Kamenite zidine, kao i ostanci kulama sličnih zaštitnih gragjevina bez sumnje potječu iz rimskog doba; to potvrgjuju rimske rukotvorine, koje se nalaze samo u nutrašnjosti megju zidinama i naročito na naljevenom stropu gragjevinâ.

Šta je sad moglo biti svrhom rečenoj rimskoj gragjevini? Za vojničku posadu bila je premalena i nedostatno utvrgjena, varoš na onom neravnom zemljištu nije mogla biti, te se ono obzidano mjesto samo zamisliti može kao utvrda za manju vojničku posadu. Nego je sjeverozapadno od Debelog brda uz lijevu obalu Miljacke, jedva $^1/_2$ kilometra zračnom linijom odonud, blizu današnjeg mlina za šljunak, bila rimska ciglana; to se mjesto zove Šatorište. Nedaleko odonud raskopana je prigodom kopanja temelja za erarsku tvornicu duhana oko 10 primitivnih, ciglenim pločama pokrivenih grobova. Po tome izlazi donekle vjerojatno, da su na Debelom brdu bili stanovi nadglednika, koji je upravljao rimskom ciglanom, radnika i vojničke posade.

Kad se sada od te rimske ekskurzije vratimo na prehistoričko poprište treba da se upitamo, koje su najbliže analogije našoj naseobini?

Odgovor bi se mogao ovako formulirati: U prvom redu naseljene gradine Glasinca, mnoge gradine u Bosni i Hercegovini i kastelijeri u Istri.

Samo taj jedan momenat mora se našoj naseobini pridržati kao samosvojan, a to je, da se je mogla održati kroz tolike kulturne epohe. Već

[1]) Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Beč 1893., str. 43.

u broncano doba žive ondje ljevari i kalufdžije sjajnog kova. U halštatsko doba cvjeta ondje keramika, čemu su bez sumnje dosta doprinijeli ilovasti slojevi, što su ondje u blizini. La-tenska kultura donosi koloniji novih pobuda za umjetni obrt, vrlo lijepe fibule izlaze iz onih sirotinjskih radionica, te su odovuda valjda daleka mjesta nabavljala svoj nakit. Pa se uz to kroz sve epohe može razabrati djelatnost trgovine, kako posreduje; opsidijan, jantar, tamjan, gmize i drugo donosili su strani trgovci, pa zamjenjivali za prirodne proizvode stokom bogatog naroda.

Kada je stalo napredovati romanizovanje zemlje, još je uvijek ta naseobina zadržala svoju znamenitost zbog ilovastih slojeva u blizini, te je, ako možemo suditi po nagjenom Justinijanovom novcu, trajala do prve polovice šestog vijeka poslije Hrista.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla I.

Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

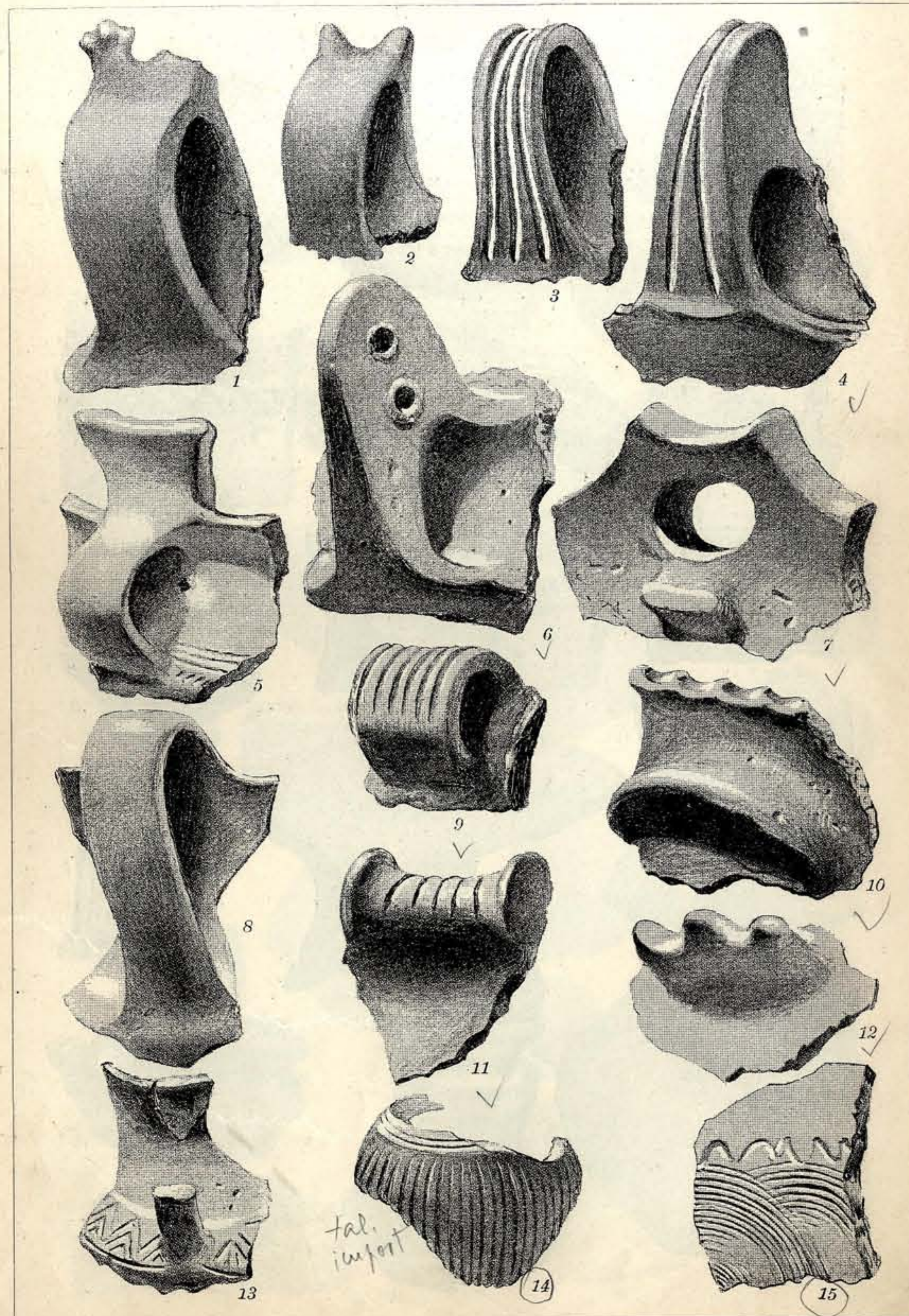

Tabla II. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Tabla III. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

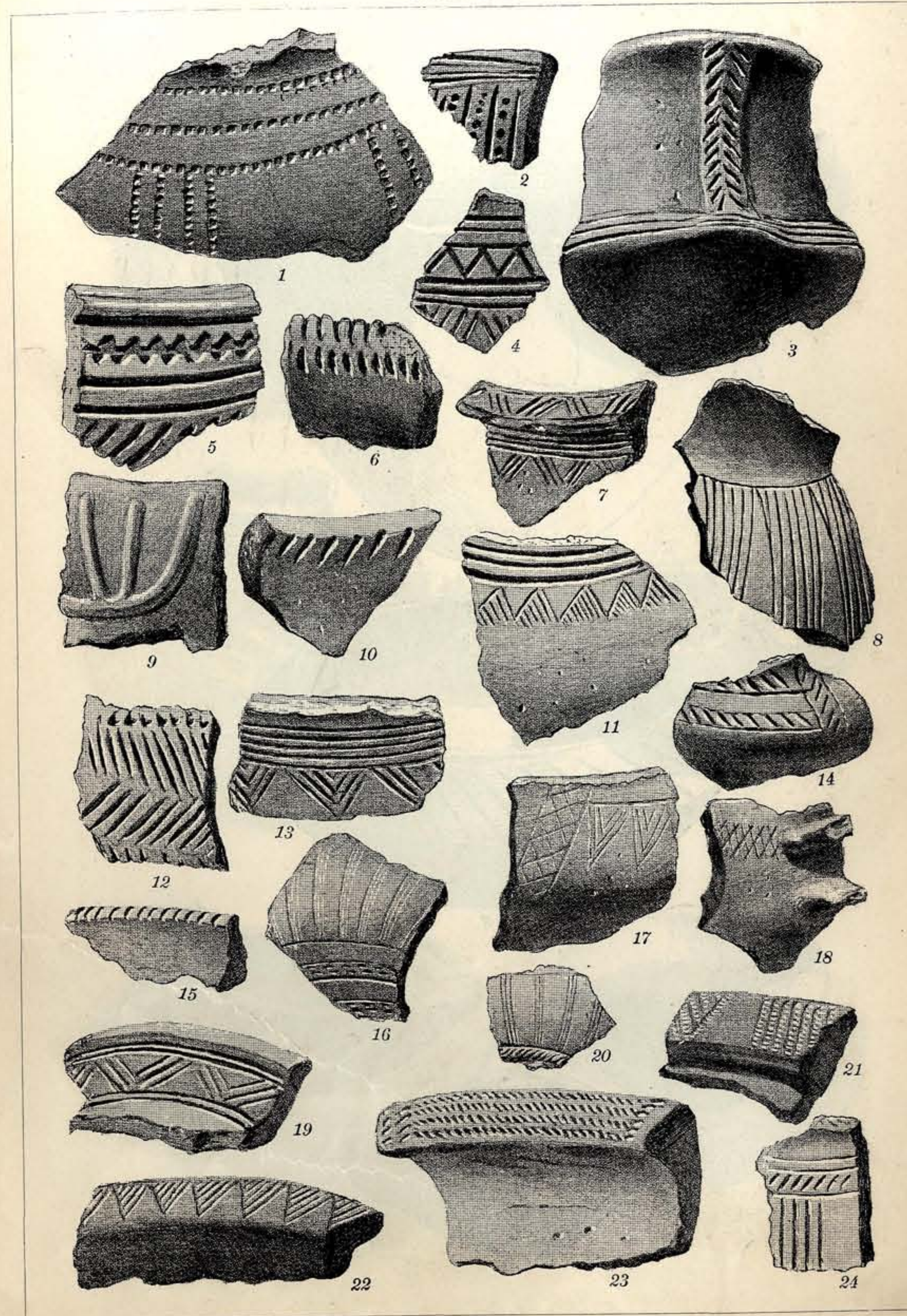

Tabla IV. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

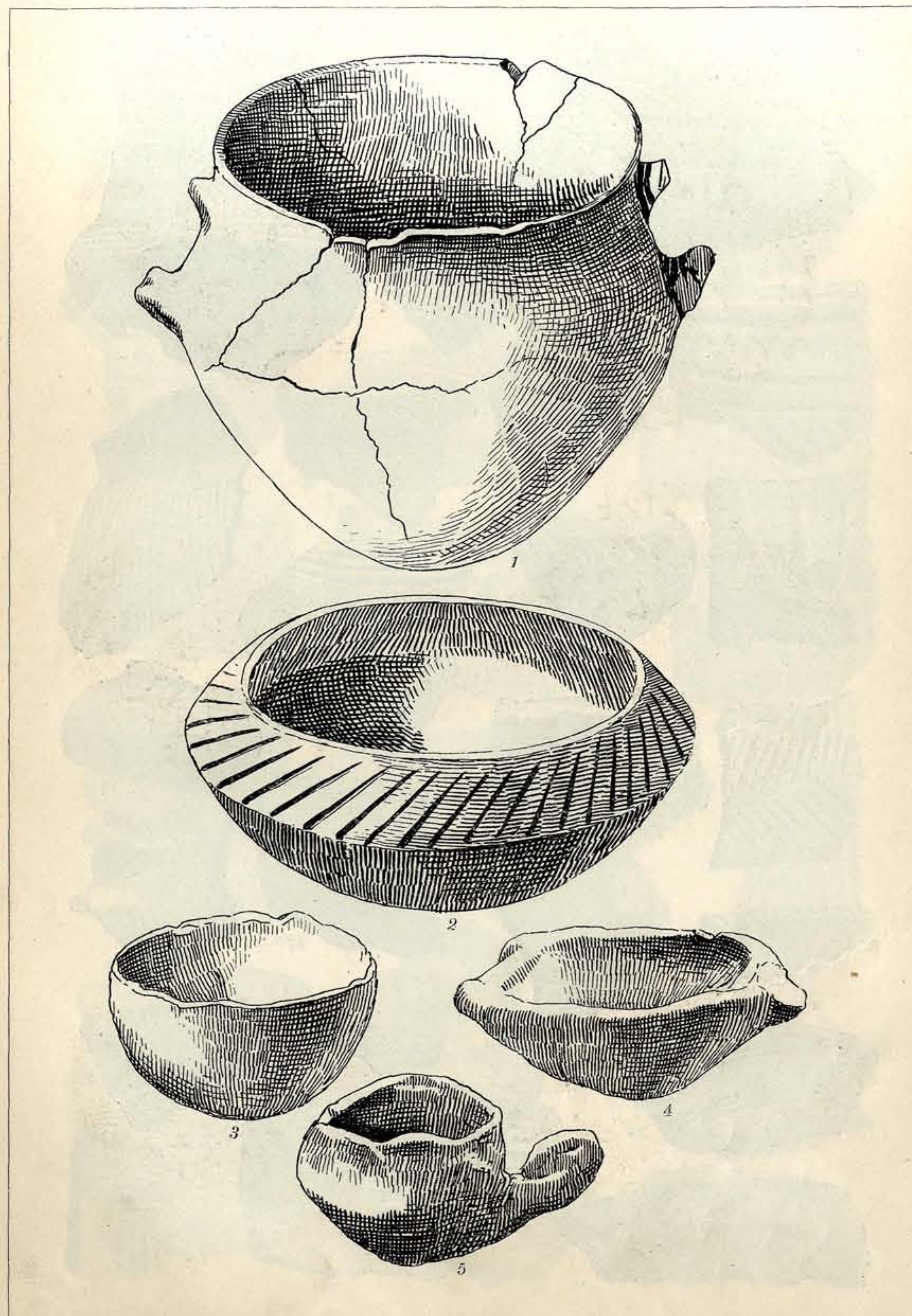

Tabla V. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

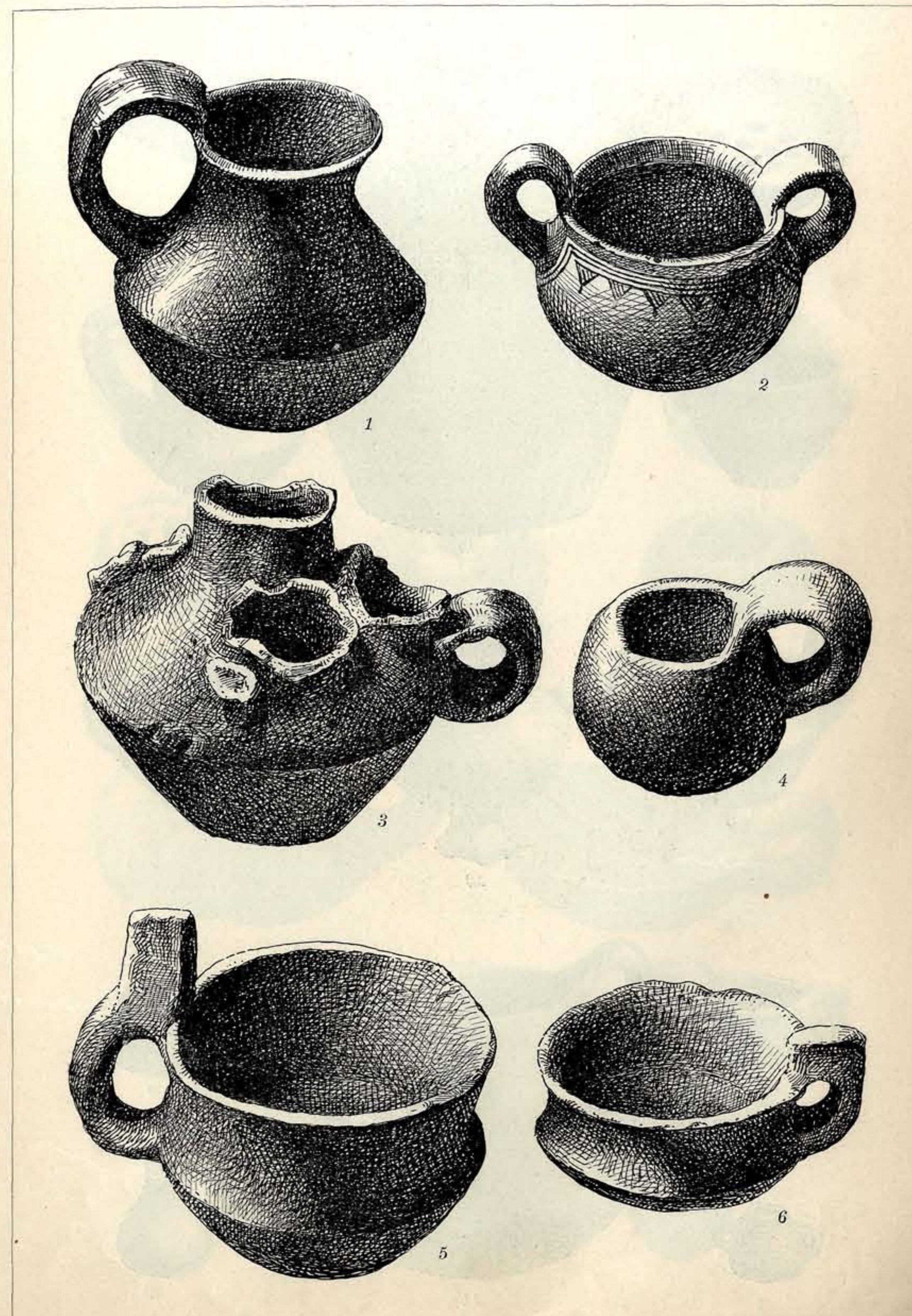

Tabla VI. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

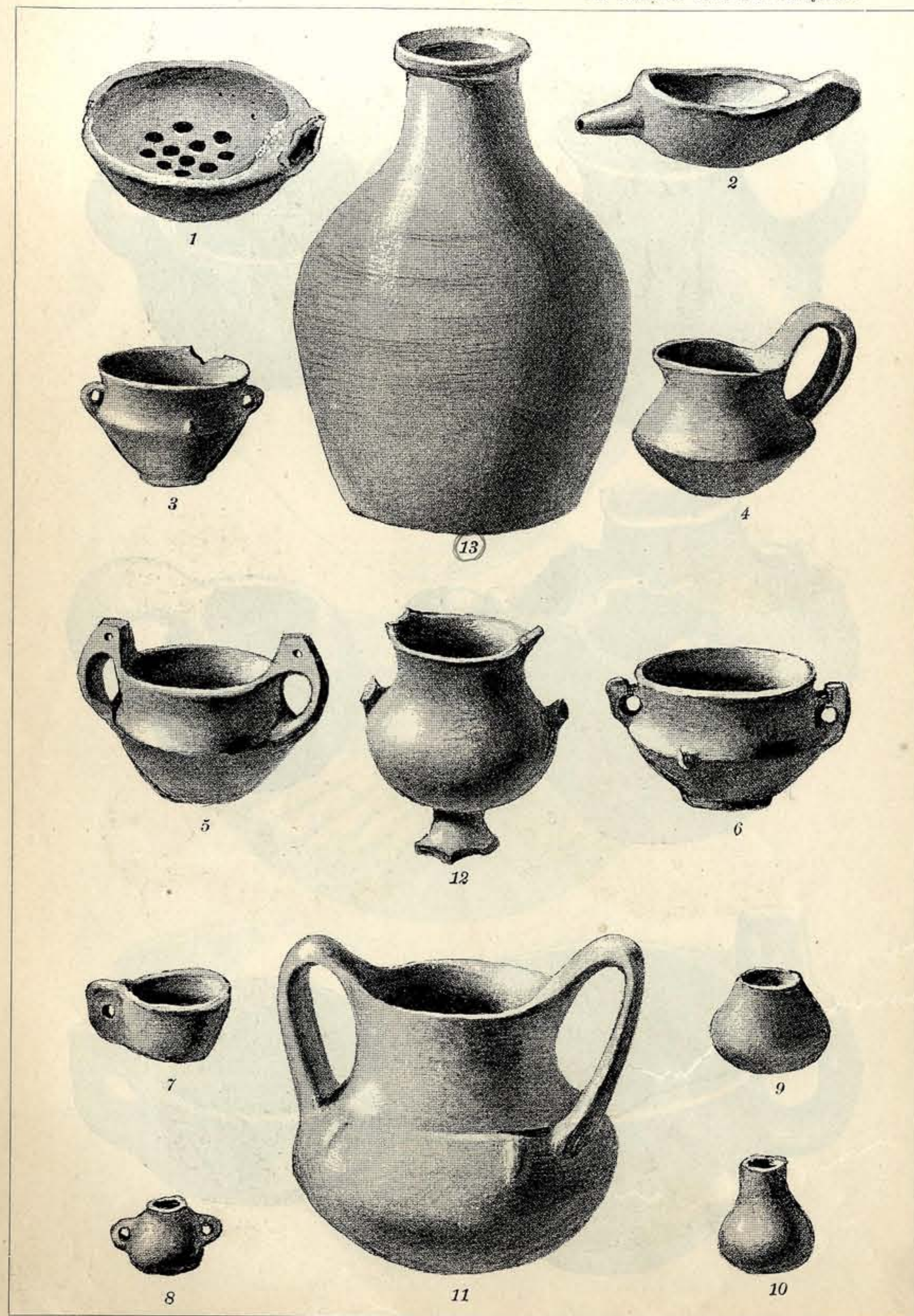
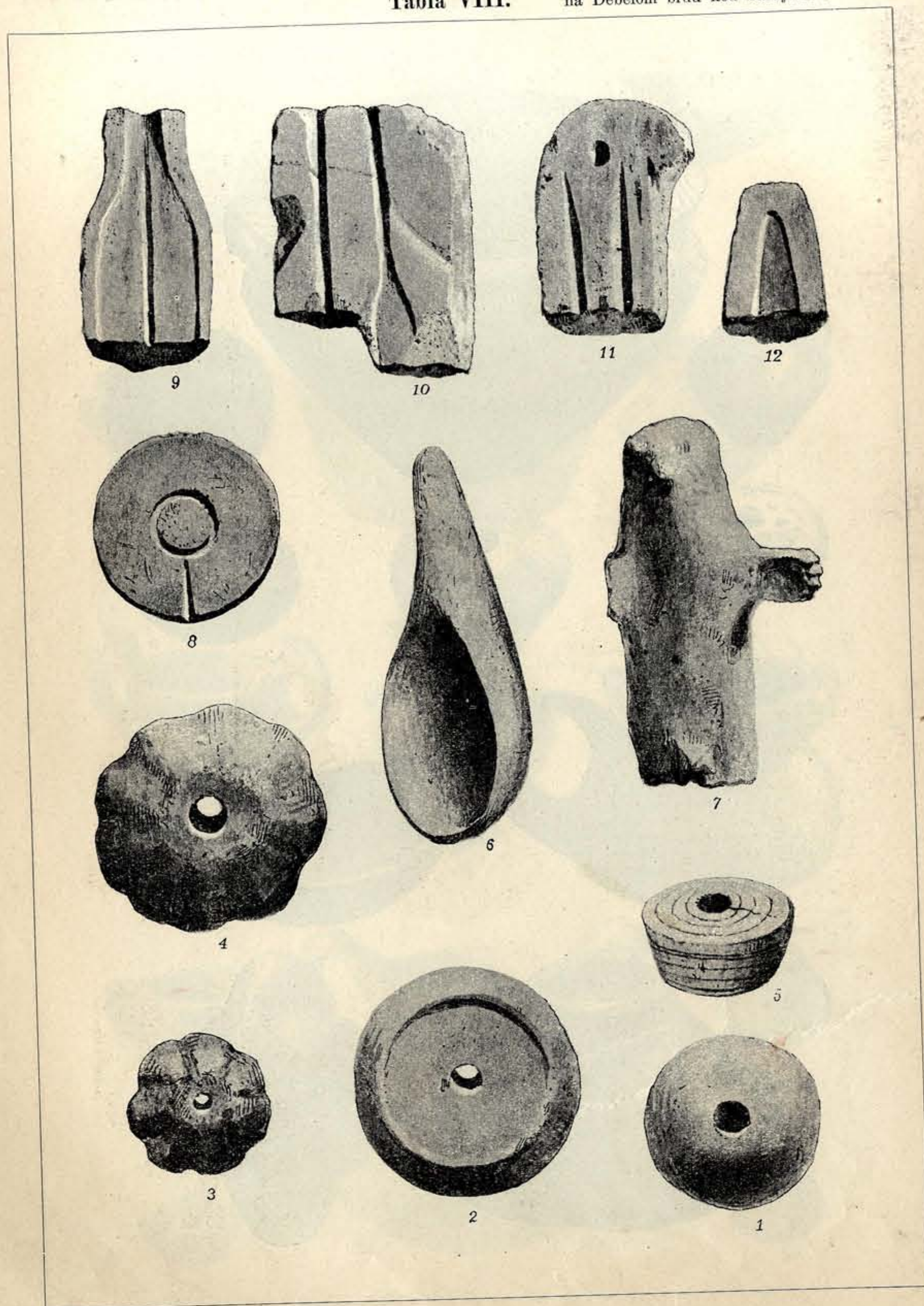

Tabla VII. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla VIII. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla IX. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

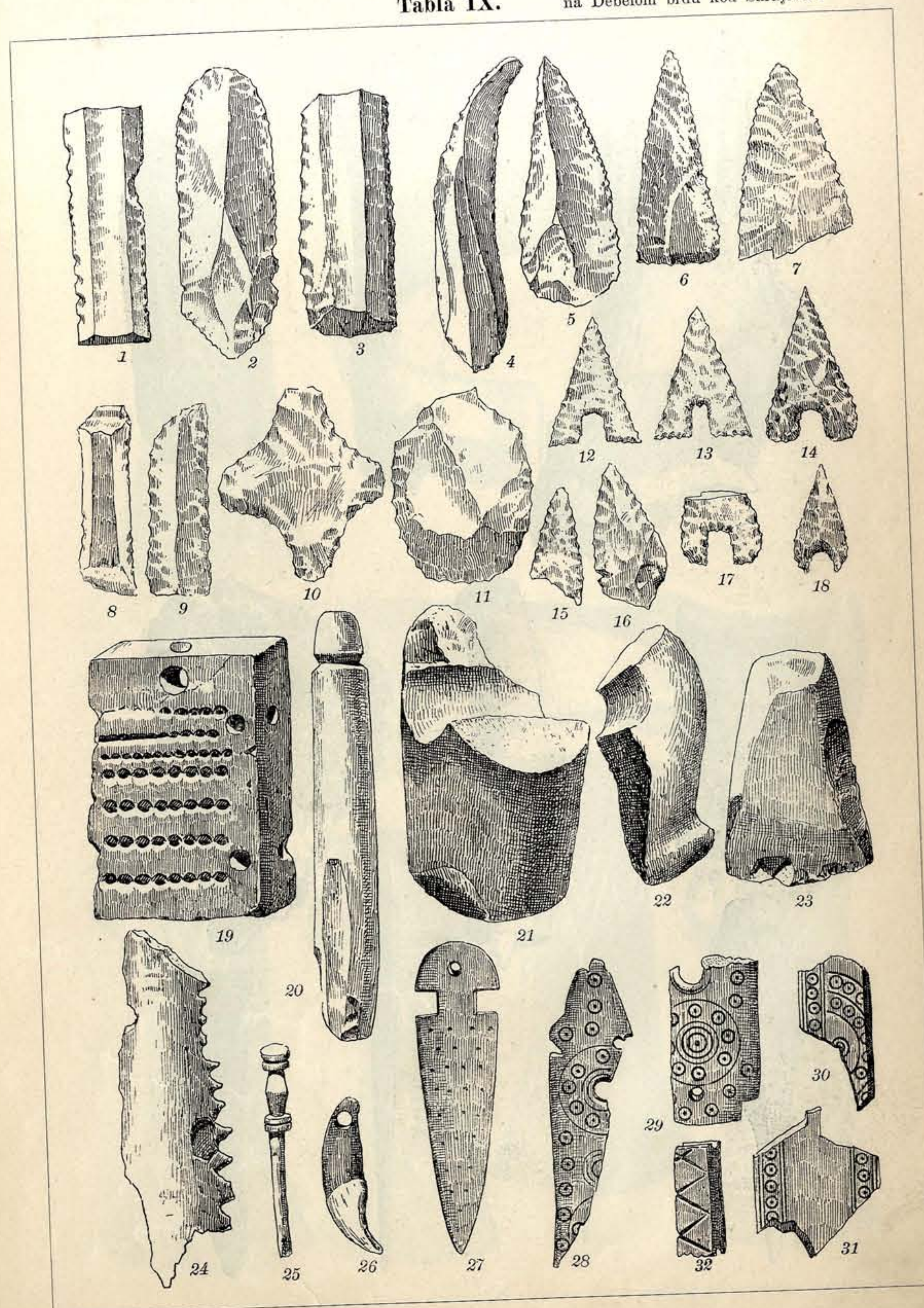

Tabla X. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

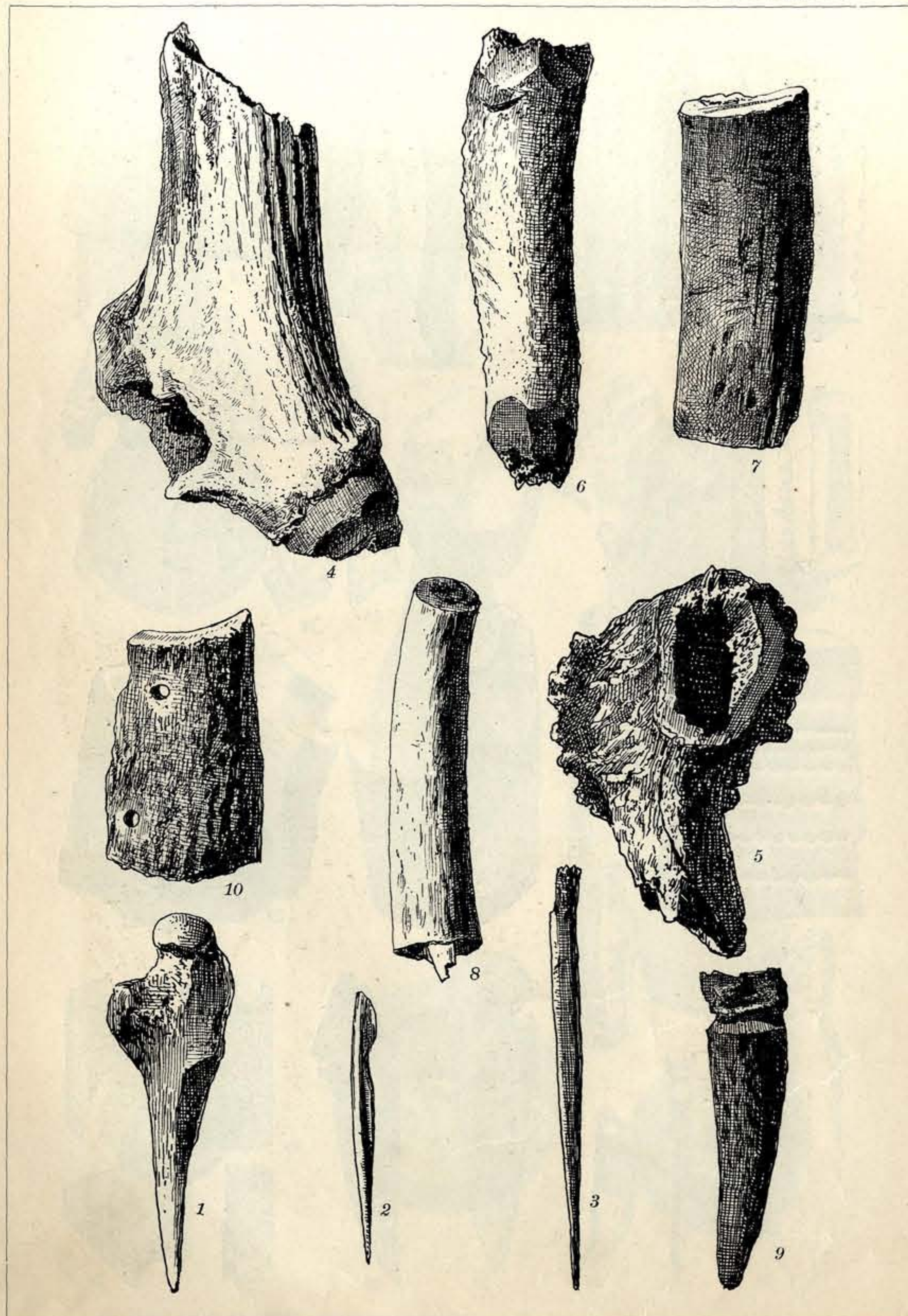
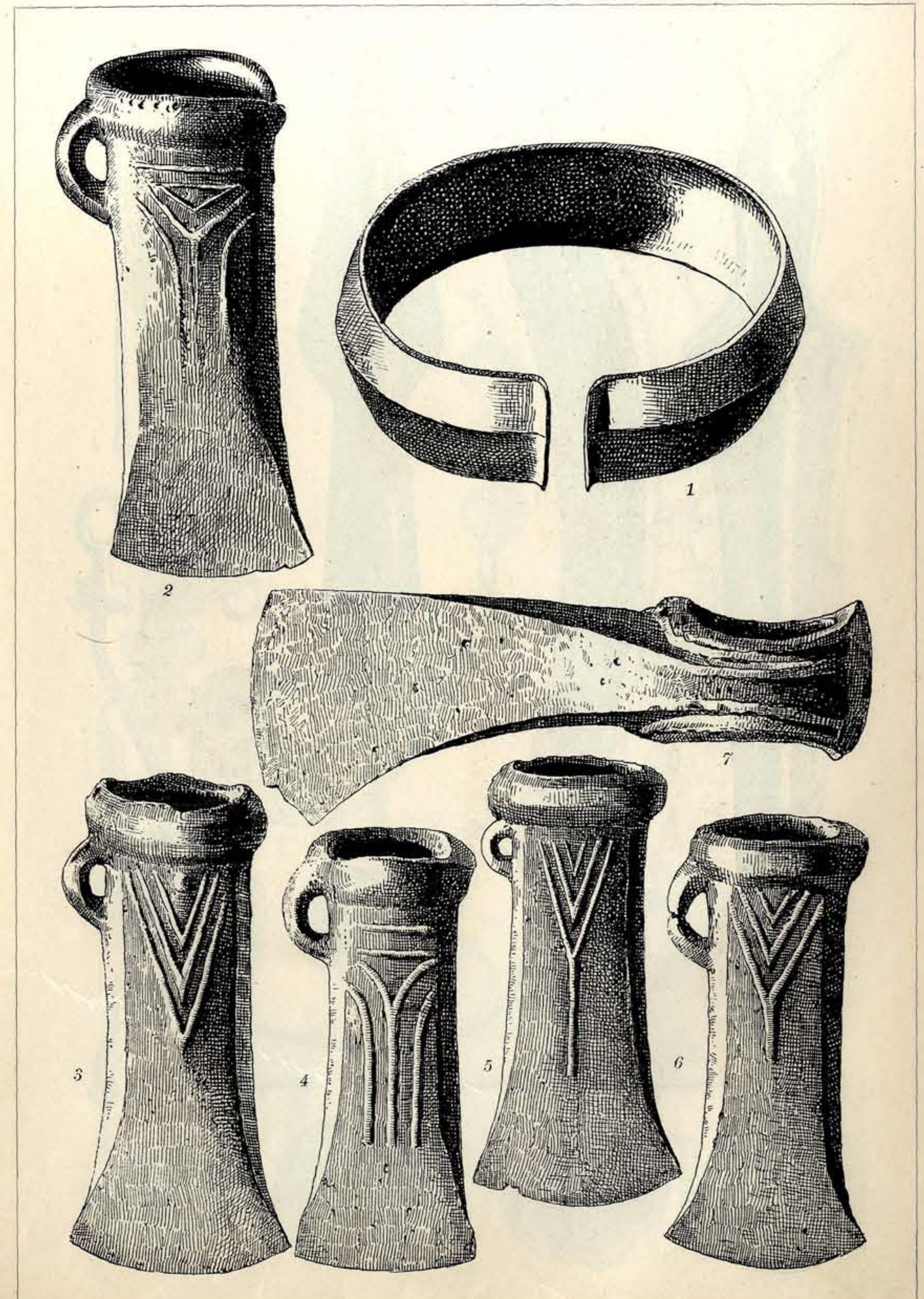
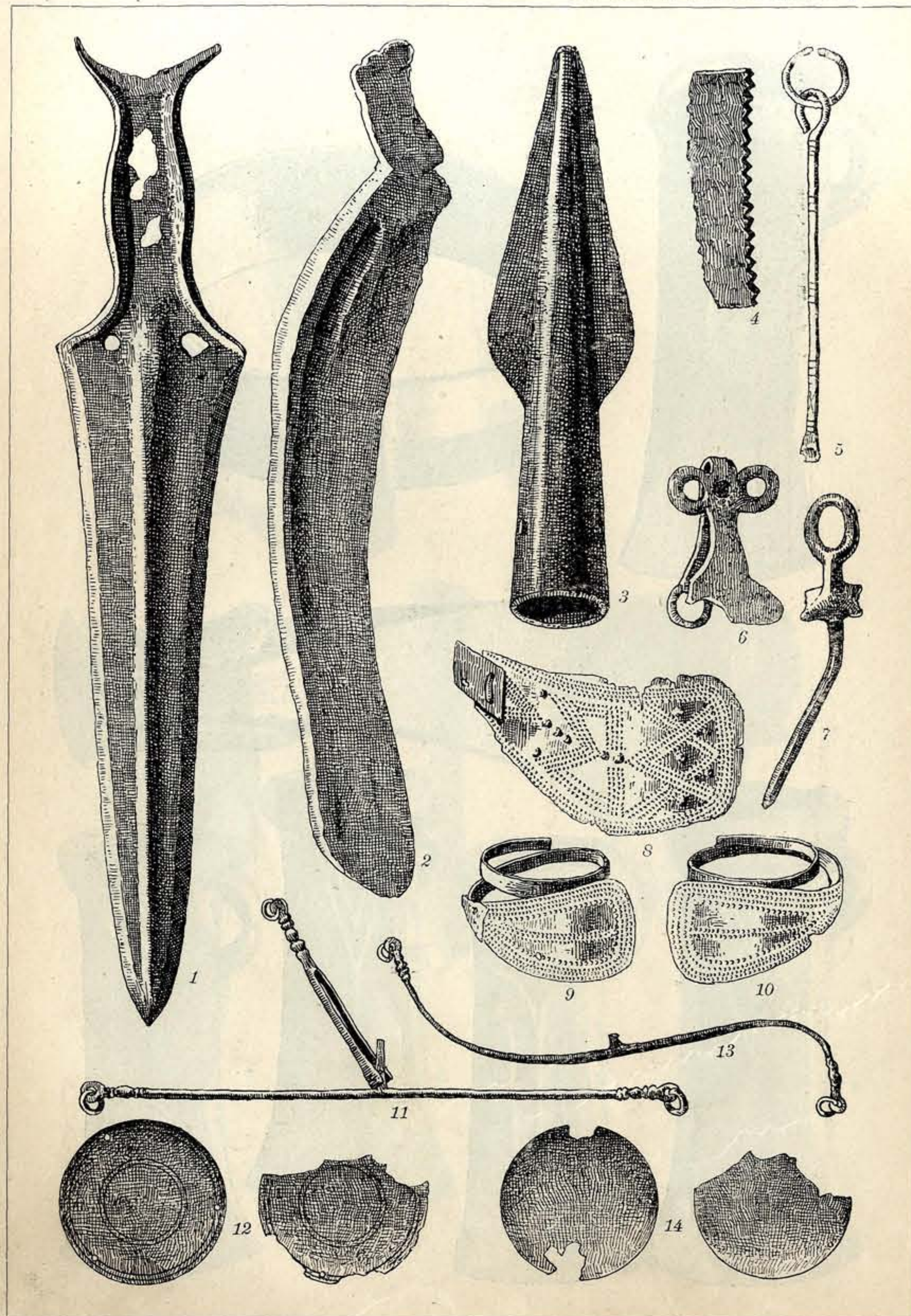

Tabla XI. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XII. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XIII. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva".

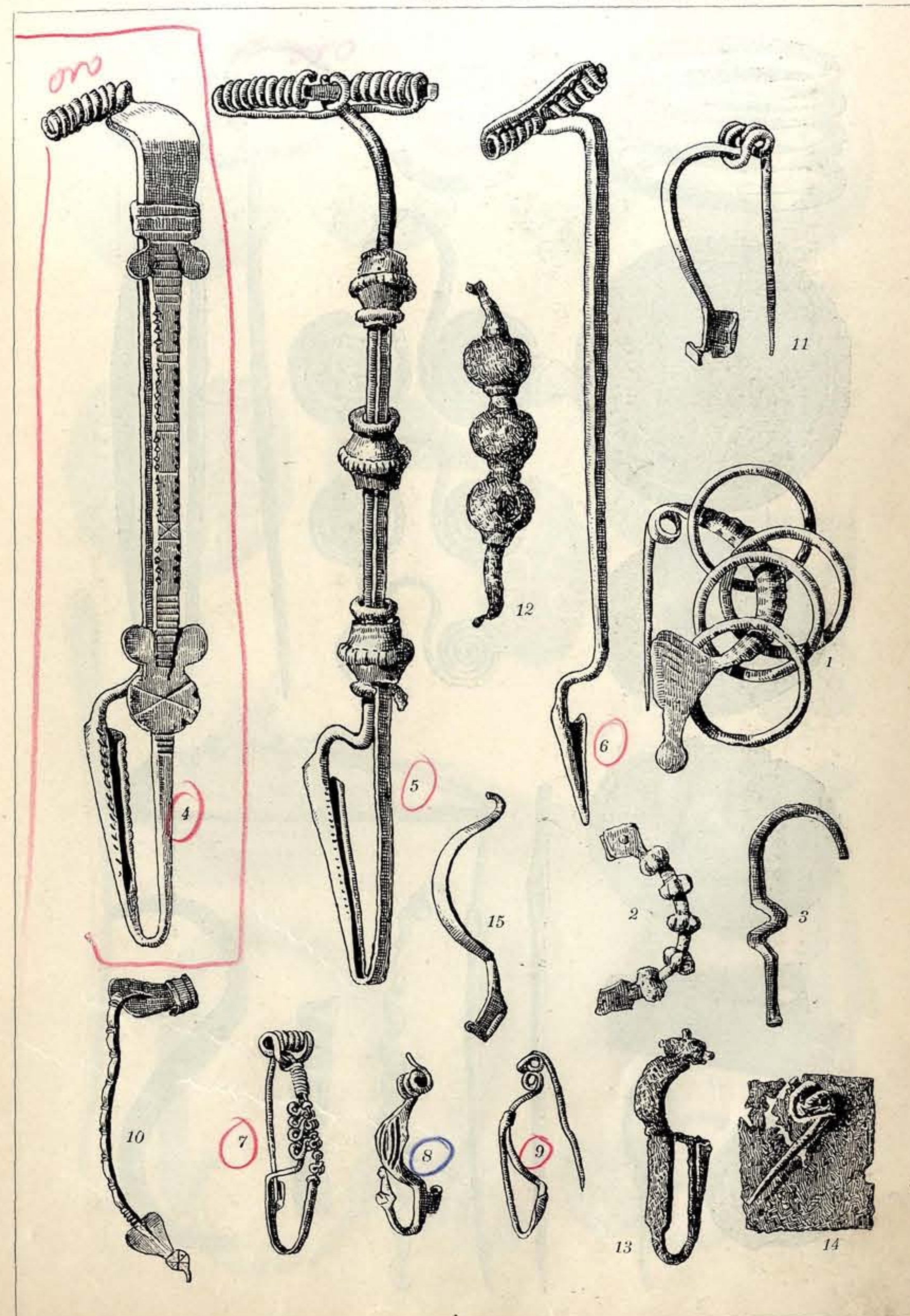

Tabla XIV. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

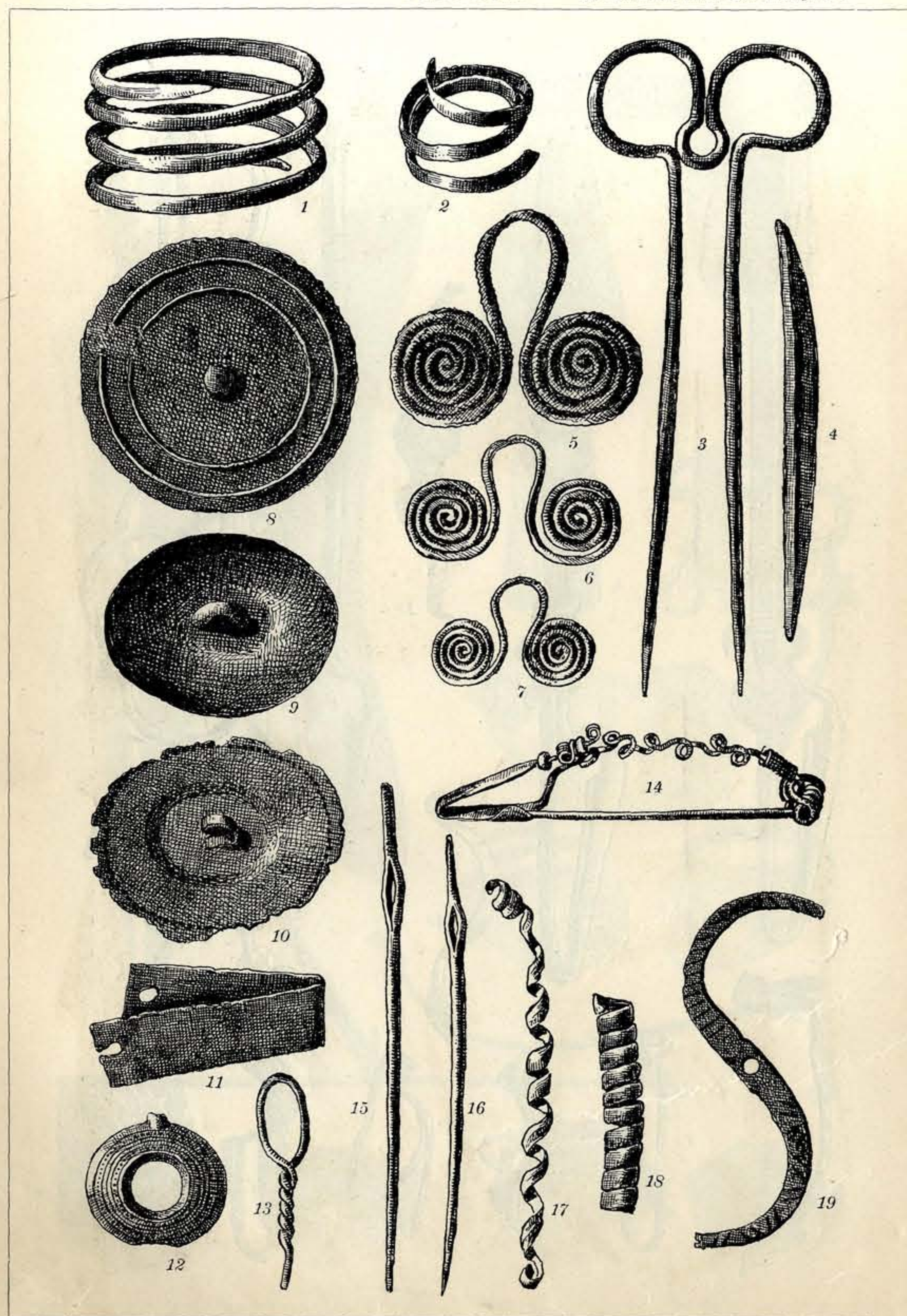
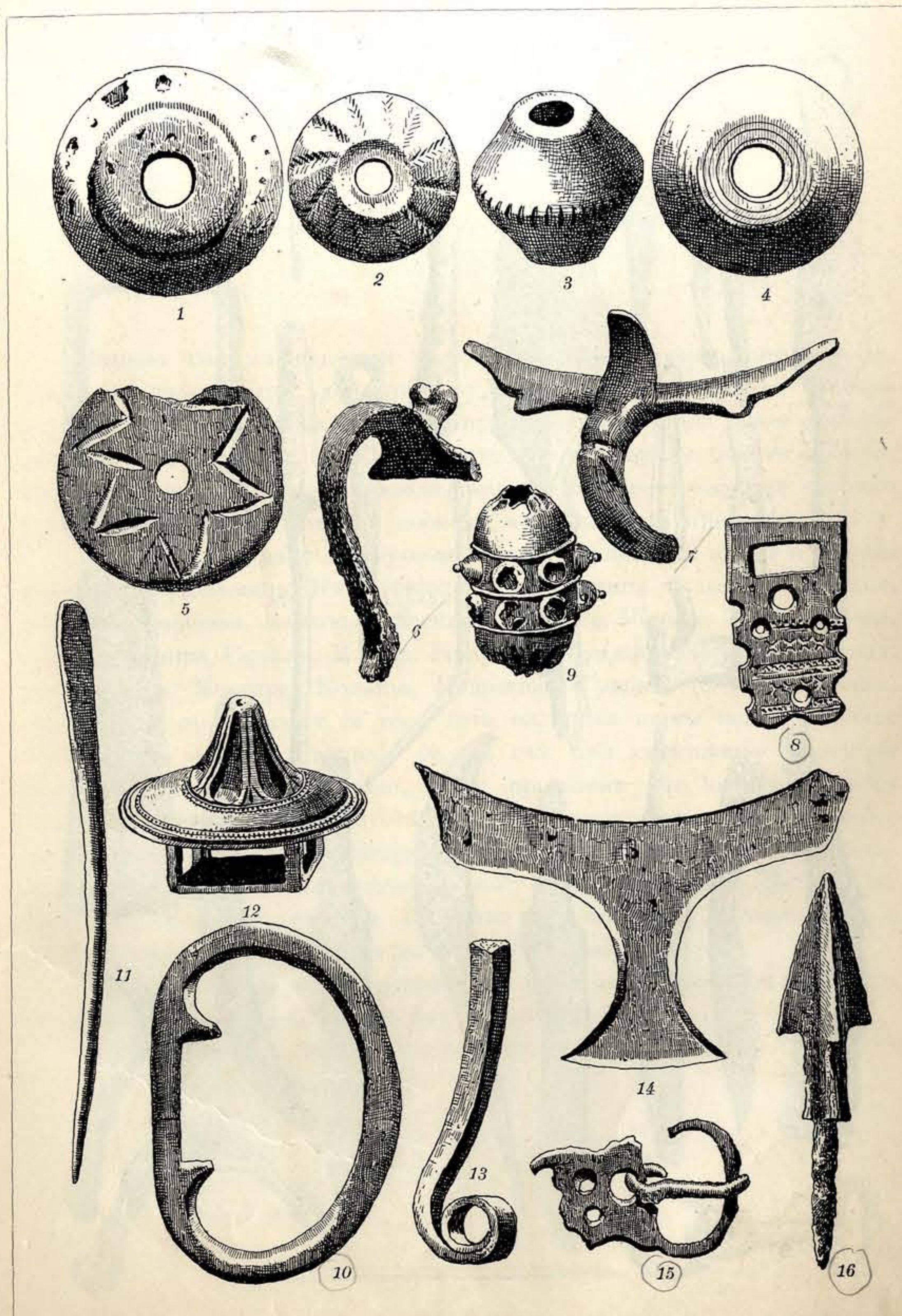
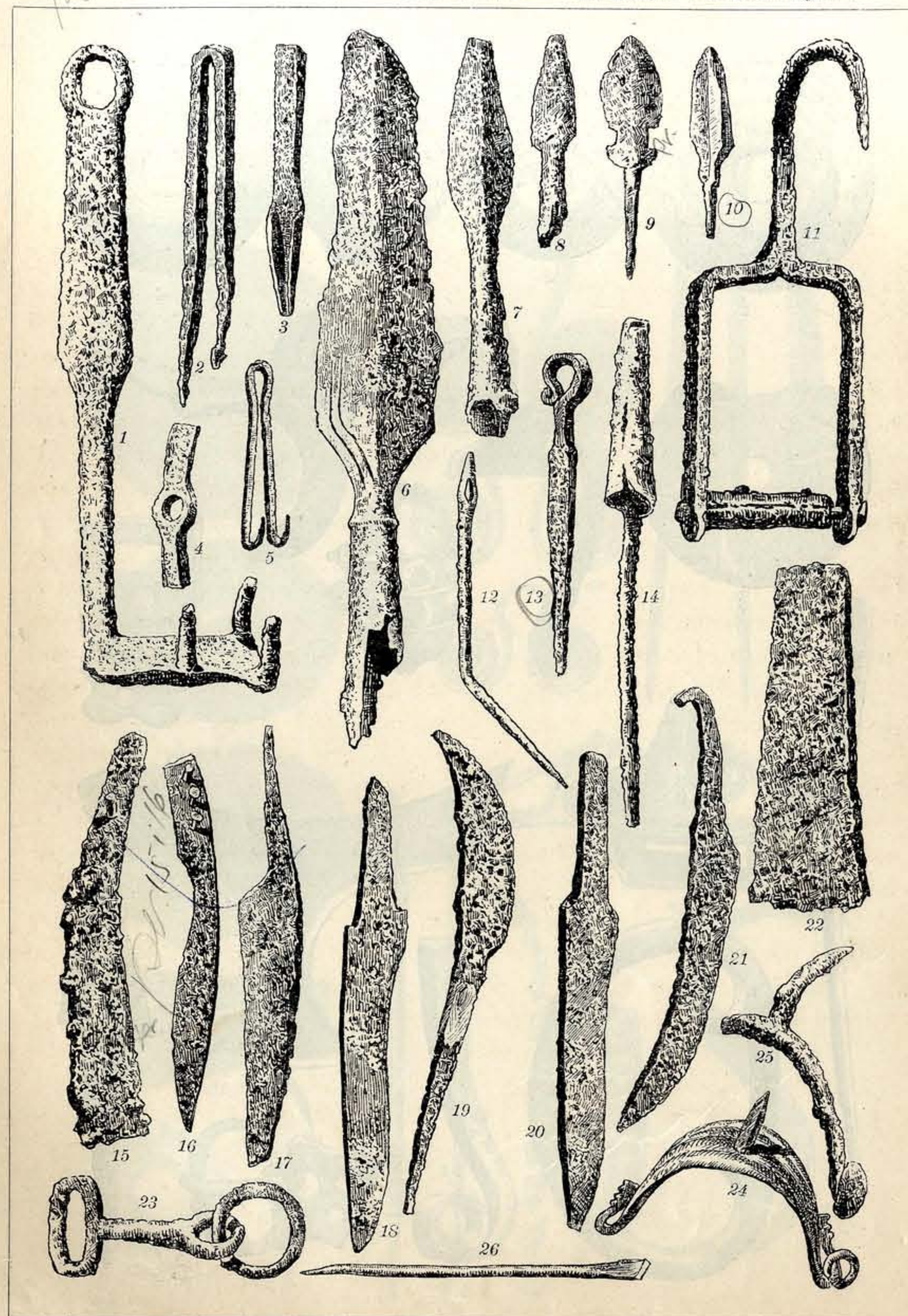

Tabla XV. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 1.

Tabla XVI. Uz članak „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva“.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

Наумио сам да покупим вјерске старине у овдашњег народа. Треба се ту журити; јер опћа људска просвјета, која се у овим земљама великом брзином шири, затире све више и више оваке народне особине. Штета би била по компаративну етнологију, штета по културну повијест овдашњег народа, кад би се његове вјерске старине прије изгубиле, него што су посвема забиљежене и приказане.

Грађу за расправу прикупљао сам из различитих мјеста и крајева Босне и Херцеговине. Имам вијести са Гласинца и његове околице, из Фоче, Сарајева, Зенице, Власенице, Кладња, Жепча, Тешња, Посавине, Травника, Скопља, Кључа, Бањелуке, Градишке, Грахова, Дувна, Љубушкога, Мостара, Коњица, Невесиња, Трнова, Гацка, Требиња, Љубиња и др., држећи се тога што овдашњи народ каже: „Колико села толико адета“. Разумије се, да сам при сакупљању критички поступао. Што сам приказао, то је приказано или на темељу мога властитог мотрења и властитога директног испитивања, или на темељу добивених вијести. Имена извјестилаца биљежио сам под цртом. Питао сам свакога, од кога сам мислио да могу што год дознати. Захваљујем овијем путем свима, који су ме икако у моме послу потпомагали, а особито гимназијским ђацима из IV.—VIII. разреда.

Градиво о народном вјеровању и о старинским вјерским обичајима овдашњег народа раздијелити бих могао како слиједи:

I. Мртвачки обичаји и штовање душа покојних.

II. Штовање елемената:

а) воде;

б) ватре;

в) земље;

г) ваздуха.

III. Штовање животињâ.

IV. Штовање растлинâ.
V. Штовање небеских тјелеса.
VI. Жртвовање и чишћење (lustratio).
VII. Гатање и чарање.
VIII. Вјеровање у различита духовна бића.
IX. Осврт на дојакошњу литературу о насловном приједмету.
X. Испоређивање приказаног вјеровања овдашњег народа са вјеровањем иних хисторичких и природних народа.

Не знам да ли ће бити могуће о свему томе на овом мјесту расправљати. Но унапријед могу казати, да се је од старе народне вјере у овдашњег народа највише сачувао култ душа покојних и култ воде.

I. Мртвачки обичаји и штовање душа покојних.

Пошто се овдашњи народ на три вјере дијели, морао сам горе споменуте обичаје и штовање приказивати по овим трим вјерама, да се види и разабере, у колико су се стари народни вјерски обичаји из поганског доба у једној и другој вјери сачували; даље у колико се је једна и друга од тих вјера прилагодила народном вјерском чувствовању и његовим вјерским обичајима. Пошто су источно-православни од старе народне вјере највише сачували, с тога сам их поставио на прво мјесто. Иза њих су на реду католици, а на треће мјесто поставио сам мухамеданце.

А. У источно-православних.

1. Опраштање на самрти.

Кад је човјек на умору, прва му је дужност, да се опрости и измири са свим својим ближњим, пријатељима и највећим непријатељима, да иште и даје опроштење „и птици у гори и риби у води и змији под каменом“, како се у Херцеговини каже.

Опростивши и помиривши се са свим рођацима, пријатељима и непријатељима, може онда мирно умријети. Ако се ко дуље времена смртним мукама мучи, те не може умријети, онда кажу да му неко није опростио[1]). Ако је самртник криво мјерио или приоравао туђу земљу, кажу да не може умријети, док му се не донесе кантар или бус земље[2]).

[1]) И у Словенаца кажу то исто.
[2]) Д. Грђић.

2. Што се ради одмах послије смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Свијећа се прижДије, мртвац се окупа.

Чим болесник стане издисати, прижДију му воштану свијећу више главе; за то је у тој кући свијећа на палуку, а велика је гријехота, ако самртник умре без свијеће[1]). Кад је самртник умр'о затегну му ноге, руке метну на прса, а очи и уста му склопе. Ако мртви остави очи отворене, онда кажу, да му је неко остао кога воли, а није га видио; код мале дјеце кажу, да јој је жао за матером и њеном сисом. Ако мртвац није укочен, знак је, да ће опет за њим бити у брзо мртвац у кући[2]). За тим окупају га млаком, у Сарајеву каткад с вином[3]) помијешаном водом, и то док је још врућ. Мушког мртваца купају мушки (попа попови), женског женске. За таки се посао често узимљу беспослени момци или какве бабе. Чешаљ и сапун, којим су мртваца очешљали и опрали не смије се у Фочи бацити, него се метне у зид на скровито мјесто[4]) одакле се не може извадити. На другим мјестима, н. пр. у Гацкоме, мора се обоје бацити и ватра, на којој се гријала вода за окупање мртваца, треба да се одмах утрне[5]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Свршивши купање облаче покојника у чисте рубине и чисте хаљине. Ако је покојни био момак или дјевојка, обуку га у најљепше одијело. На Гласинцу обуку мушкоме обично чисте гаће и чисту кошуљу, на кошуљу ђечерму (јелек), на ноге чарапе, а на главу фес, к тому још пас од црвене врпце[6]). У Сарајеву обуку жени каткад њезине вјенчане хаљине, што их је у ту сврху и за укоп оставила[7]). Испрошеној дјевојци међу, кад умре, прстен на руку, те је тако под прстеном укопају[8]). У Фочи обичавају дјевојку, кад умре, накитити као да иде на вјенчање: прстењем, дукатима, цвијећем и чевермама. Драгоцијени се накит овдје не укопа, нити се враћа кући него се даје цркви[9]). У Бос. Градишци је обичај, кад умре момак или дјевојка, да га (је) до гроба прате два дјевера и двије дјеверуше као што за свадбе у цркву[10]). У Посавини покривали су кућног домаћина лијепом чохом и ту су чоху давали попу. Сада се то ријетко ради[11]). У Херцеговини, н. пр. у Гацкоме, и у Босни, н. пр. у Сарајеву, обичај је, да неки, особито жене, начине још за живота хаљине, у којима ће се укопати и те се хаљине зову укопне. Неки сељаци направе себи мртвачки сандук (табут), неки и гроб[12]).

[1]) Гимназијалац Д. Грђић. [2]) Петронић из Зенице, Черовић из Требиња и Беговић из Рогатице. [3]) Крсмановић. [4]) Кандић. [5]) Грђић. [6]) Беговић. [7]) Николиновић. [8]) Лазаревић. [9]) Кандић. [10]) Петковић из Б. Градишке. [11]) Димитријевић. [12]) Николиновић.

в) Како се мртвац смјести и постави.

Ако је мртвац дијете, онда га, н. пр. у Љубињу, метну у бешику, а те бешике не ће касније више употребљавати[1]). Одрасли положи се обично насред собе на хасуру, душеке или другу узвишену постељу и то тако, да лицем гледа према истоку (у иконе, пред којима је запаљено кандило).

г) Нарицање.

Кад је мртвац окупан, одјевен и смјештен, скупе се око њега женске и то обично његова родбина, па стану кукати и нарицати, набрајајући добра својства покојникова. Мјестимице, н. пр. у Грахову, почну одмах нарицати, чим самртник стане издисати[2]). Плачу пак докле га не сахране, а и послије до године дана. Обично нариче ту родбина. Мјестимице, н. пр. у Сарајеву, наричу само жене из родбине, и то на сав глас[3]); мјестимице опет, н. пр. у Љубињу, не плачу на сав глас, него само набрајају, како је мртви добар био и ваљао им и т. д.[4]). Најмљеници наричу веома ријетко.

д) Чување мртваца.

Док је мртвац у кући, треба коме код њега сједити и чувати га, да не би преко њега прешла или прескочила каква животиња, као н. пр. мачка, миш, кокош и т. д., јер кажу, да би се онда мртви повампирио[5]). И човјек не смије више његове главе проћи него испод ногу[6]).

е) Једе и пије се „у покој душе".

Мртвац треба да лежи неукопан ноћ и дан. Људи и жене долазе из оближњих кућа, разговарају се, спомињу врлине покојникове, а нипошто не ће казати што зла о њему, држећи се римскога „nil nisi bene de mortuis"; једу и пију каву и ракију или вино и ракију „у покој душе", како се н. пр. у Петровцу каже[7]).

ж) У кући мртвачкој и у сусједним кућама пролије се вода; у мртвачкој кући проспе се мјестимице и јело; ватра се истрне; људи излазећи из куће умивају се.

Кад у Власеници у једној кући самртник умре, па својом смрћу затече какво јело или воду, онда се то јело и та вода одмах проспе и у дотичној кући не куха се никакво јело, него оближњи сусједи доносе га за три дана. И ватре не ложе за три дана[8]). И у Сарајеву истрне се ватра[9]) у мртвачкој соби, а вода се пролије не

[1]) Ћоровић. [2]) Билбија. [3]) Лазаревић. [4]) Ћоровић. [5]) Беговић и други. [6]) Лазаревић. [7]) Грбић. [8]) Кнежевић. [9]) Лазаревић.

само у оној кући, у којој је мртвац умр'о него и у сусједним на двије стране у двије куће[1]). И у Зеници пролију воду не само у мртвачкој кући, него и у сусједним кућама. У кући мртвог не ложе ватру на дан смрти; јело доносе им други тај дан[2]). У Фочи пролије се такођер вода у кући мртвачкој и по комшилуку. У Сарајеву кажу: Ко би се од покојног у кући затечене воде напио, пао би одмах у несвијест[3]). И пити се ту не смије у махали мртвог док је он у кући, да Аранђел опере мач, којим је душу извадио[4]). И у љубињском котару пролије се вода из мртвачке куће. Ту не ће нипошто грijати воде за купање мртваца у кући, него пред кућом. Ако дим од ватре, на којој се та вода грије, иде **у** кућу, онда је то знак, да ће из исте куће опет брзо бити мртвац; ако дим иде **од** куће, онда не ће бити из те куће за дуго мртваца[5]). У требињском котару умивају се они који излазе из куће мртвачке. Већином полију само прсте, па онда протару руку о руку и обришу пешкиром. Гимназ. Чepisode видио је једном, гдје пред кућним вратима стојаше ибрик водом, и који би излазили из куће, умивали би руке водом из онога ибрика.

з) Жртва за помирење.

У Требињу, кад мртваца понесу да га окупају, метну на оно мјесто, на коме је мртвац лежао, тањир напуњен житом, а у жито пободено јаје. Тај тањир са житом и јајетом стоји на том мјесту све дотле, док мртваца не понесу да га закопају. Када га понесу, онда тај тањир са житом и јајетом баце за њим. Гдјекоји баце и тањир уједно са житом и јајетом, гдјекоји само жито и јаје, а тањир поврате кући. Ово чине ради тога, да не би из дотичне куће опет у брзо био који мртвац[6]). У Сарајеву раде нешто слично. Чим се је мртвац из куће однио, онда метну домаћи чинију папаије, чашу воде и једну запаљену свијећу на оно мјесто, гдје је мртвац лежао. То стоји дотле, док свећеник не дође да освјешта водицу, а онда се то дигне[7]). Други метну на мртвачко мјесто три зрна пшенице, три зрна земље и мало воде, да се умрли не би повампирио[8]). У Сарајеву има још овај обичај: Ако би брзо двоје у једној кући умрло, закољу други, трећи или четврти дан иза смрти што год, што се је у оној кући хранило, обично кокош и то на кућном прагу, да би она кокош својом смрћу замијенила смрт трећег чељадета, јер прости народ мисли, да ће, ако двоје у једној породици у години дана умре и треће за њима умријети. Заклана

[1]) Крсмановић. [2]) Петронић. [3]) Лазаревић. [4]) Крсмановић. [5]) Черовић и Ћоровић. [6]) Черовић. [7]) Николиновић и Крсмановић. Можда је то даћа за душу умрлога. [8]) Лазаревић.

кокош, која се зове „курбан[1])“, пошаље се сироти, да је она поједе. Исто се тако обичаје одмах заклати кокош, која би пропјевала, било које у кући болесно или не било; јер се мисли, да таква кокош слути некаквој великој болести или смрти, која ће ону кућу снаћи[2]). — И у Гацком кажу: ако у једној кући за годину дана умре двоје, да ће и треће[3]).

3. Погреб (funus).

а) Спровод (exsequiae), народна носила.

Пошто мртвац одстоји ноћ и дан, дођу људи, који ће да га отпрате на гроб. Мушки иду носећи наизмјенице мртваца, да би им овај халалио, у спроводу ћутећи, а женске често иза гласа кукајући и наричући, хвалећи умрлога, као н. пр. „Јао, оче, добри старатељу, с тобом су се кћери поносиле“ и т. д. Кад жена дође кући са којег покопа, често јој је прва брига да каже: „Ала та зна или не зна лијепо кукати и свога жалити[4])“.

У љубињском и у гатачком котару жене не иду на гробље, него се код куће с умрлим праштају. У Љубињу не смију код те прилике ни сузе ронити, јер кажу, да би га још на овоме свијету утопиле и покојник не би могао доћи на онај свијет[5]).

У Гацкоме обичавају жене, кад мртваца носе на гробље, своју болесну дјецу из града изнијети, да про њих пронесу мртваца; јер кажу: да ће болест дјеце прећи на мртваца.

Ако у гатачком котару на селу ко год умре, нико у читавом селу не ће радити, док се мртвац не сахрани; у вароши то чине у оној махали, у којој је мртвац[6]). У љубињском котару обичај је, ако уз пут, којим проносе мртваца, ко год ради, онда чим опази спровод одмах престаје радити[7]).

Док донесу мртваца до гроба, спусте га на Гласинсу три пута на земљу[8]). И у Грахову спуштају га три пута на земљу, и забиљеже та мјеста каменима, која зову биљешке[9]). Гдје нема сандука — по селима је то обично, јер сељаци, н. пр. у Херцеговини и на Гласинцу, не даду се нипошто у сандуку укопати[10]), — тамо носе мртваца на у ту сврху начињеним „носилима“. То су два дугачка кôца, преплетена конопцем или попречним кôцима или даскама учвршћена.

б) Сахрањивање (humatio) и нутарњост гроба (раке). Што се меће у гроб?

У источно-правосавних мора се гроб тако ископати, да су мртвацу ноге окренуте према истоку.

[1]) Курбан, т. р. значи управо „жртва“. [2]) Кремановић. [3]) Д. Грђић. [4]) Николиновић. [5]) Грђић и Ћоровић. [6]) Грђић. [7]) Черовић. [8]) Беговић. [9]) Билбија. [10]) Черовић и Беговић.

У Фочи метну мртваца на голу земљу, а озгор покрију га са двије косо положене даске[1]). У Љубињу ископају гроб $1\frac{1}{2}$—2 *m* у дубину. Мртваца спусти најближа својта у оздô голи гроб, а мора пазити, да не пролије сузе на мртваца; јер кажу да би му онда земља тешка била. Крај њега метну са страна као праг отесане камене плоче, које називају „оклопнице“. На те оклопнице метну преко мртваца, најмање једну пед од њега уздигнуто, друге камене плоче, тако зване „поклопнице“. То народ ради с тог разлога, да земља не би притисла мртваца, да му не би тешка била. Сада нагрћу земљу на поклопнице. Сваки пратилац треба да баци груду земље у гроб говорећи: „Нека му буде лака земљица“, или „Бог да му душу прости[2])“.

У Требињу озидају гроб са све четири стране, по прилици 60 *cm* високо. Мртвац меће се у гроб обично на голу земљу; неки мећу му под главу јастук. На зидове метну хоризонтално преко мртваца камене плоче[3]).

И у Гацку и у Мостару положе мртваца на голу земљу. Са странâ гроба метну се плоче, које се ту зову „бедренице“. Исто тако метне се плоча изнад главе и испод ногу. На бедренице наслоне се преко мртваца „поклопњаче“. У Мостару начине за главу напосе мали сандучић од плоча, па у тај сандучић завуку главу покојникову[4]).

На Гласинцу осијеку четири тахте (даске), и то двије као што показује слика *A*, а двије као што показује слика *B*. Ове тахте понесу заједно са мртвацем на гроб. Мртваца положе на голу земљу, пак онда склопе око њега ове даске тако да изгледа као простран брвњак. Прије него се склопе даске, прелије свештеник мртваца вином и уљем, а народ га цјелива[5]).

A

Слика 1.

B

Слика 2.

У Гацку баци сваки три пута земљу у гроб. Ако саспу земљу, коју су ископали, а гроб не буде пун, онда држе да је умрли био грабљивац. За то ономе, који све себи граби кажу: „Мало ти и земље било!“

У гроб мећу:

1. Школске књиге и таблицу.

У Гацку, ако умре ученик, метну му његове књиге у гроб. „Што је његово нека са собом носи[6])“. У Новоме закопаше

[1]) Кандић из Фоче. [2]) Пупић из Љубиња. [3]) Дучић из Требиња. [4]) Дан. Грђић. [5]) Беговић. [6]) Грђић.

год. 1888. ученика I. разреда, мјезимче трговца Лазе Сучевића. Кад је свештеник и пошљедњу молитву свршио, а свијет пољубио мртваца, баци старији брат малог покојника буквар и таблицу у сандук[1]). У Бос. Градишци умрла је млада ученица једноме надничару. Родитељи метнули су јој њену таблицу у сандук[2]).

2. Крчаг вина.

У требињском и у љубињском котару обичај је на више мјеста, да мртвоме метну више главе мали земљани крчаг, напуњен вином. Густи талог овог вина добар је послије 7, у Сарајеву послије 9 год. као лијек за суху и дебелу болест[3]).

3. Новце.

У Бос. Градишци умр'о је финанцијски стражар. Кад су га на гробљу почели закопавати, његова жена баци му у раку папирнату форинту[4]). Кад су прошле године у Сарајеву механџију Пера Крњића положили у гроб, бацила је његова кћерка једну чврку (4 новч.) у гроб; мати ју је на то натјерала[5]). На Гласинцу се метну новци у гроб, ако се мртви у који стари гроб закопа. То се чини ради тога, да се мртви у једном гробу закопани не свађају[6]).

4. Гаће са свитњаком за мушко, преслицу са вретеном за женско дијете.

У кључком котару, ако умре трудна жена, обичај је укопати уз њу гаће са свитњаком, ако би било мушко дијете, преслицу са вретеном, ако би било женско.

5. Накит.

Гдје се накит меће у гроб, то сам већ прије под 2 *б)* споменуо.

6. Примједбе сахрањивању.

У Грахову имаду обичај, да зарежу на сваком оруђу, којим копају[7]).

У старој Србији откопавају мрца послије три године. Ако су кости жуте, поваде и повежу их, па их онда оставе у рупи под црквом. Ако пак кости нијесу жуте, онда доведу коња, црна хангира, да прескаче гроб. Ако коњ прескочи, носе се кости у цркву; ако не, онда се опет затрпају[8]).

Ако падне киша док је гроб још отворен, биће у брзо други мртвац[9]).

---

[1]) Кондић, богословац. [2]) Петковић. [3]) Стефковић, Черовић и Ћоровић. [4]) Петковић. [5]) Стефковић. [6]) Беговић. [7]) Билбија. [8]) Димитријевић. [9]) Черовић.

в) Чишћење мртвачких пратилаца и мртвачке куће.

У селу Обзеру и у селу Котезима (у љубинском котару) има овај обичај: Чим се почну људи повраћати с гроба кући покојниковој, одмах једно чељаде из те куће узме у десну руку ибрик воде, а у лијевој држи машу пуну угљевља, на коме гори тамјан и стане за кућни праг, да нико не уљезе, који се није умио и један угљен преко себе пребацио. Ово чине по народном казивању с тога, да не би у често било мртваца[1]). И у Гацку умивају се и бацају ватру преко себе прије, него што су под кров ушли[2]). У Љубињу не пребацују угљена преко себе, него само наднесу руку над машу, на којој је пуно жераве и над том жеравом мало пљесну рукама[3]). У Посавини дошавши кући оперу само руке[4]). У Власеници баце често хаљине, које остану иза мртваца, на ватру, или их подијеле сиромасима[5]). На Гласинцу оперу мртвачке хаљине и за седам дана их не уносе у кућу већ стоје код воде. Кад се људи врате с гробља, онда умију сви руке водом. Посуду из које се умију, разбију да се више не може употребљавати. У Гацку и на Гласинцу помету кућу кад понесу мртваца на гробље. Метлу баце куд, да се више не употребљава[6]).

г) Једе и пије се послије укопа „за упокој душе умрлога“ или на гробљу или у кући покојниковој.

Пошто су мртваца сахранили једе и пије се или на гробљу или у кући покојниковој или на обадва мјеста. Ако једу и пију на гробљу, онда се то врши: 1. или на гробу сахрањеног; 2. или у мртвачкој капели, н. пр. у Сарајеву; 3. или на којем другом извјесном мјесту, н. пр. пред црквом, гдје је гробље покрај цркве. На Гласинцу постоји гледе тога оваки обичај: Пошто су мртвога сахранили, попију људи по двије, три чашице ракије „за упокој душе умрвшег, а за здравље оставших“. По томе врате се сви кући покојниковој и ту једу и пију „за упокој душе умрлога[7])“. У Сарајеву иде свијет иза укопа у капелу, да узме заједно са свештеником кољива, меса или друго, онда вина или ракије за душу умрлога, вичући: „Бог да га прости“. Прости народ носи заједно са мртвацем и јело и пиће на гробље.

У Зеници једу и пију на гробљу и у кући умрлога[8]).

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

а) Гдје се по народном вјеровању задржаје душа, чим се је мртвачко тијело сахранило?

Народ држи, да душа покојникова не иде одмах на небо, него да се задржаје 40 дана у кући, те гледа, да њој и њеном тијелу ко не учини на жао и не говори што гадно о покојнику[9]).

---

[1]) Черовић. [2]) Д. Грђић. [3]) Черовић. [4]) Димитријевић. [5]) Кнежевић. [6]) Беговић и Д. Грђић. [7]) Беговић. [8]) Петровић. [9]) Петровић.

На овом вјеровању оснивају се ови обичаји: У Требињу гори свијећа или кандило у кући умрлога 40 дана иза његове смрти. Неки дају свијеће у цркву, неки запаљују кандило преко ноћи на гробу[1]). У Сарајеву шаљу 40 дана по једну свијећу и по један тањурић кољива — у цркву. Од оне панаије, која се унесе на олтар, да је свештеник најприје прелије, узима сваки човјек, који је био у цркви и рекне: „Бог да га прости[2])".

Други кажу, да се душа покојникова задржаје у мртвачној соби око мртвачке постеље, а особито код хаљина покојникових, те око њих облијеће 6—7 дана[3]). На овом вјеровању оснивају се ови обичаји: Женска родбина умрлога, чим дође кући, настави нарицање на оним мјестима гдје је мртвац лежао[4]). Седам дана и седам ноћи узастопце стоји, н. пр. у Сарајеву, кољиво у соби гдје је мртвац лежао, а у вечер свијећа гори[5]). У Љубињу гори непрестано ватра макар за недјељу дана. Осим тога сједе по сву ноћ и очекују, не ће ли опазити душу умрлога. Још каде хаљине и све ствари у кући, да се не би појавила каква болест[6]). У Сарајеву кажу: душа се враћа иза укопа мртвачког тијела у хаљине и око њих облијеће; с тога их треба прије 7 дана опрати а до тада их сваки дан пошкропити водом и окадити тамјаном, да душа одмах иде у небо[7]). У Требињу, вјерујући да душа покојникова не иде одмах на небо, него да се задржаје и облијеће 6—7 дана око хаљина, на којима је покојник лежао, износе покојникове хаљине одмах иза укопа из куће. Његова родбина, желећи његовој души добро, зове свештеника, да освећеном водицом шкропи покојникове хаљине, не би ли душа што прије отишла у небо[8]). У Сарајеву узме супруга хаљине свог мужа и узимајући комад по комад нариче и плаче за мужем. Ово чини и мајка за сином и кћери[9]). И у Херцеговини чине исто. Гимназијалац Черовић из Требиња видио је жену, гдје код хаљина плаче и свога мужа спомиње. На његов упит, што јој је, одговори му она кроз плач: „Е мој синко, ми не видимо, али овуда око овијех хаљина облијеће душа мога покојнога Илије".

Амо припада такођер догађај што ми га је забиљежио гимназијалац Николиновић:

Када су се једном сви укућани са свештеником с гробља кући повратили, улеће у собу покојникову кроз отворене прозоре некаква повелика црна птица, те стаде обилазити свијећу, што је усред собе код кољива горјела. Пошто обиђе свијећу неколико пута, утрну је

[1]) Дучић. [2]) Николиновић и Кремановић из Сарајева. [3]) Черовић. [4]) Николиновић. [5]) Ћуковић из Сарајева. [6]) Пушић. [7]) Кремановић. [8]) Черовић. [9]) Кремановић.

крилом и одлетје. Та се свијећа више није ни запалила, јер су укућани и стари свештеник вјеровали, да је то била грјешна душа умрлога, која је утрнула свијећу.

б) Даће, подушја (опијела) или софре.

А. Даће сахрањеноме.

α) На Гласинцу. (Седмица, четрдесетница, полугодишњица, година.)

Пошто је мртвац укопан три јутра, иде тко из његове куће на гроб, носећи са собом ватре и тамјана, те му гроб кади. Седам дана иза укопа даје се „седмица". На ову позову се сви они људи, који су мртваца сахранили. Ту сеједе и пије „у покој душе".

Четрдесет дана иза смрти слави се „четрдесетница". Та се вазда мора давати у суботу, други дан нипошто. Ту се позове много људи из оближњих села, за тим сва својта, кумови, пријатељи и т. д. Сва својта, кумови и комшије, кад иду на четрдесетницу, понесу са собом „прилог", т. ј. једну чутуру или боцу ракије, један велики колач од пшенична брашна и једну питу. Кад сакупљени сједну да једу, онда иде један човјек у собу, гдје стоје донесени прилози и изнесе најприје најпрвог комшије прилог, за тим кумовски, иза тога пријатељски и остале редом. Носећи прилоге међу сабране људе каже код свакога, ко га је донио, говорећи: „Ево се спремио Н. Н. свом комшији или куму или др. на жалост и донио овај прилог". Сав збор виче на то: „Хвала му, живио, да Бог да!" — Пошто су се најели и напили, разиђу се својим кућама пољубивши се са домаћином. — Пô године иза укопа даје се „полугодишњица". На ову не доносе се прилози. Полугодишњица се већином саставља са четрдесетницом. Најпослије даје се „година". И ту нема прилогâ.

Четрдесетница, полугодишњица и година зову се на Гласицну „подушја" или обичније „софре[1])".

β) У Гацку. (Трећина, седмина, четрдесетница, годишњица.)

Три дана иза погреба држи се опијело у цркви, а жене иду на гробље, те тамо наричу. Ако је покојник био кућни старјешина или уопће одрасло чељаде, онда за њим стригу косе, па их вежу за крст; јоште привезују чевре и мараме. У нарицању има веома вјештих жена, које све у народном десетерцу искажу врлине и добра дјела покојникова. Још га обично питају, је ли му земља лака, је ли му узглавље тврдо, има ли шта јести и пити, је ли се ожелио оца, мајке и остале родбине и т. д.

[1]) Беговић.

Свршивши нарицање пију на гробу ракију и мезете воћем, а са гробља се враћају кући умрлога, гдје им се даје кава и ракија. На седми, четрдесети дан и на годишњицу свраћају се жене са опијела (у цркви) кући покојниковој, те пију опет каву и ракију. — Главна даћа, која се ту држи по селима зове се „седмина“. Она се не мора држати седми дан, као што име каже, него се може држати и прије и послије седам дана. Тада се скупи готово цијело село, и ко је родбина и ко није, те им се свијем даде ручак; вина пију колико ко може. Пошто седмина много стане, држе је само најбогатији, а осредњи и сиромашнији људи мјесто седмине зову на каву и ракију.

Споменуте даће даје кућа покојникова родбини својој. А шта даје родбина кући умрлога? Прве вечери, пошто болесник умре, донесе најближа својта вечеру кући умрлога, и тако се непрестано вечере доносе, док се сва родбина не измијени. Али обично доносе за три или седам вечери, према тому, колико ко има родбине. На те се вечере позива најближа својта, и на њима, а исто тако и на гробу, седмини итд. се наздрављају здравице обично овог садржаја: „Ко се преставио, бог му у рај душу поставио, а остатку живот и здравље[1])“.

γ) У Сарајеву. (Трећина, седмина, четрдесетница, полугодишњица и годишњица.)

У Сарајеву иду трећи, седми и четрдесети дан, на пô године и о годишњици на гробље те пале свијећу на гробу покојникову, каде га, моле се за душу, онда једу и пију за „испокој душе“. Полаг ових редовних дана иде родбина још неколико пута на гробље, да прелије гроб покојников[2]).

δ) У Зеници.

Три дана иза погреба иде жена из покојникове куће на гробље, запали свијећу на гробу, окади га, моли се Богу и плаче. Послије 7 и 40 дана носе у цркву панаију, свештеник чини парастос, онда иде на гробље и прелије гроб вином и окади га; тако исто послије пô године, године и на сваке задушнице (4).

ε) У Посавини. (Трећина, седмина, четрдесетница, полугодишњица и година.)

У Посавини славе обично седмину, четрдесетницу, полугодишњицу и годину. Мјестимице држе и трећину.

По варошима носи се у те дане кољиво у цркву, те се освећено подијели пред црквом; оно што је преостало, поједу укућани. Знанци и пријатељи зову се на каву и ракију.

---

1) Дан. Грђић. 2) Николиновић и Крсмановић.

По селима се ти дани раскалашено проведу. Закоље се ту по једно или више крмака, кокоши, биба; ту има бијелог смока и пића у изобиљу! Слави се спомен до мрке ноћи, а мало се и запјева.

Б. Опће даће за покојнике на Велики петак, Марков дан, Спасов дан; задушнице.

Источно-православни у Сарајеву иду на Велики петак, на Марков дан и на Спасов дан на гробове својих покојника. Ту се најприје Богу моле за њихове душе, а послије молитве посједају по гробовима или мало подаље, па једу обојена јаја, колаче и печено месо, пију вино или ракију. Јаја и такођер колаче остављају на гробовима. Касније узму их сироте велећи: „Бог да му гријехе прости[1])“.

Источно-православна црква поставила је на мјесто седмине, четрдесетнице, полугодишњице и године, четири задушнице за спомен умрлих. Ове задушнице падну пред четири годишња поста: пред васкрсни, петровски, велико-госпојински и божићни. Држе се у суботу пред сваким постом, н. пр. васкрсне на месопосну суботу, божићне у једну суботу између Митрова и Аранђелова дне.

На ове задушнице носе Сарајлије у цркву панаију (кољиво) и свијеће, и то, колико је мртвих, онолико свијећа и прегршти панаије. У цркви спомињу се сви мртви. Послије тога иду поједине породице на гробље и тамо се читају опијела, прелију и прекаде се гробови[2]). Слично ради се и у Посавини[3]).

На Гласинцу, у опћини Соколовићима, држи народ обично једне задушнице, и то у зими, крајем мјесеца фебруара, т. ј. на осам дана прије великог или часног поста. Слави их овако: У јутру на дан задушница чељад поустају врло рано, а домаћин или домаћица направе воштаних свијећа па их подијеле чељадима. Свако чељаде намијени своју свијећу кому од покојника својијех, н. пр. оцу, ако му је умр'о, или матери, брату и т. д., па их запале и прибију на дувар од собе, и то на источној страни. Пошто су их запалили онда се моле Богу. Пошто се лијепо расване и огрије сунце, онда домаћин и домаћица и још које одрасло чељаде узму једну плоску (чутуру) ракије и меса, колача, скорупа и другог јестива, па иду на гробље онога села. То исто чине и други сељани, који се копају на истом гробљу. И пошто се скупе, припале свијеће на гробовима својих покојника, окаде их тамјаном и моле се Богу за њихове душе. Помоливши се, сједну и помијешају јела, т. ј. сваки своје метне на

---

1) Чуковић и Стефковић. 2) Бољарић, проф. и Лазаревић, гимназијалац. 3) Димитријевић.

траву или чаршаф, па скупа обједују и пију, за испокој душа престауштих“. (Пошто су се најели и напили, изљубе крстове на гробовима говорећи: „Бог да их прости и помилује“). За тим покупе преостало јело, — понесу толико, да нити половицу не могу појести, — и даду га сиротињи и сиромашним људима[1]).

б) Спољашност гробова; кићење.

Спољашност гроба има различито лице. Мјестимице, н. пр. на Гласинцу и његовој околици, само га побусе; у Љубињу и другдје ударе са странâ оклопнице, а у средини наспу земље, која се побуси; у Требињу навале камења по гробу[2]).

Виш главе усаде у Требињу двије лозе, а међу њима мало стабло. Кад одрасту ове лозе, онда се привежу за то стабло. Неки пободу више главе једну тољагу и на њу привежу много шарених марамица. Још саде разно цвијеће по гробу[3]).

У љубињском котару гроб се обично овако кити: Ако је гроб дјетета, пободе се више главе једна тољага и на њу се метне једна марама; ако је гроб младића, онда се метне на тољагу и по више марама и чеврма; ако је гроб дјевојке, онда се повеже на тољагу много марама или чеврма, а на врх тољаге набоде се румена јабука, кита од феса и ђердан. Овако искићених тољага има на дјевојачком гробу и по три до четири. Неко ђердан не ће да меће на гроб, него га остави у цркви, гдје се метне код иконе св. Богородице. Често још усађују на гроб дјевојке, ружу. Гробови ожењених обично се ту ничим не ките, него им се у врх или у дно гроба прободе по један шиљасти камен (или пак мјесто камена виш главе посади се крст, и то — ко може). По гробљу саде ту врбу, липу, дивљи кестен, орах, јабуку и још друге воћке[4]).

У сарајевској околици убоду више главе једну тољагу и на њу привежу више комадића мараме или чеврме, косу и цвијеће. Чешће нађеш ту и кадионицâ на гробу.

И у рогатичком котару, кад умре момак или дјевојка или уопће младо чељаде, носе пред њим једну тољагу, на врху ове тољаге направе крст и нањ метну марама и шарених рубаца. Ако је умр'о једне женске брат, онда она одреже своје косе, па их метне на овај крст, који се овако накићен на гробу виш главе усади.

У зеничком, травничком и жупањачком котару остављају носила на гробу.

[1]) Гимназијалац Беговић. [2]) Беговић, Пушић и Черовић. [3]) Дучић и Черовић. [4]) Черовић, Ћоровић и Пушић.

У Црном лугу на Ливањском пољу сахрањују мртваце у гајевима тако, да сваки гроб дође под једно дрво или грм[1]).

г) Спољашњи знакови жалости.

У Сарајеву изражаваху прије старе жене жалост тиме, да су главе омотавале бијелим платном. У спроводу иђаху за мејитом обично у бјелкастој антерији, коју су онда годину дана носиле. Прије женске нијесу излазиле из куће за 40 дана, а мушки се за ово вријеме нијесу ни шишали ни бријали. Тога се дан данас од окупације, већ слабо држе. Неки изврну још данас фес, док је мртвац у кући. У знак жалости завију се данас већином у црно. Но по селима у сарајевском окружју мећу још бијелу округу на главу, горње хаљине још данас извраћају[2]). Близу Скакавца мећу жене бијелу округу, ако само мало жале; за велику жалост мећу мрко.

У Љубињу у Херцеговини расплећу жене косе, па их не сплећу за дуго времена (7—40 дана?). Старе жене изврате ту фес, женскиње уопће гуњац. Мушки се не брију, скину киту с феса, ако је завратка (црногорска капа), онда јој тепелук покрију црном чохом или кадифом; преврну још на себи џемадан, копаран или уопће какву горњу хаљину. У кући покојниковој нико не ће запјевати макар за годину дана[3]).

Ако у Мостару или у Гацку умре домаћин, онда његова жена не излази из куће за годину, а често гдјекоја остане и по три године у кући. Поред црне боје још је ту и бијела боја знак жалости; али црна боја преотимље мах[4]).

И у Фочи метну жене бијелу округу на главу, мушки изврну на себи хаљине и скину киту с феса. И ту се не пјева у кући умрлога за годину дана.

У Посавини, кад умре домаћин, не ће првог Васкрса ни бојити ни шарати јаја[5]).

По томе је у овдашњих источно-православних народна боја жалости на првом мјесту бијела[6]), на другоме мјесту мрка боја. Строга жалост траје 40 дана.

Жене изражавају жалост:

1. расплећући косу, коју не сплету за неко вријеме;
2. скидајући накит са себе;
3. мећући бијело (мрко) одијело на се, обично бијелу округу;

[1]) Гимназ. Билбија. [2]) Гимназ. Деспић, Ћуковић, Кремановић и Лазаревић. [3]) Пушић. [4]) Дан. Грђић. [5]) Димитријевић. [6]) „Сарајевски цвијетник“ пита у бр. 45., I. годишта, зашто је баш бијела боја спољашњи знак жалости у овдашњег народа.

4. изврћући фес, гуњац или ћурдију;
5. не излазећи из куће (1—3 године);
6. не пјевајући у кући;
7. не удајући се.

Мушки изражавају жалост:

1. не бријући се и не шишајући се 40 дана;
2. скидајући накит, киту са феса;
3. скидајући црвену мараму с феса, којн обвију мјесто тог бијелом марамом (сељаци око Скакавца покрај Сарајева), облачећи се у црно, покривајући тепелук на завратки црном чохом;
4. облачећи на изврат горње хаљине;
5. не пјевајући у кући;
6. не женећи се.

Б. У католика.

1. Опраштање на самрти.

И у католика је обичај, да се човјек на умору опрости са својим рођацима, пријатељима и непријатељима. Ако ко напречац умре, онда фратар у прву недјељу или у први светац послије мисе каже: „Умр'о је Н. Н., пита опроштење од свих"; а народ рекне: „Бог му опростио! Покој му души![1])"

2. Што се ради одмах иза смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Свијећа се ужеже, мртвац се окупа.

Кад је човјек издахнуо — мјестимице још прије — ужеже се свијећа и мртвац се окупа студеном или млаком водом. Чешаљ и сапун баце се на мјесто гдје их нико не ће наћи[2]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Мртвац обуче се у чисте рубине и хаљине. Ако је умр'о домаћин, момак или дјевојка, онда их љепше наките.

в) Како се мртвац смјести.

Мртваца смјесте насред собе на какво узвишено мјесто, подложивши му душек или хасуру. Да би лицем гледао према истоку, на то католици не пазе.

---

[1]) Арановић из Љубушкога и други. [2]) Арановић.

г) Нарицање.

Наричу око мртваца у кући, наричу у спроводу и на гробу. Наричу жене из родбине, н. пр. у Љубушкоме и у Бањојлуци. Ако је младић умр'о, онда примјерице мати нариче: „Аоли, Иво, сунце моје, брзо ти ми зађе за планине! Ти си Иво, мајци дика био! Твоји се друзи и твоје се дружице кући враћају, а ти јадан у земљи остајеш!" Ако је мртвац дјевојка, онда ће н. пр. мајка нарицати: „Ружо, ти си кућни темељ била! Зв'јездо сјајна, ти си засјенула! Ко ће мајци воде доносити, ко ће мајци дрва исц'јепати, ко ће мајци ватру наложити? Ко ће мајци коло заводити? Мој босиљче из зелене башче, рано мени бјеше процвјетао, ал и брзо мајци увенуо![1])"

д) Чување мртваца.

И католици чувају мртваца с истог разлога као источно-православни.

е) Једе и пије се у покој душе.

Чуо сам да се још у Љубушкоме једе и пије „у покој души," док је мртвац у кући. С других се страна овај обичај није потврдио.

ж) У кући мртвачкој пролије се вода, јело се проспе, ватра се истрне.

Да би католици то обичавали, тога до сада нијесам могао дознати.

з) Жртва за помирење.

И католици закољу кокош, која би запјевала, јер оваква кокош слути, да ће неко из куће умријети. Закоље се на кућном прагу, да крв пошкропи праг, и то био мртвац или болесник у кући или не био[2]).

3. Погреб.

а) Спровод.

Мушки носе мртваца наизмјенице, по селима на већ познатим носилима или мердевинама; женске иду у спроводу плачући и наричући, н. пр. у Љубушком и у Бањојлуци. У Бугојну иду жене веома ријетко на погреб; обично иде само једна стара жена, да на гробу послужује када једу и пију[3]).

б) Сахрањивање, нутарњост гроба.

При сахрањивању пазе и католици, да земља не би мртваца притисла. Гроб је унутра сличан гробу источно-православних. У гроб католици осим свете водице ништа не мећу.

---

[1]) Шајновић из Бањелуке. [2]) Арановић из Љубушкога. [3]) Матановић из Вугојна.

в) Чишћење мртвачке куће.

Католици каде само тамјан у кући мртвачкој, кад мртваца однесу.

г) Једе и пије се за покој душе умрлога на гробу.

Католици носе јело и пиће (заједно са мртвацем) на гробље, па ту иза укопа једу и пију у покој душе. Кажу да треба на гробу све пријатеље и госте почастити, ако не ћеш да те назову тврдицом. У жупањачком котару дају дјеци на гробу слаткиша, колачића или воћа[1]).

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

а) Гдје борави душа, пошто се је мртвачко тијело сахранило?

Ако 40 дана иза укопа долази птица или лепир у собу, гдје је мртвац лежао, онда је то знак, да му неко није опростио, или да му је нешто тешко на оном свијету. Да би душу умрлога умирили, читају се у католика мисе. Ако иза тога она птица или онај лепир још долази, онда заклињу Богом, свецима и др. ону птицу или онога лепира, да каже шта му је, јер мисле да душа умрлога, ако јој је тешко, прелази у сподобу птице или лепира, да тако сјети своје укућане да даду мисе или што друго за упокој душе[2]). У Вањојлуци не долази лепир или птица, него приказа у човјечијем облику, одјевена у бијело одијело. Човјек видећи ту приказу мора се прекрижити. Ако на то приказе нестане, онда се држи, да је та приказа нечастиви (враг) био. Ако приказа пред крстом не побјегне, онда се држи, да је то душа умрлога, која нешто жели. Њу треба заклињати Богом и свим свецима, да каже шта жели. На ово заклињање хоће душа исказати што жели; н. пр. да се сусједу врати дуг, што га покојни није вратио; да моли опроштење од онога, који покојноме није опростио; да се за њу плате мисе, било кантане или тихе. Ако дотични, којему се је приказа указала, обећа, да ће њој све то испунити, онда се она претвори у голуба бијела, па одлети на небо.

Успомена на вјеровање, да душа покојнога борави око његових хаљина, изражава се у овом:

У Бањојлуци чувају покојникове хаљине као какву светињу и око њих наричу. Обично поберу ту све његове хаљине, па их затворе у сандук. Овај метну на онакво мјесто, на које мало ко дође. Жена или мајка отвориће га, кад дођу знанци и пријатељи у посјету, да њима показује хаљину по хаљину. Том их приликом пољуби и ороси

[1]) Бошкић. [2]) Арановић.

сузама својим, спомињући добра својства покојникова, н. пр.: „Ова је јечерма крила груди сина мога, крила му срце, које је чисто било као кап росе, а сјајно као сунце небеско[1])“.

б) Даће.

Трећине, седмине, четрдесетнице, полугодишњице и године чини ми се, да нема нигдје више у овдашњих католика.

в) Спољашност гробова; кићење и даривање; моле се на гробљу за душе умрлих рођака.

Мртви копају се мјестимице у гајевима, н. пр. у Љубушкоме, у Бугојну („Марица гробље“). Гробови побусе се зеленом травом. Врх главе метне се обично споменик (дрвен или камен криж), а на њ објесе се вијенци од цвијећа, мараме или пешкирићи и др. Покојникови рођаци дођу скоро сваког свеца на гроб, па метну на криж цвијећа или објесе неке ситне крушке и јабуке[2]).

Осим тога што долазе католици у становите дане на гробље, да се ту Богу моле за душе умрлих, сјетиће се њих и сваки пут кад пролазе мимо гробља. У Крешеву иду особито на Велику суботу рано у јутру на гробље, да се ту Богу моле за душе умрлих. То чине мушкарци и жене, а највише бабе[3]).

г) Спољашњи знакови туге.

Женске изражавају жалост тиме, што:

1. расплету косе (у Љубушкоме);
2. скину накит;
3. изврну фес под јашмаком и горњу бијелу хаљину (у Љубушкоме[4]);
4. у мрко се обуку;
5. не пјевају у кући покојниковој.

Мушки изражавају жалост тиме, што:

1. изврну фес и друге горње хаљине;
2. не пјевају у кући.

В. У мухамеданаца.

1. Опраштање на самрти (халал, халалити).

Човјек на самрти позове сву родбину па се с њом халали. Ко му год дође у посјете, иште од њега халала. Ако се болесник сјети,

[1]) Шајновић. [2]) Видовић. [3]) Дивић. [4]) Арановић.

да је коме на жао учинио, позове га себи, па га замоли да му халали; јер народ вјерује, да се човјек не може с душом раставити, док му сваки не халали. И народна пјесма то свједочи. Заова умирући прокуне невјесту Али-беговицу. Дође вријеме да и невјеста умре, али се не може с душом раставити; с тога замоли, да је носе у турбе заови.

„Кад су били на домак турбета,
Из турбета ситан аваз дође:
Проклетињу не носите амо,
Док је доста не убије јада.“

Носили је у гору, гора је није примила; носили је у воду, вода је из себе изметала. Па опет је донесу заови. Чим јој заова халали, одмах се с душом растави.

Колико мухамедански народ у Босни и Херцеговини до халалења држи, свједочи и то да онај, коме ко веома на жао учини, рекне: „умријећу, халалит ти не ћу[1])“.

2. Што се ради одмах иза смрти с мртвацем, што у мртвачкој кући?

а) Мртвац се купа, свијећа му се приждије више главе, меће се памук у нос, уши и уста.

Кад самртник почне умирати, онда му мокрим памуком превлаче преко уста.

Мртвога купају на тенеширу врућом водом. Мушке купа хоџа, женске була. Ако је ноћ, запале му свијећу више главе.

У мухамеданаца је још обичај да међу мртвацу памука у уши, у нос и ако му уста нијесу затворена, и у уста. Неки међу још међу прсте руку и ногу[2]).

б) Одијевање и кићење мртваца.

Мртваца обуку најпрво у бијелу кошуљу. Онда га замотају у чаршаф, а преко чаршафа ударе се пасови. (Жени још завију главу чембером.) Преко свега тога замотају га још у један велик чаршаф, а овај свежу више главе. У Сарајеву ките дјевојку и момка. Кад их метну на табут, онда с обје стране наките чеврама и јаглуцима. Дјевојку још прекрију по глави чаткијом, а по ногама антерлуком; мушко прекрију зеленом чохом. Више главе задије се момку и дјевојци кита цвијећа, обично рутице[3]).

в) Како се мртвац смјести и постави.

Мртвога смјесте насред собе и то тако, да му десна страна дође према **Меки**.

[1]) Гимн. Башагић. [2]) Башагић и Хасић. [3]) Азизбег Палош и Башагић.

г) Нарицање.

Ово се још сачувало у Гацку и у Никшићу. Кад ко погине, онда му донесу хаљине на сред собе. Око њих искупе се сви рођаци и све комшије. „Јадика“ или „јадиковац“ пане на кољена виш хаљинâ, па онда почне нарицати, примјерице овако: „Јадни Мујо, наш црни кукавче! Зар си кућу оставио пусту? Како ће ти дјеца останути? Ко ће ићи у чету јуначку, у ждријелу влаха дочекивати? Ко ће дон'јет посјечену главу? Ко ће враћат овце и говеда? Кад ће мајка дочекати сина, на твоје га мјесто посадити, и твоје му оружје додати и т. д.“ Онда се редом набрајају дјела јуначка дотичног мртваца, као н. пр. гдје је четовао, кога је посјекао. Сви јунаци и жене наоколо плачу, а јадика (најмљена) ни хабера нема[1]).

д) Чување мртваца.

До тога држе пуно и мухамеданци по свој земљи. Неки мисле, ако мачка пређе преко мртваца, па се опет истим путем врати, да се онда мртвац не ће повукодлачити[2]). У Петровцу усаде у под пред главом мртваца велик нож, да му не би могло ништа наудити, ако би случајно која животиња прешла преко њега. Ако мисле, да ће се мртвац повампирити, онда затварају ту и у Власеници зашиљеним глоговим кôцем прва врата, што воде у кућу[3]).

е) Једе се „мртвачка“ халва.

У Петровцу пеку у мртвачкој кући одмах иза смрти „мртвачку халву“, па је дијеле[4]). И у Сарајеву обичаваху прије пећи халву, чим је ко у кући издахнуо, те је раздијелити по махали сиромасима[5]).

ж) У кући мртвачкој истрне се ватра, вода се пролије, јело се проспе.

У Невесињу је обичај, кад ко у кући умре, одмах ватру истрнути, главње побацати, сву воду пролити и од мртваца у кући затечено јело просути[6]). У Бишћу пролије се само вода[7]).

У Жепчу, Стóцу и у Сарајеву доноси се јело у кућу умрлога од сусједних рођака два до три дана[8]).

з) Жртва за помирење.

Мртвоме метну више главе кутију млива и у њу задију више лојаних свијећа. Сјутра дан и мливо и свијеће подијеле се

[1]) Башагић. [2]) Башагић. [3]) Лемеш и Бошатлић еф., софте на шеријатској школи. [4]) Лемеш еф. [5]) Халид Храсница, гимназ. [6]) Башагић. [7]) Рeђић еф. [8]) Муфтић, гимназ. учитељ и други.

сиромасима[1]). Можда то није жртва смрти, него даћа души умрлога. Ако је умрло дијете неосунећено, онда му (у Сарајеву и у Власеници) преломе прст, ако се друго дијете не да осунећити[2]).

Мјесто жртве однесу (у Сарајеву) из куће мртвачке најпрво тенешир, да не би било у брзо мртвога у кући[3]).

3. Погреб.

а) Спровод.

У мухамеданаца иду само мушки у спроводу, носећи мртваца наизмјенце.

б) Сахрањивање и нутарњост гроба.

У Сарајеву положи се мушки мртвац на голу земљу, женски у табуту. У Власеници положе мушко онда у табуту, ако је премного воде у гробу. У Петровцу нема табута ни за мушко ни за женско[4]).

У Невесињу обичај је код бегова простријети по гробу хасуру, па на њу мртвога положити. Са стране гроба међу се наслони, да не би земља на мртваца панула[5]). У гроб не меће се никакав накит, него се даје имаму или мујезину.

в) Чишћење мртвачке куће.

Мјесто, гдје се је мртвац купао, опере се водом, да се не приказује; а мјесто или соба, гдје је лежао, пошкропи се водом или се опере, да се душа не повраћа. Хаљине умрлога и све оно на чему је лежао, испере се. Хаљине подијеле се сиромасима. У Језеру помету кућу, кад понесу мртваца на гробље. И ту баце метлу куд, да се више не употријебљава[6]).

г) Послије укопа једе и пије се, дијеле се сомуни и халва.

Једу добар ручак и пију каву послије погреба још у Скопљу и Пресјеници[7]).

У другим богатим кућама пеку халву те је са сомунима дијеле комшијама и сиромасима. Свако мора примити, па макар је бацио, јер је грјехота не примити[8]).

---

[1]) Башагић и Машић. [2]) Хасић и Боштатлић еф. [3]) Реповац, гимназ. учитељ. [4]) Башагић, Боштатлић и Лемеш. [5]) Хасан Ханџар и Башагић. [6]) Зулфо Рустемпашић из Скопља, Хасић Башагић и Муфтић, гимназ. учитељ. [7]) Хусага Ченгић и Зулфо Рустемпашић. [8]) Башагић и други.

4. Саобраћај између упокојеног и његове родбине иза погреба.

Гдје борави душа умрлога одмах иза погреба мртвачког тијела?

И мухамедански народ у Босни и Херцеговини мисли, да се душа умрлога може кући повратити све до 40 дана иза погреба[1]). На овом вјеровању оснива се:

1. нарицање око хаљина умрлога;

2. да пале свијећу или кандило у оној соби, гдје је мртвац лежао, и то 40 ноћи[2]) у богатим, 3[3]) или 7 ноћи[4]) у сиромашним кућама.

Други шаљу свијећу 40 дана у џамију и то у очи сваког петка и понедјељка[5]). Неки пале кандило и на тазе гробу, али само на гробу гласовитог човјека.

У других иде хоџа, дијете и др. 40 дана иза погреба на гроб, те чита ту из курана „Јасин“-молитву[6]).

2. Даће.

А. Сахрањеноме.

а) Душевне даће: учи се „тевхид“, моле се молитве „јасин“, „хатма“ и „елхам“.

Ријеч „тевхид“ значи Бога славити. Сврха је учењу тевхида та, да се севап (заслуга) овог тевхида Богу поклони за душу умрлога.

Тевхид уче обично жене. Кад је хатиб цареве џамије у Сарајеву прије двије године умр'о, онда су му у овој џамији мушки учили тевхид, и то 70.000 пута.

Женски тевхид учи се овако: Домаћица оне мухамеданске куће, у којој је ко умр'о, шаље слушкињу, да позове све оближње познате хануме, да се скупе у толико и толико сати у кући умрлога. Сакупљене жене, међу којима треба да је барем једна була (учитељица), посједну у колу. Овоме женскоме колу сједи на челу була. Усред кола метне се велик теспи (круница) од 500—1000 зрна, велика као ораси. Була и свака од женâ у колу ухвати лијевом руком по једно зрно, па онда кликну: „ла илахе илалах!“ (Нема Бога, који би се славио осим створитеља свега). Изговоривши те ријечи ухвати свака за друго зрно крећући теспи на десно, па опет викну све једногласно: „ла илахе илалах!“ Овако се даље ради, док није свака измолила сва зрна на круници.

Када су измолиле на круници, онда чита була један комад из курана. Иза тога чини се дова (молитва), а након тога слови још була какав поучан говор. Свршивши све то, пију каву и једу колаче.

---

[1]) Башагић. [2]) Гимназ. Денишлић из Сарајева, Шаран из Требиња. [3]) Муфтић из Жепча. [4]) Денишлић, Шаран и Кадић из Грачанице. [5]) Хасић из Језера. [6]) Муфтић из Жепча. Једна сура у курану зове се „Јасин“.

Ово се ради:

1. на дан погреба;
2. 7 дана иза погреба;
3. 40 дана иза погреба;
4. $^1/_2$ године иза погреба;
5. на годину иза погреба.

На обадва Бајрама у јутру, кад се изиђе из џамије, иде се на гроб покојников, па се ту измоли молитва „јасин[1]". Уз Рамазан измоли се за гласовитог и заслужног оца или дједа „хатма" т. ј. цијели куран (од једне особе или њих више, ако је подијељен у свеске). Пролазећи мимо гробља, у коме је укопан отац, мајка, брат, сестра или који други рођак, заставиће се мухамеданац, и то мушко и женско, па измолити за покојнога молитву „елхам[2]" (најпрво за Пророка, онда за умрлога рођака, па онда за остале покојне[3]).

б) Тјелесне даће: коље се курбан (жртва), подијеле се сомуни и халва, дијеле се чагета, све „пред душу умрлога", пале се свијеће или кандиљ за душе покојних.

У Курбан-бајрам заклаће курбана син умрломе оцу или мајци, брат брату или сестри. Обично се закоље курбан заслужноме оцу или дједу, и то сваког Курбан-бајрама. — Ако је покојни опоруком одредио, да се њему курбан закоље, онда се заклани ован мора сиромасима „пред душу његову" подијелити, иначе иде само крв пред његову душу, а остало могу укућани појести. У Сарајеву обичавају лијеву страну подијелити сиромасима, а десну страну сами појести.

У Језеру код Јајца подијеле у очи Бајрама халву и сомуне „за душу умрлога". У Бишћу носе у очи обадва Бајрама халву и питу пред џамију, па ју ту подијеле дјеци „за душу умрлога". Још му пале кандиљ више главе у очи петка и понедјељка. За опрост његових гријеха дијеле се „чагета" (кефарет), т. ј. у папир замотано толико новаца, за колико се може један човјек добро нахранити (520 драма пшенична млива). Дијеле се ова чагета:

1. првих седам дана иза погреба, и то по седам чагета. Избере се наиме седам најсиромашнијих кућа у махали и овијем подијели се сваки дан по једно чаге;
2. четрдесети дан.

На гробу (или пред џамијом) дијели се милостиња (1—20 новч.) сиромасима у спроводу. У Јајцу подијеле се ови дарови свакоме, који је мртвога до гроба испратио[4]).

[1]) Име једне суре у курану. [2]) Име једне суре. [3]) По казивању проф. Спахића, проф. Реповца и гимназ. Хал. Храснице. [4]) Проф. Спахић, Башагић, Хасић и др.

Б. Свим покојнима:

а) Молитва.

Молитвама сјећају се свих покојних рођака:

1. пролазећи мимо гробља;
2. на Бајрам и Рамазан.

б) Свијеће.

Свијеће носе у џамију за душе умрлих:

1. у очи понедјељка и петка, и то ко може;
2. у очи Бајрама и Рамазана.

У Сарајеву дијеле шарене свијеће у очи сваке „мубарек" вечери којих има четири. Прва је два мјесеца пред Рамазаном, увијек у очи петка, друга 33 дана, трећа 15 дана пред Рамазаном, четврта 27 дана Рамазана или 3 дана пред Бајрамом. Шарање свијећâ познавају само у Сарајеву. Приповиједа се, да је овај обичај одавле потекао: Када је султан Фати-Мехмед освојио Босну, желио је, да све житеље кршћанске (хришћанске) у Босни потурчи. Томе су се Сарајлије одлучно због тога противили, што нијесу хтјели оставити обичаја, да шарају јаја. Цар је њима мјесто тога дозволио, да шарају свијеће, које могу у очи мубарек-вечери или носити у џамију или их подијелити сиромасима „за душе умрлих[1]".

в) Спољашност, кићење и даривање гробова.

Гробови мухамедански ископани су обично од југозапада према сјевероистоку тако да десно лице мртваца према Меки гледа. У Сарајеву има их такођер од запада према истоку и од југа према сјеверу.

И мухамеданци обичавају мртве у шуми, у башчи или под грмљем закопавати. На старим гробљима, н. пр. на гробљу покрај котарске области у Сарајеву, можеш видјети на гробовима виш главе по једно дрво усађено, а до тога на читавом гробљу још више посађених дрвета.

Разликује се по каменим споменицима, је ли је гроб мушког или женског, старог или младог, гласовитог или обичног човјека, удате или неудате женске. Гроб момка или дјевојке ките још на више мјеста. У Сарајеву аките гроб дјевојке или момка китом рутице. У Стоцу и у Невесињу метну на штап црвену аспурлију (црвена округа) и задију га виш главе дјевојачког гроба. Та се аспурлија мијења у Невесињу сваке године. У Стоцу и у Посавини саде шљиве

[1]) Денишлић.

и ружице на гроб. У Скопљу у селу Баљковцу посаде младој дјевојци шљиву виш главе, па је наките марамама, аспурлијама и јабукама[1]). И у једном селу близу Зенице видио је гимназијалац Петронић на једном дјевојачком гробу усађену шљиву, а на њој готово на свакој грани, пуно платна сваке боје. На гроб међу још улчију, т. ј. мјеру, којом су мртвоме гроб измјерили[2]).

г) Спољашњи знакови туге.

Акопрем шеријат само жени дозвољава, да се за мужем руши, ипак се у овдашњих мухамеданаца још данас ожалијевају не само крвни рођаци него каткад и пријатељи.

У Невесињу жали се само отац, мајка и муж или човјек[3]).

Жене изражавају своју жалост тиме, што:

1. скину црвену боју, те се преобуку у бијело или мјестимице, н. пр. у Сарајеву и Језеру, у мрко одијело. У Невесињу и Кладњу грјехота је носити црно одијело у знак жалости[4]);

2. скину дукате, бисер или други накит и не носе га макар за четрдесет дана, — ако умрлога јако жале, онда 1—2 године;

3. не иду на свадбу, не удају се, не пјевају, уопће не проводе никаква весеља.

Мушки изражавају жалост тиме, што:

1. скину киту с феса (у Сарајеву);

2. не свирају, не пјевају, уопће не проводе никаква весеља.

[1]) Башагић. [2]) Муфтић. [3]) Башагић. [4]) Башагић и Машић.

(Наставиће се.)

Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

Malen je do sada broj grčkih novaca, što ih ima bosansko-hercegovački zemaljski muzej, a i od ovih malo ih potječe sa domaćeg tla; većina ih je nabavljena od prodavača, koji su ih pokupovali u Albaniji i Srbiji. Kao mjesta, u kojim su nagjeni takvi novci, navode se u našim zemljama:

Bugojno (u dolini Vrbasa): Dyrrhachium.

Gacko (na hercegovačko-crnogorskoj megji): Apollonia.

Gradac (kotar ljubuški): Dyrrhachium.

Kotar Ljubuški: Dyrrhachium.

Posavina: patvorina tetradrahme Filipa II.

Putičevo (u dolini Lašve): Dyrrhachium.

Rakitno (kotar ljubuški): Apollonia.

Tešanj (blizu sutoka Usore i Bosne): Apollonia.

Tremošnica (Sava): Dyrrhachium.

Vitina (kotar ljubuški): Dyrrhachium.

Vrankamen kod Krupe (dolina Une): Hiero II.[1]).

Osim toga biće da gdjekoji novci, za koje se ne zna, otkuda su, potječu iz Bosne i Hercegovine, tako n. 26. 34 (Dyrrhachium), n. 66. (Aleksandar Veliki). U kotaru ljubuškom, gdje su bile Bigeste, nagjeno ih je, kako se vidi, najviše, a to se lako tumači time, što je taj kotar blizu mora. Kako se je moglo očekivati, najviše su ovdje zastupani Dyrrhachium i Apollonia.

Ali bi vrlo pogrješno bilo, po malome broju suditi, da je u opće grčki novac slabo dolazio u Bosnu i Hercegovinu[2]). Nagjene novce lako je

[1]) O tom skladištu nagjenih novaca isporedi razlaganje F. Kennera i Ć. Truhelke, Glasnik 1889., sv. I., str. 38 i d., onda Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I., str. 148 i d., gdje su opisani i Ptolemejski novci, koji se u ovom spisku ne navode; ondje spomenuti novac „Emporiae“ valja računati u Afriku.

[2]) Ne znajući za te činjenice, primijetio je R. Virchow u listu Zeitschrift für Ethnologie 1893, str. 174, na temelju dojakošnjih publikacija ovo: „Naprama množini rimskih i znatnom, ma baš i ne velikom broju kartaških i (kasno) egipatskih novaca nije, koliko je referent mogao vidjeti, baš nijedan grčki ili makedonski novac u zemlji nagjen.

zatajiti i unatoč največoj pažnji odbaviti preko megje; Dalmacija je u tom pogledu neugodan komšiluk[1]). Nadalje valja držati na umu, da se ovuda zlatni i srebrni novac nosi kao nakit, pa da se i na taj način prikraćuje zemaljski muzej. Najposlije i mnogi privatni sabirači smetaju, te se nahogjaji ne mogu kako valja držati u evidenciji.

[1]) Isporedi: N. pr. M. Hoernes, Archeologisch-epigraphische Mittheilungen IV., str. 43, primj. 3. U Konjicu i okolici sakupio je prijašnji župnik fra Andrija novaca, koji su poslije došli u ruke svećeniku Pavlinoviću u Makarskoj.

Tumačenje kraticâ:

z. = zlato.
el. = elektron.
s. = srebro.
sp. = srebro platirano.

b. = bronc.
d. = desno.
n. d. = na desno.
d. = desnica.

l. = lijevo.
n. l. = na lijevo.
lj. = ljevica.
u p. = u polju.
u od. = u odsjeku.

Kratice upotrebljenih djela:

Catalogue B. M. = Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.
Friedländer-Salett = F. u. S. Geschichte und Uebersicht der (Berliner Münz-) Sammlung nebst erklärender Beschreibung der auf Schautischen aufgelegten Auswahl.
Mionnet = M. Description de médailles antiques, grecques et romaines.
Pick = B. P. Inedita der Sammlung Mandl in Budapest. Wiener numismatische Zeitschrift, sv. XXIII. (1891.), str. 29 i d.
Sallet = A. v. S. Beschreibung der antiken Münzen.
Schlosser = J. v. Sch., Beschreibung der altgriechischen Münzen.

Broj	Kov	Kako je očuvan	Premjer u *mm*	Težina	Avers	Revers	Nahodište	Literatura
					Sirakuza.			
					Hiero II. (275.—216.)			
1	B.	Na okrajku ozlijegjen.	18	5·70	Glava bradata, u kudravoj kosi trag, n. l.	Ostva, prama gornjoj strani okrenuta, megju zubovima vijugavke, s polja delysin, l. i d. od kite, koja je mjesto drška ostvinog: I]ΕΡΩ ΝοΣ ΑΓ	Skladište, nagjeno u Vrankamenu.	Catalogue B. M. 606.
					Apollonia.			
					Krava s teletom, koje sisa, a ona gleda na nj, n. l.	ΑΠοΛ Dvostruki sferički kvadrat s dvostrukim ornamentom.		
2	S.	Ponešto izlizan.	18	2·66	ΑΡΙΣΤΩΝ	ΑΙ ΝΕ Α	Gacko	Schlosser 3.
3	S.	Vrlo izlizan.	18	3·14	ΑΣ]ΚΛΑ Π]ΙΑΔΑΣ Odsjek nije izražen.	ΦΙΛΙ] ΣΤΙΩ ΝοΣ	?	Schlosser 45.
4	S.	Probušen.	17	2·94	ΝΙΚΗ[Ν	ΑΥΤο] ΒοΥ ΛοΥ	Albanija	Schlosser 9.
5	S.	Izlizan.	17	3·06	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
6	S.	Izlizan i probušen.	18	2·62	ΣΙΜΙΑ[Σ U od.: ΛΕ	ΑΥΤο Βο[Υ] ΛοΥ	?	Schlosser 10.

7	S.	Izlizan.	18	2·56	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
8	S.	Na okrajku ozlijegjen.	19	2·72	ΣΩΣΙ ΚΡΑΤΗΣ	ΝΙ ΚΩ ΝοΣ	?	Schlosser 38.
9	S.	Ponešto izlizan.	18	2·88	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
10	S.	Dobar.	18	2·72	ΞΕΝοΚΛΗΣ	ΧΑΙ ΡΗ ΝοΣ	Tešanj.	Schlosser 51.
11	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	19	2·44	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Drugi pečat.			
12	S.	Izlizan.	18	2·36	Ime se ne raspoznaje.	ΑΥ]Το ΒοΥ [ΛοΥ	Albanija.	
13	S.	Vrlo izlizan.	17	2·88	Nejasni tragovi pismena.	ΕΠΙ] ΚΑ ΔοΥ	Kod Rakitna.	Isp. Schlosser 20.
14	S.	Vrlo izlizan.	17	2·66	Ime se ne raspoznaje.	. ΤΑ Υο . Κ . .	?	

Dyrrhachion (Epidamnos) kao kolonija korintska.

					Krava s teletom, koje sisa, a ona na njega gledi, n. d.	ΔΥΡ Pravocrtan, dvostruk kvadrat s dvostrukim ornamentom.		
15	S.	Na pismu urezan malen trokut.	17	3·24	ΑΛΚΑΙοΣ U od.: plug.	ΛΑ Η ΝοΣ	Kosovo polje.	Schlosser 174.
16	S.	Okrajak na dva mjesta izlomljen, probušen.	17	2·58	ΑΛΚΑΙοΣ U od.: Pas koji trči.	Σ]Ω ΣΤΡ[Ι] ΩΝοΣ	Albanija.	Catalogue B. M. 115.
17	S.	Ponešto izlizan.	18	3·18	ΑΛΚΑΙοΣ U od.: grozd i klas?	ΤΙ ΜΕ Α	?	Catalogue B. M. 117.

18	S.	Ponešto izlizan.	18	2·80	ΑΛΚΩΝ Povrh toga: izlizano.	Dvostruk pečat; od prvog pečata ΡΑ od drugog nejasni ostanci slova i ιΑ	?	
19	S.	Ponešto izlizan.	19	2·85	ΑΝΤΙΜΑΧοΣ Povrh toga: orao na snopu munja, n. l. s glavom obraćenom, n. d.	ΔΑΜΑ [Γ]Ε οΣ	?	Schlosser 87.
20	S.	Dobar.	17	3·22	ΑΡΙΣΤο ΔΑΜοΣ	ΤΕ ι, \οΥ = Τεφίλου	?	Catalogue B. M. 116.
21	S.	Ponešto izlizan.	18	3·04	ΑΡΧΙ ΜΗΔΗΣ	Λ[Υ ΣΙ]Π ΠοΥ	Albanija.	Schlosser 187.
22	S.	Okrajak na jednom mjestu izlomljen.	17	3·00	ΑΡΧΙ ΜΗΔΗΣ U od.: buzdovan.	ΦΙ ΛΩ [ΤΑ	Albanija.	Catalogue B. M. 134.
23	S.	Ponešto izlizan.	19	3·26	ΔΙο ΓΕΝΗΣ	Ι Ι / \= Α = Τιμέα?	?	
24	S.	Dobar.	18	3·28	ΗΡΑ ΚΛΕΩΝ U l. p. uspravljen buzdovan.	ΛΙ ΙΖ . . ΜΑ ΧοΥ = Α[ρι]σ[το]μάχου?	?	
25	S.	Izlizan.	17	3·32	ΘΕοΔοΤοΣ Povrh toga: ?	ΦΑΛΑ ΚΡΙ ΩΝοΣ	Kotar Ljubuški.	Isp. Schlosser 235.
26	Sp.	Dobar.	18	2·94	ΚΕΡΔΩΝ Povrh toga: oroz koraca n. d. U p. d. tobolac.	ΘΕο ΓΕΝΕ οΣ	Valjda bosanski.	
27	S.	Dobar.	18	3·28	ΚΤΗΤοΣ U p. d. tobolac? U od.: kormilo.	Α ΜΥΝ ΤΑ	Vitina kod Ljubuškog.	Schlosser 46.

28	S.	Okrajak vrlo ozlijegjen.	18	2·60	KTHT[oΣ Povrh toga:?	ME N....	Albanija.	
29	S.	Okrajak obrezan.	17	2·50	M]ENIΣKoΣ Povrh toga: ptica idući n. d.	ΔIo NY [ΣIoY	Tremošnica.	Schlosser 116.
30	S.	Izlizan.	18	2·72	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					Drugi pečat.			
31	S.	Okrajak vrlo ozlijegjen.	17	2·71	M]ENIΣKoΣ Povrh toga: Nike s vjencem; leti n. d. U od.: snop strijela.	[KAΛ ΛΩ] NoΣ	Albanija.	Schlosser 154.
32	S.	Ponešto izlizan.	19	3·36	NIKAΔAΣ U od.: grozd i klas.	KAΛ ΛH NoΣ	?	Schlosser 149.
33	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	18	2·48	NIΣKo.. Popuna ME]NIΣKo[Σ, koja se na prvi mah čini vjerovatna, ne pristaje, jer pred N ništa ne fali, pa će biti, da je tu ime od dva reda.	..Λι Λ...	?	
34	S.	Izlizan.	18	3·08	Σ]TEΦANo[Σ	ΠAP [M]E[NI] ΣKoY	Bosna.	Schlosser 224.
35	S.	Vrlo dobar.	17	3·44	EΩ	AΓI Ω NoΣ	?	
36	S.	Probušen i pri okrajku ozlijegjen.	18	2·74	ΦIΛΩN Povrh toga: Helijeva glava, n. d.	ME [NI Σ]KoY	Bugojno.	Schlosser 197.
37	S.	Probušen.	19	2·98	ΦIΛΩTAΣ Povrh toga: orao na snopu munja n. d.	M]E NEK K[A	Albanija.	

38	S.	Okrajak izlomljen.	19	2·86	Ξ]ENΩN U polju d.: uspravljen klas. U od.: grozd.	ΔA MH NoΣ	Albanija.	Schlosser 102.
39	S.	Izlizan.	18	3·20	Pečatu jednak eksemplar.		Putićevo.	
40	S.	Ponešto izlizan.	21	3·05	ΞENΩN Povrh toga: orao raširenih krila n. d.	ΠYP BA	Albanija.	Schlosser 228.
41	S.	Izlizan i probušen.	18	3·24	ΞENΩN Povrh toga: orao n. d. U od.: pas koji trči.	ΦIΛo] ΔA MoY	Albanija.	Schlosser 261.
42	Sp.	Vrlo ozlijegjen.	17	2·46	.E....	.YE Σ..	Gradac kod Posušja.	
43	S.	Dobar.	14	1·54	Prednja strana krave, koja stoji, n. d. ΦIΛΩN Povrh toga: Helijeva glava n. d.	ΔYP Pravocrtan dvostruk kvadrat s dvostrukim ornamentom. ME NI ΣKo[Y	Gradac kod Ljubuškog.	

Ballaios (c. 167.—135. pr. Hr.).

44	B.	Dobar.	18	3·22	Kraljeva glava s kratkom, nakudranom kosom, n. l.	Artemida, idući na lijevo u kratkom hitonu u desnici zublja, u lijevoj dva lovačka koplja. U p. l. BA[ΣI]ΛE[ΩΣ] d. BA]ΛΛAIO[Y	?	Isp. Schlosser str. 67, n. 9.

					Marcianopolis.			
45	B.	Ponešto ozlijegjen.	27	11·28	Poprsje carevo, glava bradata, s lovorovim vijencem n. d.; prema njemu obrnuto caričino poprsje s načešljanom kosom i haljinama. ΑΝΤΩΝΙΝΟϹΑΥΓΟΥϹΤΟϹ-ΙΟΥΛΙΑΔΟΜΝΑϹЄ (212.—217.)	Nemeza, stojeći n. l., desnom rukom drži haljinu visoko na prsima, u ljevici drži palicu. Pred boginjom n. l. prednji dio krilatog lava, koji prednji dio lijeve noge stavlja na jedno kolo. U p. l.: Є V[ΠΚΥ]ΝΤΙΛΙΑΝΟΥΜ[Α]ΡΚΙΑΝ-ΟΠΟΛΙΤΩΝ	?	Sallet 14. O namjesniku isp. Pick str. 37*f*, 45.
46	B.	Na okrajku ozlijegjen, izlizan.	27	9·68	Carevo poprsje s vijencem i ruhom n. d., prema njemu obrnuto caričino poprsje s ruhom i dijademom. [ΑΥΤΚΜΑΥΡ]ΑΝΤΩΝΕΙΝΟ[C]-ΑΥΓΙΟΥΛΙΑΜΑΙCΑΑΥΓ (218.—222.)	U 4 koluta (od kojih po dva leže jedan uz drugi) smotala se zmija s glavom obrnutom n. d. U p. l. gore: Ε . ΥΠΙΌΛΑ[ΝΤC]Ε[Λ]ΕΥΚΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙ ΤΩΝ (u odsjeku)	?	Catalogue B. M. 64. Pick str. 38.
					Nikopolis na Istru.			
47	B.	Izlizan.	27	10·16	Carevo poprsje, bez brade, s ruhom i lovorovim vijencem n. d. .... ΠΓΕΤΑCΑV	Boginja u dugom ruhu, stoji n. l., desnicu pružila, ljevicu uzdigla. Atributi nejasni. .... ΟVΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙ[Τ] U gl.: ΠΡΟCΙ	?	Isp. Sallet 46. O namjesniku Flaviju Ulpianu (209—211) isp. Pick str. 37.
					Rhoemetalkes (11. pr. Hr. — c. 12. poslije Hr.).			
48	B.	Izlizan.	22	9·32	Glave kralja i kraljice jedna uz drugu, n. d. ΒΑΣΙΛΕΩΣ[ΡΟΙΜΗΤΑ]ΛΚΟΥ	Glava Augusta n. d. ΚΑΙΣΑΡΟΣΣΕΒΑΣΤ[ΟΥ	?	Sallet 26. O kralju isp. Mommsen Ephemeris epigraphica II str. 254.

— 174 —

					Anchialus.			
49	B.	Na okrajku ozlijegjen.	28	12·24	Poprsje carevo s lovorovim vijencem, n. d. [ΑΥΤΜ]ΑΥΗΛΑΝΤΩΝΕΙΝΟ[Σ U ΑΥΗΛ biće da je Ͱ bilo ligirano (211.—217.).	Herakles, stojeći n. l., desnicu naslonio na buzdovan, preko lijevog ramena lavja koža. ΟΥΛΠΙΑΝΩ ΝΑΓ[Χ]ΙΑΛΕΩΝ	?	
					Pautalia.			
50	B.	Dobar	29	18·10	Poprsje carevo, bradat, gola prsa i lovor-vijenac n. d. ΛVΤΚΜΑV ΑΝΤΩΝΙΝΟC (211.—217.).	Boginja u dugoj haljini, na glavi modius, n. l. stojeći (uprta noga desno), izlijeva preko jednog oltara pateru, u ljevici tobolac. ΟVΛΠΙΑC ΠΑVΤΑΛΙΑC	?	Isp. Pick str. 62 i d.
51	B.	Ozlijegjen.	30	15·48	Carevo poprsje s lovor-vijencem n. d. ΑVΤ[ΚΜ]ΑVΡΗ ΑΝΤ[Ω]Ν[ΙΝ]ΟC (211.—217.).	Otrcan, ali se može razabrati, da se slika podudara sa Salletom 22. Ο[V]Λ[ΠΙ]ΑC ΠΑVΤΑΛΙΑC	?	Isp. Sallet 22.
					Serdica.			
52	B.	Pismo ozlijegjeno.	29	20·45	Carevo poprsje s lovor-vijencem, oklop i paludamentum. ΑVΤΚΜΑVΡCΕV ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC (211.—217.)	Izbrisano, ali se čini da se podudara sa Salletom 17. ΟVΛΠΙΑC CΕΡΔΙΚΗC	?	Isp. Pick str. 67 i d.
53	B.	Probušen, pismo izlizano.	29	16·60	Isto tako.	Otrcano, nego se čini, da se podudara sa Salletom 7.	?	

— 175 —

Augusta Traiana.

54	B.	Ponešto izlizano.	31	13·88	Carevo poprsje s lovor-vijencem, n. d. AVKΛCEΠTI CEVHPOCΠ	Concordia, ima modius, na lijevo stojeći, u spuštenoj ljevici tobolac, u ispruženoj desnici pateru, koju drži nad visokim okruglim oltarom. AVΓOVCTH CT[P]AIANHC	?	Catalogue B. M. 6. Isp. Pick str. 69.
55	B.	Okrajak zakinut.	18	3·0	Poprsje s ruhom n. d. ΠCEΠTI ΓETACK	Dijana visoko uzdignutih skuta, n. d. hiteći s lûkom u lj., desnicom posiže za strijelom, što je ima na hrptu; s druge strane naprijed pružene lijeve noge u istom pravcu pas gdje trči. AYΓOVCT HTPAIA U od.: ΠTE	?	

Traianopolis.

56	B.	Okrajak oštećen.	18	2·26	Poprsje carevo s lovorovim vijencem n. d. [AVTKMAVPH ANTΩ[NEINOC (211.—217.).	Eros jaše na delfinu n. d. T PA I A NO ΠOΛEITΩN	?	Isp. Pick str. 70 i d.

Audoleon, kralj Peonije (oko 315.—286. pr. Hr.).

					Glava Atene sa šljemom u tri četvrtine profila n. d. sa tri duge sa šljema spuštene kite i vlasima spuštenim niz ramena.	Konj, koraca n. d. Nad njim pred glavom konjskom: AYΔΩΛE · NT · Σ	?	

57	S.	Dobar.	23	12·33		U polju megju zadnjim nogama konjskim: X megju prednjim nogama: I	?	Sallet 39.
58	S.	Dobar.	14	2·92	Isti tip n. l.	U polju megju prednjim nogama X	?	Sallet 40.
59	S.	Ponešto oštećen.	12	1·94	Isto tako.	Prednji dio konja u skoku, nad njim: AYΔΩΛE · NT · Σ U polju pod trbuhom konjskim X	?	Sallet 43.

Filipp II. (359.—336.).

60	S.	Dobar.	24	13·74	Zevsova glava s lovor-vijencem u kosi n. d.	Mlagjan, gô konjanik na konju, koji koraca n. d., ljevicom drži uzde, desnicom lozu. Gore i desno od konja: ΦIΛIΠ ΠOY; konju ispod trbuha Λ, ispod toga zapaljena zublja; izmegju prednjih nogu: ♆	Albanija.	Mionnet 71.
61	S.	Ponešto izlizan.	24	13·65	Isto tako.	Isto tako. Ime i znamenje ne može se više raspoznati.	?	

					Varvarske patvorine.			
62	S.	Ponešto ozlijegjen.	25	13·51	Kao u 57.	Kao u 60. U polju gore: ΦΙΛΙΠΠ, ispod konjske gubice Υ, ispod trbuha Λ, ispod toga zapaljena zublja, megju prednjim nogama delfin (?); slika u pismu surova u opreci s lijepom glavom na drugoj strani.	Posavina.	Isp. Mionnet 93.
63	S.	Ponešto izlizano.	23	13·34	Isto tako.	Isto. Ne može se raspoznati ni ime ni znamenje. Surovo.	Albanija.	
					Aleksandar Veliki (336.—323.).			
64	Z.	Dobar.	18	8·56	Atenina glava s korintičkom kacigom n. d., na kacigi ispod kriste savijena zmija; kraj uha s gornje strane ispala kosa, te se ispod kacige rasula po legjima.	Nike stoji (uprta noga desno) visoko opasana i raširenih krila, n. l.; u ispruženoj desnici megju palcem i kažiprstom vijenac; u spuštenoj ljevici uspravljen tropajon. Desno od boginje s gora dolje: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. U p. l.: ⱡ, megju desnim stremenom i desnom nogom kaciga, megju lijevom nogom i lijevom stremenkom: Ȩ	Albanija.	
					Glava golobradog Herakla s prevučenom, pod bradom zauzlanom lavjom kožom, n. d.	Zevs, u pola odjeven, na prijestolu, n. l. Ljevicu visoko naslonio na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu; iza prijestola: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.		

65	S.	Probušen.	29	16·72		U p. l. kaciga, prijestolu megju nogama pajvante: ⲕ	?	
66	S.	Dobar.	25	16·64		Isto tako, prijesto bez naslona. U p. l.: Λ, ispod toga: ?; megju nogama prijestola koje nijesu spajvanćene: Ⱨ	Valjda iz Bosne.	
67	S.	Probušen.	18	4·04		Isto tako. Prijesto bez naslova. U p. l. monogram, koji se ne može raspoznati, jer je novac probušen; prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvanćene: ╫	?	
68	S.	Probušen i na okrajku vrlo ozlijegjen.	18	3·24		Isto tako, prijesto s naslonom. U p. l: ⊠, ispod toga: ?	?	
69	S.	Ozlijegjen.	16	3·86		Isto tako, prijesto bez naslona. U p. l.: 8, prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvanćene: ⽕	Albanija.	
70	S.	Probušen.	19	4·08		Isto tako, prijesto s naslonom. U p. l.: zublja (?)	?	
					Aleksandrovi novci s naslovom βασιλεύς.			
					Glava golobradog Herakla s prevučenom, ispod brade zauzlanom lavjom kožom, n. d.	Jupiter na prijestolu, na pola odjeven, n. l. Ljevicom se visoko upro na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu; noge (d. natrag pritegnuta) položene na podnožak.		

71	S.	Dobar.	26	16·86		U p.: iza prijestola: A]ΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ, ispod orla sidro, desno ukraj njega 𐅃, prijestolu megju nogama pod pajvantom: A U od.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ	?	
72	S.	Ponešto izlizan.	26	16·79		Isto tako. U p: za prijestolom: A]ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, pod orlom Ӿ, prijestolu megju nogama, koje nijesu spajvančene, vijenac, u njemu: ? U od.: ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ	?	

Filipp III. (326.—316.).

73	S.	Dobar.	28	12·34	Glava golobradog Herakla s prevučenom, ispod brade zauzlanom lavjom kožom, n. d.	Zevs na prijestolu, u pola odjeven, n. l. Ljevicu visoko naslonio na žezlo, na ispruženoj desnici orao, obraćen prama bogu, noge (desna natrag pritegnuta) na podnošku. Za prijestolom ozgor dolje ΦΙΛΙΠΠΟΥ *(sic!)*. U p. l.: ⊛ ⋈ Prijestolu megju nogama ispod pajvanta: Ι U od.: ΒΑΣΙΛΕ	?	

Četiri macedonske pokrajine.

Prva pokrajina.

74	S.	Dobar.	32	16·80	Na bogato okićenom, macedonskom štitu poprsje Artemide tauropolske n. d., s dijademom, na d. ramenu u gužvu pribran hiton, na zatiljku luk i tobolac.	U hrastovom vijencu, koji je l. svezan, buzdovan, s obje strane: ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ L. izvan vijenca osovna munja.	Albanija.	Sallet 15.
75	S.	Probušen.	33	16·78	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	

Na pečatu različito.

Macedonija kao rimska pokrajina.

Aesillas Quaestor.

76	S.	Dobar.	28	16·15	Glava Aleksandra Velikog s Amonovim rogom i dugom kosom, n. d. U p. l.: ⊙, dolje ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	U lovorovom vijencu, koji je dolje svezan AESILLAS Q Ispod toga: uspravljen buzdovan, debeli kraj dolje, izmegju (l.) nekake okrugle posude s poklopcem i drškom i (d.) jedne stolice sa četiri noge.	Albanija.	Sallet 1.

Neapolis.

77	S.	Dobar.	16	3·60	Gorgonion s prijeda; široko nacereno lice, preko čela spuštena, kovrčasta kosa, otegnute uši, mesnata lica, splošten nos, rasklopljena usta s isplaženim jezikom i veprovim zubom, arhajsko.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	?	Isp. Friedländer — Sallet 193.

Tasos.

78	S.	Dobar.	35	16·18	Glava mlagjanog Dioniza n. d. s trakom preko čela i bršljanovim vijencem, u ovome dva grozda.	Ovjenčan Herakle, stojeći (d. noga uprta), desnica naslonjena na buzdovan, oko ljevice, o bok uprte, omotana lavja koža, n. l. U p. n. l. i d. od boga ozgor dolje: ΗΡΑΚΛΕοΥΣ ΣΩΤΗΡοΣ U od.: ΘΑΣΙΩΝ Megju buzdovanom i nogom: M	?	Sallet 59.
79	S.	Dobar.	30	16·66		Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			
80	S.	Dobar.	33	16·84		Megju buzdovanom i nogom: ꟿ	Albanija.	Sallet 66.
81	S.	Dobar.	32	16·78		Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			

82	S.	Dobar.	31	15·78		Megju buzdovanom i nogom: KP	Albanija.	Sallet 94.
83	S.	Probušen.	31	14·82		Megju buzdovanom i nogom: I I	Albanija.	
84	S.	Dobar.	21	8·88	Gô, itifalski Silen s dugom kosom i bradom n. d., klečeći n. d. koljenu, visoko drži dugokosu, odjevenu nimfu, koja se opire, uzdigavši desnicu, a spustivši ljevicu; desnicom ju je obuhvatio ispod koljena, ljevicom ispod legja. ⊙ se ne raspoznaje.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	Albanija.	O pripadanju ovih novaca u Tasos isp. Sallet I, str. 286.
85	S.	Na okrajku ozlijegjen.	22	8·70	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			
86	S.	Na okrajku ozlijogjen.	21	6·25	Isto tako.	Isto tako.	Albanija.	
					U pečatu različito.			

Tesalija.

87	B.	Dobar.	21	10·24	Prekovan. Ženska glava n. d.; raspoznaje se stražnji dio glave i uzao od kose u zatiljku, ispod toga: Dugobrada (Zevsova) glava s lovorvijencem, n. d.	Bik, koji n. d. skače, rep uvio preko legja. Iznad njega: ΘΕΣΣΑ Ispod životinje: ΛΙΑΖ	?	

Larisa.

88	S.	Dobar.	18	6·14	Glava nimfe Larise u tri četvrtine profila n. l., s dugom kosom, savijenom širokom vrpcom.	Konj, koji pase, uzdigao je d. prednju nogu, l. n., izmegju prednjih i stražnjih nogu grm. Ispod toga: ΛΑΡΙΣ U od.: Α]ΙΩΝ	?	
89	S.	Izlizan.	19	5·45	Isto tako.	Konj koji pase, pa uzdigao prednju l. nogu, n. d., iznad njega: ΛΑΡΙΣ U od.: ΑΙΩΝ		

Atena.

90	S.	Ponešto izlizan	28	16·55	Atenina glava n. d., svečan šljem, na njemu: nad čelom četveropreg, pod kristom n. d. krilati lav u skoku, dolje spram štita nad zatiljkom loza. Kosa raspuštena preko legja, ispred uha kovrčica.	U maslinovom vijencu, dolje svezanom, sova na horizontalno položenoj amfori, stoji prikazana s prednje strane; desno dolje dvije gole muške podobe n. l., stoje jedna uz drugu, desna drži u ispruženoj desnici ploču, drugi je naslonio ljevicu visoko na palicu. U p. l. i d. od sove: Α ΘΕ / ΜΙΚ ΙΩΝ / ΕΥΡ ΥΚΛΕ / ΔΗ / Μο Na trbuhu amfore slabi tragovi od Θ Ispod posude: ΜΕ	Sjeverna Albanija.	Catalogue B. M. 463.

Amisus.

91	B.	Dobar.	21	6·66	Aegis, s ljuskama, sGorgonionom u sredini.	Nike, odjevena hitonom do gležanja, dvostruko prebačenim, stupa n. d., ima paominu granu preko l. ramena, ljevica drži granu dolje, desnicu je pružila natrag, pa je podupire u listu. U polju u sredini l. i d. od Nike: ΑΜ]Ι ΣοΥ d. dolje: ΑΕ	?	Catalogue B. M. 74.
92	B.	Ponešto izlizan.	22	7·46	Isto tako.	Isto tako. Ne vidi se monogram. Drugi pečat.	?	

Apollonia ad Rhyndacum.

93	S.	Na pismu ozlijegjen.	16	3·26	Obrnuto sidro, l. rak, d. Α	U udubljenom kolobaru Gorgonijom s prijeda radijalno rasute zmije. Široko, nacereno lice, kosa nad čelom tačkama naznačena, mesnata lica, širok nos, široko rasklopljena usta s ispruženim, rascijepanim jezikom, i veprovim zubima.	?	Catalogue B. M. 4.

Kyzikos.

94	El.	Vrlo dobar, debeo.	18	15·98	Silen, d. koljenom klečeći na tunini d. položenoj, pa ljeva iz amfore, koju ljevicom drži izmegju l. ramena i l. noge, vina u kantaros, koji je desnicom uhvatio za ručicu.	Na četvero razdijeljen, udubljen kvadrat.	Albanija.	Catalogue B. M. 67.

					Nicaea.			
95	B.	Ponešto izlizan.	28	16·56	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. AVTMAVP ANTΩNЄINOC Po slici čini se da je Commodus.	Asklepios, ponešto pregnut; desnu upr'o o desni bok, ljevicom drži ispod brade palicu, po kojoj se zmija uzvija k bogu; n. d. NIKA IEΩN	?	
96	B.	Izlizan.	25	7·82	Carevo poprsje s lovor-vijencem. ANTΩNINOC AYΓOYCToC (211.—217.)	Palas s kacigom i hitonom, n. l., u d. patera, ljevicom visoko uhvatila koplje. Drugo se ne može raspoznati.	?	Catalogue B. M. 68.
97	B.	Ponešto izlizan.	20	5·28	Carevo poprsje s lovor-vijencem n. d. AYPCEVAΛEΞANAPOCAV	Tri bojna znamenja usporedo poprijeko: NIKAIEΩ	?	Catalogue B. M. 101.
98	B.	Vrlo izlizan.	19	3·84	Isto tako.	Isto tako.	?	
					Aleksandria.			
99	B.	Dobar.	19	9·48	Carevo poprsje s lovor-vijencem i dijademom ispod njeg (nejasno) d. Oko glave nerazdijeljeno: OYABAΛΛAΘOC AΘHNOY [AYTCPωIA]C U p. l. L, d. Є	Aurelijanova glava s lovor-vijencem n. d. AYTKΛΔAYPHΛIANOCCЄB U p. l. L, d. B	?	Sallet: Die Fürsten von Palmyra str. 16, n. 4.
100	B.	Dobar.	19	7·04	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. AKMAVPΠP OBOCCЄB	Orao s vijencem u kljunu, stoji d., s druge strane paomina grančica s l. gore na d. dolje. U p. l: L, d. Δ	?	Sallet: Die Daten der alexandrinischen Kaisermünzen str. 88.
101	B.	Dobar.	18	6·44	Isto tako.	Orao n. l. stoji, glavu n. d. natrag obratio, u kljunu vijenac. U p. l. L, d. S	?	
102	B.	Na okrajku ozlijegjen.	19	6·25	Carevo poprsje s lovor-vijencem, d. ΔIOKΛHTIANOCCЄB	Spes, n. l. stoji. U p. l. od ozdo dolje: ЄNATOY d. L U od.: Δ	?	Isp. Sallet l. l. str. 89.
103	B.	Dobar.	20	8·10	Isto tako. ΔIOKΛHTI ANOCЄB.	Jupiter na prijestolu, n. l., u ispruženoj desnici vijenac (?), ljevicu visoko naslonio na žezlo. Pred nogama bogovim orao n. l. okrenuo glavu natraške. U p. l. gore: L͞I	?	
104	B.	Dobar.	17	7·56	Isto tako. [? AKΓOVA]ΛΔIoKΛHTIANoCC ЄB	Spes, stoji n. l. U p. l. L, d. S, povrh toga zvijezda.	?	
105	B.	Dobar.	20	6·68	Isto tako. AKΓOVAΛΔIoKΛHTIANoC[CЄB	Dugom haljinom odjevena ženska podoba n. l. stoji, u ispruženoj desnici grana, u l. ruci žezlo. U p. l. L, d. S	?	

Sarajevo, u decembru 1893.

Karlo Patsch.

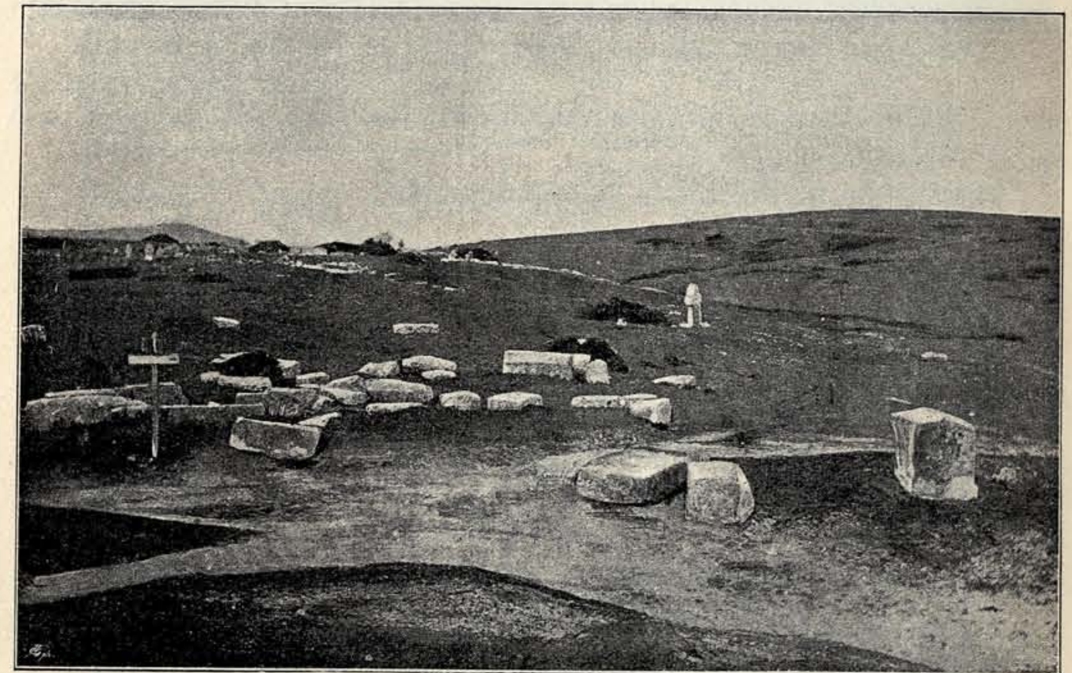
Старобосански натписи.

Приопћио

др. **Ћиро Трухелка.**

1. Перечко поље.

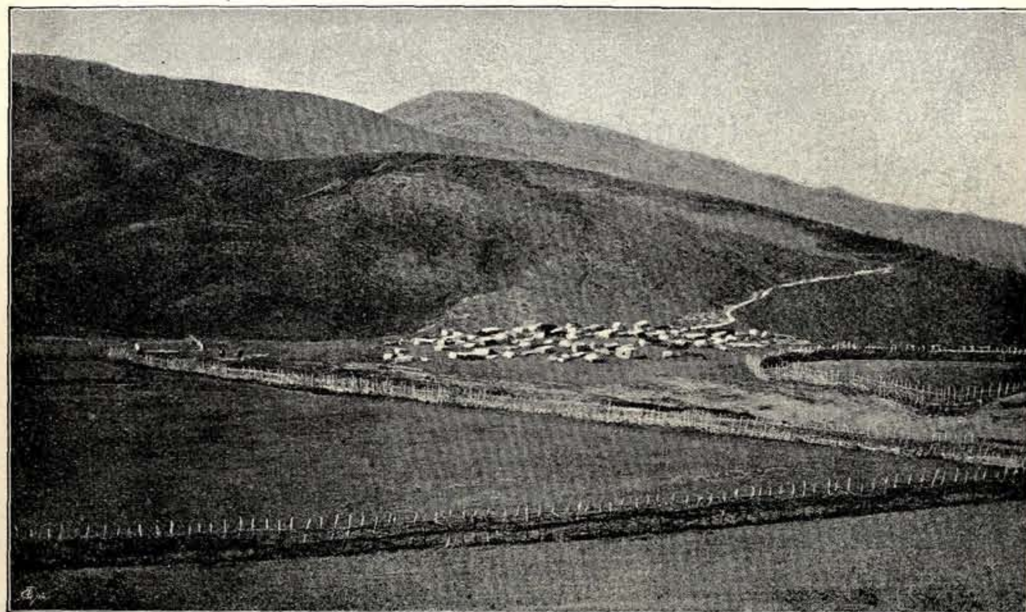
По сјеверним обронцима Трескавице планине поредаше се на много мјеста средовјеки мраморови у повеће некрополе. Путем из Дејчића у Пречане наилазимо на она два гробља, која овдје у слици приопћујемо

Слика 1. Некропола код Дејчића.

(слике 1. и *2.).* Једно од ових гробаља лежи на сјеверу од села Дејчића, а друго много веће у пречком или прачком пољу око 3 километра југозападно од села Пречана. На том гробишту имаде око 100 мраморова које на облик плоче, а које на облик тумбе. Мало је који од тих

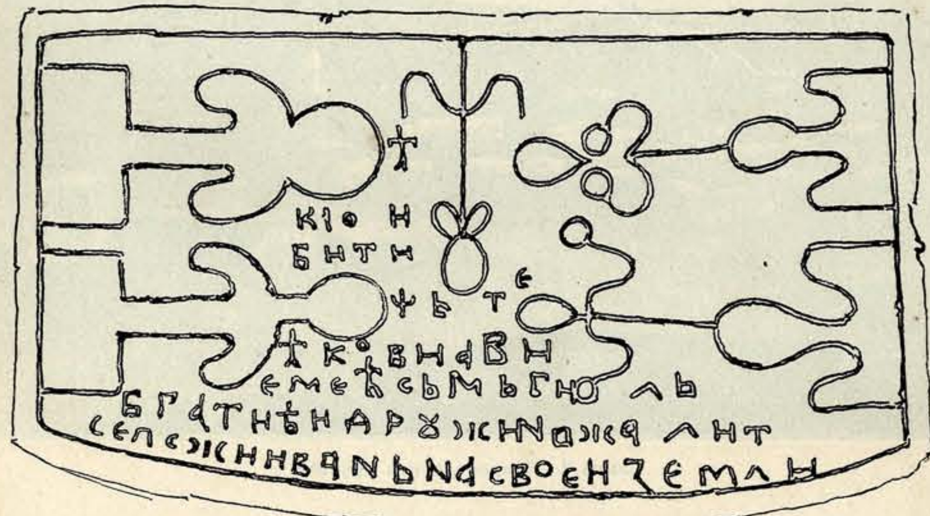
споменика украшен орнаментима, а само једна масивна плоча, 2 *m* дуга, 1 *m* широка, 70 *cm* висока има на горњој страни натпис. Овај се од

Слика 2. Некропола на Пр̂ачком пољу.

свих дојако познатих натписа разликује тиме, што редови теку оздо̂ прама горњој страни.

Натпис *(слика 3.)* гласи по фак-симилу:

Слика 3.

Чита се: СЕ ЛЕЖИ ИВАНЬ НА СВОЕИ ЗЕМЛИ. БРАТИЂ И ДРУЖИНО ЖАЛИТЕ МЕ Ђ СЬМЬ БИЛЬ ЂКО ВИ, А ВИ ЋЕТЕ БИТИ КАО И Ђ.

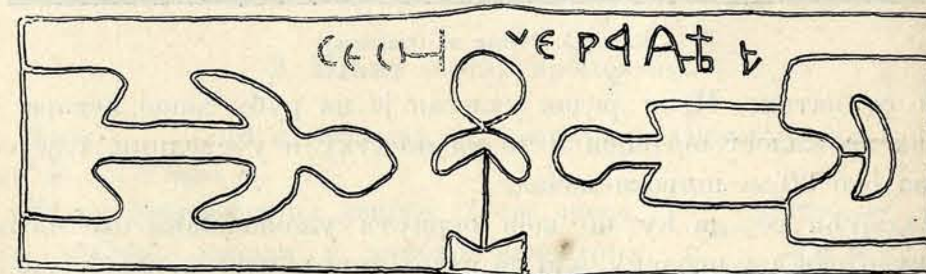
У сличном смислу гласи и свршетак познатог натписа из Старог села[1]), гдје налазимо фразу: МОЛѪ БРАТИЮ И СТРИНЕ И НЕВИСТЕ ПРИСТѪПИТЕ И ЖАЛИТЕ МЕ.

Још се чешће на средовјеким мраморовима нађе мисао: Ђ СЬМЬ БИЛЬ КАКО ВИ А ВИ ЋЕТЕ БИТИ КАО И Ђ изражена начином горњему више мање сличним; тако на надгробнику у Кочерину, на поменутом мало прије у Старом селу и на многим другим.

Надгробни тај камен још занимљивији бива по суровим шкулптурама на њему. Док у оба десно запарана орнамента распознајемо двије људске подобе, које су тугујући уздигле руке, приличи, да обје фигуре на лијево приказују штитове с мачевима. Судимо то по шкулптурама дуж једне дуже стране тога мрамора, гдје на исти хералдички мотив још три пута наилазимо. На једном је паче штит полумјесецом означен као такав.

Облик мача разликује се од оних, какви се виђају на надгробним споменицима XV. вијека у толико, што пријечница на балчаку више није права и с оштрицом не чини облик крста, него је спрам доњег краја превинута. Таки мач има у земаљског музеја из средовјеког једног гроба код Гламоча.

Натпис је на тој страни сасвим излизан, и само у једном реду. Казује нам име клесара *(слика 4.)*:

Слика 4.

Читај: СЕ СИVЕ РАДИЋЬ.

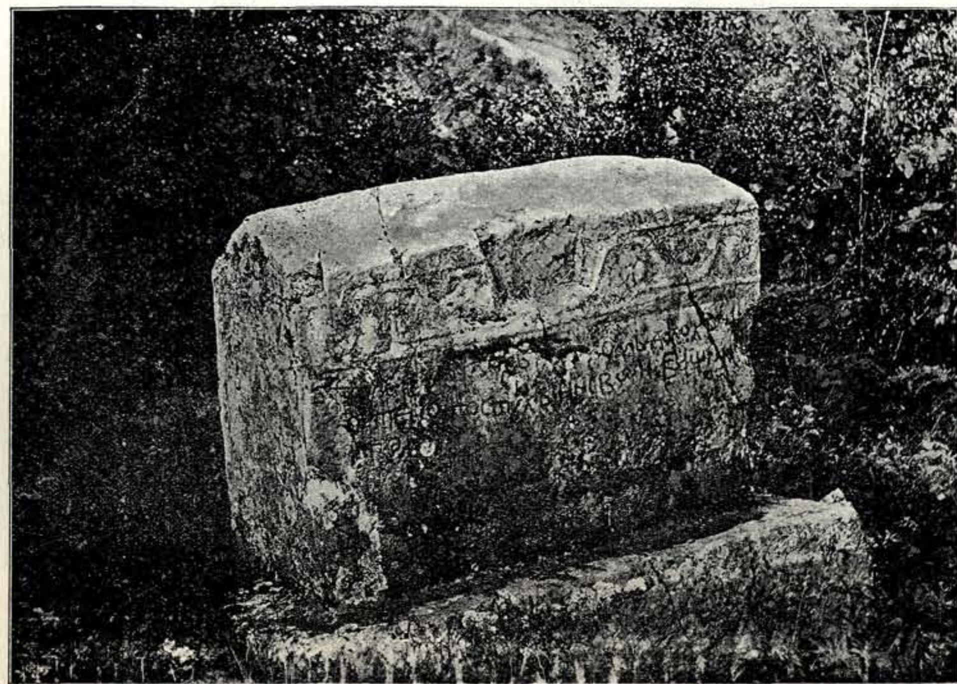
2. Пресјеница.

На брежуљку Отијешеву, што се уздиже виш десне обале Пресјенице ријеке спрам старог Рустан-беговог конака (у опћини Пресјеница) налази се осамљен стећак на облик саркофага с темељном плочом. Саркофаг дуг је 1·70 *m*, широк 1·00 *m*, а висок 1·25 *m*, а основна му плоча, истесана с њиме из истог камена, дуга је 2·40 *m*, широка 1·70 *m*, а дебела 0·70 *cm*. *(Слика 5.)*

---

[1]) Приопћио К. Херман у Гласнику 1891., I., 86 и д.

Стећак тај лијепо је украшен. На све четири стране овио се горњим рубом 20 *cm* широки ћенар вијугасте гране, из које ничу у правилним размацима тролисте гранчице. На сјеверној страни стећка

Слика 5. Стећак на Отијешеву.

налази се натпис. Први редак уклесан је на рубу више ћенара. Тај је редак на жалост оштећен и то на почетку и у средини, гдје се је одломио око 30 *cm* широки комад.

Надајући се, да ћу по који окрнути уломак наћи око натписа претражио сам сву околицу, али не нађох друго, него комадић урнека, тако да нам натпис остаје на овом мјесту крњав. Према томе виде се у првом ретку само ова слова:

ЛЄ І ХРЄЛ . . . . . МNОГЄ.

Натпис се даље наставља под ћенаром у три ретка овако *(слика 6.)*:

ЄМЛЄ ѠБНДЄХЬН – ОМОМЬ ДОХОХ
ОУТЄNО ПОСТАХ ЬННСВѠН БА ШNѠ
ГОХЬ

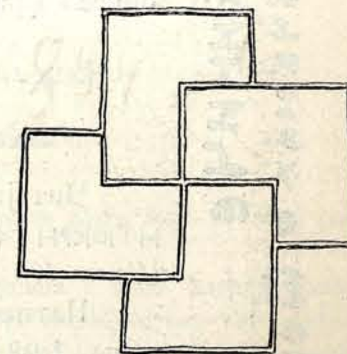
Слика 6.

Кад изоставимо презиме, које је било на одбијеном мјесту, гласиће натпис: [СЄ] ЛЄ[Ж]Н ХРЄЛ[А . . . . .] МNОГЄ [З]ЄМЛЄ ѠБНДЄХЬ Н [Д]ОМОМЬ ДОХОХЬ [Н П]ОVТЄNО ПОСТАХЬ Н N(А) СВѠН БАШ–NѠ(Н) [ЛЄ]ГОХЬ.

Натпис је по своме садржају занимљив премац ономе из Влађевине, гдје налазимо ону значајну цртицу, о покојном Влатку Влађевићу: ѠБНДЄ МЛОГЄ ЗЄМЛЄ А ДОМА ПОГНБЄ А ЗА NНМЬ NЄОСТА NН СНNЬ NН БРАТЬ.

У другом реду отијешевског натписа за цијело ваља читати: ѠБНДЄХЬ мјесто ОБНДОХЬ, исто тако [Д]ОМОМЬ, што се и данас још у кајкавском нарјечју употребљава за ДОМА. Форма NА СВѠН БАШНNОН за NА СВѠН БАШНNН није осамљена, па је налазимо још и у Закову (Гласник 1892., стр. 218).

На десном прочељу стећка урезан је линеарни орнаменат, који приказује на босанским стећцима ријетак мотив. То је обилатије украшена свастика *(crux ansata)*. *(Слика 7.)* Доселе је тај симбол нађен на једној прехисторичкој бронцаној наруквици са Гласинца, надаље на римском надгробнику код Зенице и на средовјеком једном надгробнику у Зајмишту код Широког бријега, гдје се крст с квакама два пута налази. Потоњи надгробни споменик припоћио је др. Хернес (Alterth. d. Hercegovina) у слици.

Слика 7. Свастика на стећку у Пијешеву.

3. **Шћит** (котар прозорски).

Читај: . . . . ѠВО Є МАРНАNЬ НЗ КОВАVЄВА П[ОЛА] ЗНДО Ѡ ВЄ. . . . [К]NЄЗХ . . . . *(Слика 8.)*

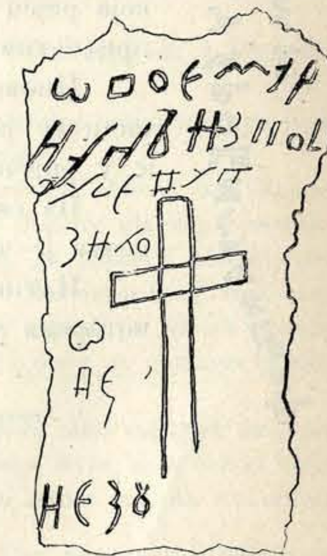
Мален фрагменат од лапора, 27 *cm* висок, 10 *cm* широк, узидан у хамбар манастира Шћита.

Слика 9.

Читај: ТА . . . . . . [О]ВО Є ЧРЬКВА СВ(ЄТОГА) . . . . . К]ОЄ ПОСВ[ЄТН . . . ?] *(Слика 9.)*

Мален фрагменат од лапора, 18 *cm* дуг, 7 *cm* широк, узидан у хамбар манастира Шћита.

Слика 8.

Чини се, да се оба натписа односе на градњу некадашње цркве рамске.

По карактеру писмена смјећемо те фрагменте с натписима једва даље натраг поставити него у XVII. вијек, те ће по томе бити, да се односе на новоградњу манастира Раме, довршену 1682., коме је свакојаку судбу описао фра Јеролим Владић[1]).

4. **Јошаница** (котар жупањачки).

Читај: ѿво млнниче [к]упи вуиѵ и ѵуро билић и покри гавро учукало ѿ симе wбара ,афмг (= 1543.). (*Слика 10.*)

Натпис је на дужој страни једне вапненасте плоче, дуге 1·98 *m*, а широке 1 *m*, код Јошанице у котару жупањачком.

Она се односи на куповање једног млина год. 1545., по неком Вујићу и Ђури Билићу од пријашњег власника Сима Обаре, и на покривање воденице по Гаври Учукалу.

Форма ѡво млннче обичан је у Босни провинцијализам, којим се изражава маленкост објекта. Тако се каже ово кућице, ово кланице и т. д. Него може бити, да је шкулптор овом ријечју хтио млннше рећи, која ријеч означује млинску зграду заједно с припадним предметима (млински јарак, вода и т. д.).

Писмо је махом читљиво, само у ријечи „купи“ не види се јасно к, онда ѵ у имену Вуић закржљало је, а к у ријечи покрн је наопако.

На око неправилна примјена писмена ѵ за глас *Ђ* веома је честа у старо-словјенским натписима.

Натпис је прочитан по снимку, што га је послао котарски уред у Жупањцу.

Слика 10.

[1]) Успомене о Рами. Загреб, 1882.

Različito. — Различито.

Carski zet, veliki vezir Rustam-paša.

Priopćio **Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak**[1]).

Neki osmanlijski povjesničar priča u svome znamenitom djelu, koje je izdao pod imenom „Hadikatul vuzera“ ovo što slijedi:

Glasoviti Rustam-paša, koji je bio zet sultan-Sulejmana i malo kasnije postao veliki vezir, doveden je kao dječak od osam godina s ostalim zarobljenicima 929. godine po hidžretu (godine 1523. poslije I.) iz Hrvatske u Stambol, gdje je bio primljen u carski dvor i gdje je za dvadeset godina veoma lijepo izučen i odgojen.

Rustam-paša nije bio toliko na oči ugledan, ali je bio osobito oštrouman, mudar i pametan. Bio je veoma sposoban za svaki carski i državni posao.

Godine 949. (1542. poslije I.) izagje iz carskog dvora, te bude postavljen valijom (guvernerom) u Maloj Aziji u Diaribećiru. Njegovo lijepo i mudro postupanje prouzroči, pa je sultanu sve iz dana u dan to draži bivao.

Najzad sultan odluči, da mu dade svoju kćerku sultaniju, kojoj je bilo ime „Mihrumah“. Ali Rustam-pašini neprijatelji ne mognu to trpljeti, već na svaki način naskočiše, da ga što više caru omraze. Najzad kazaše caru, kako Rustam-paša ima bolest zvanu džuzam, koja je prelazna i koja se nikad ne može izliječiti.

Sultan pozove svoga dvorskog hećim-bašu, pa ga upita, da mu kaže šta je znak, kad čovjek boluje džuzam.

Na to mu hećim-baša primijeti, da onaj, na kome je bolest džuzam, u sebe nikad uš ne može imati.

Sultan odmah napiše ferman, pa ga spremi po istome svome hećim-baši i po svome tataru u Diaribećir, da očevidno i lijepo izvide rečenu stvar.

Carski liječnik i tatar za nekoliko dana dogju u Diaribećir, odmah odu Rustam-paši u divan, gdje se je nalazio. Zovnu za svjedoke sve članove glavnog zemaljskog sabora. Carski liječnik svuče sve haljine sa Rustam-paše, pa najzad i košulju; traži, prebira, gleda ne će li naći makar jednu ciglu uš. I po Rustam-pašinoj sreći nagje jedan mali šmanjak na košulji u njedrima. O tome se svi uvjere, pa odmah namjeste opširno izvješće, sve šta je i kako je bilo; svi muhurleišu i dadu ga carskom liječniku, da ga ponese sobom sultanu kad u Carigrad pogje.

Rustam-paša u istinu ne znajući ništa, šta je po srijedi, tako začugjen šuti, pred carskim hećim-bašom ne govori ništa. Ali pošto bude svršena stvar, onda carski hećim-baša kaže mu sve, šta je i kako je, te ga poljubi u ruku i reče mu, da mu srdačno

[1]) Ovu nam je crticu ustupio naš vrijedni prijatelj gosp. Mehmed beg Kapetanović iz rukopisa svog djela „Istočno blago“, koje misli još ove godine štampom izdati.

čestita, jer će do nekoliko dana biti carski zet, pošto je sultan odlučio, da mu za ženu dade sultaniju, zvanu „Mihrumah".

Na to se Rustam-paša još više začudi, kako su ga mogli tako dušmani kod cara oblagati i napanjkati; a opet u drugu ruku izgubi se od veselja, kad je čuo, da će mu car dati svoju kćer.

Radi toga Rustam-paša lijepo zahvali carskom hećim-baši i tataru, i dakako dade im lijep i znatan peškeš.

Ovi se odmah vrate i dogju u Stambol, izagju pred cara i kažu mu sve, što je i kako je i podnesu mu cijelo izvješće.

Pošto se sultan uvjeri, da je to iz samog neprijateljstva poteklo, bude mu to po volji; pa odmah izda zapovijed, da Rustam-paša što prije u Carigrad dogje.

Rustam-paša vrati se iz Diaribećira, dogje u Stambol. Sultan Sulejman dade mu svoju lijepu i plemenitu kćerku po imenu Mihrumah sultaniju. Srećno i veselo postane carski zet. Provede se velika i dostojanstvena svadba, koja se je malo kad zapamtila, da je bila i prvo i poslije kad u Stambolu.

Jedan turski pjesnik tada za taj dogagjaj, lijepo i zanimljivo je namjestio jedan stih, koji glasi ovako:

Olidžak bir kišinun, bahti kavi talii jar
Kehlesi dahi mehalunde anun iša jarar.

U prijevodu znači taj stih:

U koga je jaka sreća i dobra zvijezda,
I uš mu pomogne i u pos'o mu pristane.

Jedan naš mladi pjesnik, po smislu to je preveo ovako:

„U koga je sreća posestrima,
Sreća mu je i uš u njedrima".

Iza toga ne progje mnogo, t. j. 952. godine, bude Rustam-paša prvi put imenovan za velikog vezira na Hadim-Ali-pašino mjesto. Uzme državnu upravu u ruke, te svojim vještim i neumornim nastojanjem sve glavne državne odnošaje tako uredi, da ga turska povijest i danas u zvijezde kuje.

Izmegju ostalog znamenito poveća beitul-mal t. j. državni imetak i prihod. Uredi jenjičarske odnošaje. Popravi pravosugje. Mornaricu iznova unaprijedi. U kratko rečeno: što je gogj bilo po državu opasno, to sve ukloni. Sa svojim vjernim i oštroumnim nastojanjem zadovolji sve državljane i prave carske podložnike i državu u blagostanje dovede. Krivo svjedočanstvo, protekcija, mito, eto taka imena u njegovu su vremenu već zaboravljena bila.

Ista turska istorija priča, kako mu je erzumski valija jednoć poslao na peškeš pet hiljada dukata, pa da nije htio primiti, već da je to odmah vratio.

Eto tako prvi put uživao je čast velikog vezirstva blizu deset godina; te radi nekih dvorskih odnošaja bude u oktobru godine 1553. azul (svrgnut); pa poslije dvije godine odmora u septembru 1555. godine opet po drugi put bude imenovan velikim vezirom, na mjesto Ahmed-paše, gdje je opet šest godina vršio svoju dužnost bez promjene.

Najposlije, kao i svi drugi, Rustam-paša se poboli, te nakon kratkog bolovanja 9. jula 1561. god. otigje na onaj svijet. Njegove kosti počivaju u Carigradu u groblju kod Šeihzade-džamije, u posebnom mjestu t. j. turbetu.

Svega je bio na časti velikog vezira petnaest godina. Iza sebe ostavio je lijepo ime i ogromne vakufe (zadužbine), od kojih i danas mnogi siromasi žive i uživaju.

Neki tvrde za ovoga Rustam-pašu, da se je zvao: Opuković; pa da li imade više te porodice, nije mi poznato.

Zaista ovaj istorički dogagjaj veoma je zanimljiv i karakterističan. Vidi se, da u tome vremenu nije bilo u Carigradu velikog fanatizma, kad je mogao veliki sultan Sulejman dati svoju kćer za jednog poturčenog Hrvata i poslije ga namjestiti velikim vezirom. Nije mu smetalo ništa, da mu pokloni toliko povjerenje, jer je uvidio u Rustam-paši valjana, vrijedna i razborita čovjeka, koji je bio od velike koristi za sultana i za njegovo cijelo carstvo.

Ista turska povijest, zvana „Hadikatul vuzera" veli, da je još nekolicina bilo Hrvata, koji su bili veliki veziri i znamenite vojskovogje. Izrično nazivlje ih: Hrvat Kujudži Murat paša — Dilaver-paša — Čigala-Sinan-paša — Predojević-Hasan-paša — Sijaveš-paša i t. d. Kaže, da su svi ovi kao djeca u carski dvor u Carigrad dovedeni.

Dalje priča i za Bošnjake, koji su se uspeli na čast velikog vezirstva. Veli: Bošnjak Mehmed-paša-Sokolović — Malkoć-Ali-paša — Daut-paša — Semiz-Ali-paša iz Prače — veliki vojskovogja Ahmed-paša iz Hercegovine — Lala-Mehmed-paša; kaže, da su to bili sve naše mile domovine Bosne ponosne sinovi.

„Трговци" (џелепчије).

(Игра у Босни.)

Приопћио учитељ **Душан Николић.**

У Босни врло су уобичајена фамилијарна сијела, на која се искупља старо и младо, па се, свако на свој начин забавља; старији сједе и разговарају уз финџан мрке кафе — а често и уз чашицу добре „шљиве", завијајући се у облаке дима из црвенијех лула на дугачким камишима. Па кад који издими своју лулу, викне или намигне ономе преко собе: „Дај дер ми „така-тук!" Онај од онуд гурне чибуком така-тук, те одлети преко чилима у друго чоше собе, и тек се онда посвједочи његово име, јер онај збиља учини лулом така-тук, а догорјела кока испане. Младеж опет черета и разгаљива се пјесмом, пружа у колу ноге од дневног сједења на ћефенцима (или дјевојке над ђерђефом и за станом) и вјежба се у окретности, доскочљивости и брзини језика у разнијем играма, пошалицама и т. д. Нема скоро вечери цијелијех месојеђа, а да није у чијој кући сијело. Данас код Симе, сутра код Јове и т. д.

Тих сијела ипак све то више нестаје по већим градовима, но одржавају се радо по мањим варошицама, а нарочито по селима. Изнијећу овдје једну народну игру, коју сам по сијелима виђао. Зову је увијек како сам је и ја на челу означио: „Трговци" (џелепчије[1]).

Четворица од сијелџија искраду се из собе, те се у кухињи или на ком другом скровитом мјесту намашкаре (маскирају) овако:

Један обуче какво гуњче или ћурдију с поставом на изврат. Преко тога се опаше каквом дрољом, а за тај појас задије 2 комада дрвета мјесто ножа и пушке. Око главе завије какав турбан, а међу горње и доње зубе сјекутиће задије комадић

---

[1]) Џелепчије су трговци, који тргују стоком. Џелеп турска ријеч, а значи чопор, крдо.

древета да не може зуба склопити при разговору. Ето тако намашкарен приказиваће „трговца“, џелепчију, а друга двојица омотају само турбане око главе, остало им одијело остане непромијењено. Онај четврти стане пред собна врата и чува да из собе за вријеме игре нико не може изићи, а прва тројица уђу у собу. Међу тим је један од сијелџија одређен за кућњег домаћина, који ће дочекати трговце. Ушавши у собу она тројица, започиње игра овако:

Трговац: Селам алеиким! (Помоз' Бог!)

Домаћин: Алеиким-у селам! (Бог ти помогао!) Хош ђелдим, сафаш гелдим, ага! (Добро дошао.)

Трговац: Хош булдук, рајо! (Боље нашао!)

Домаћин: Хаир-алах, ага? (Које добро?)

Трговац: Хаир-имш-алах! (Добро је, хвала Богу.)

Домаћин: Отур, ага! (Сједи.)

Трговац (сједа на понуђену му столицу, али се превали, јер столица нема једне ноге, па онда брже скочи, бијесан, лупајућ ногама о земљу): Хеј море, рајо, ти мене хоћеш да урезилиш! (Расрђен се горопади, лупа ногама о земљу, залијеће се на домаћина да га удари, маша се за појас оружја и т. д.)

Домаћин: Афедерсум (опрости), драги ага, молим те сабур (стрпи се), ага, сад ће доћи друга столица. (Донесу другу столицу, трговац се умири и сједне, али још хмка и отпирује љутито на нос.)

Трговац (по дужој почивци): Па море, имали маала (стоке)?

Домаћин: Има, ага, има. (Показујући на сијелђије:) Ето видиш, што је Бог дао.

Трговац (обилази, па пипа иза врата, стисне гдјеког појаче, да и зајауче, чипне за ухо и т. д.): Ово јуне подебело, ово мршаво, ово ћудљиво (и т. д.).

Домаћин: Види, драги ага, види, добро обиђи; маал је то, да га нема у нашем селу, све сами храњеници, а хвала Богу, пред очима је; шта л' ти хвалити, шта л' кудити.

Трговац: Па пошто с главе на главу ђутуре (просјечно), ама часком, да не дуљимо?

Домаћин: (пружа трговцу руку, а овај прима): Де, лијепи ага, ама рећи ћу ти, бива трговачки, од једну; по пô ћесе с главе на главу. (Настаје погађање. Дрмају рукама, али не пуштају се. Трговац понуди нешто, па дигне домаћинову руку и тресне њом. Домаћин попусти нешто од цијене, па и он дигне тако трговчеву руку и тресне, док се најпослије погоде.)

Трговац: Е, хаирли да Бог дà! (Сретно!) Де, да ти платим. (Потегне кесу с које каквим џиџама: стаклом, пуцадима и др., те преброји ко бајаги и даје домаћину.)

Домаћин (примив паре): Берићат вер си, ага! (Да ти је уносно, да ти се намножи!) Нека је с хаиром. (Сретно!)

Трговац: Алах бињ берићат вер си! (Бог ти ухиљадио!)

Сад она двојица помажу домаћину и трговцу изгурати једног по једног од сијелџија на поље, вичући: Дагму му јашаре! (Жиг му! Биљег му удари!)

Онај момак на пољу, јашар, приправио већ у суду размућене чађи, па замочи пачавру (крпетину) и, како веле, дагмалајше сваког, кога изгурају, т. ј. плесне га по челу оном мокром пачавром. Ови послије улазе у собу, не знајући да су

„огарени“ и тада тек настаје прави смијех. Онда се „дагмалајсани“ повлаче на поље, те се умивају и бришу. У пошљедње доба почели су се водом дагмалајисавати и ту наравно отпада онај комични завршетак игре[1]).

Завјеса пада, — рекао би драматург, а ја би имао вољу, да још нешто надовежем: Овака сијела, као што је споменуо у прошлогодишњем „Гласнику бос.-херцег. музеја“ поштовани госп. Лаза Костић, а и госп. В. Кондић у Јавору, престају, губе се код нас, а не би баш требало. Али се тиме све помало такођер губе народне игре, које се изводе на таким сијелима. С тога ће сваки пријатељ нашег народа добро учинити, ако на вријеме побиљежи и у „Гласнику“ нашег музеја објави овеће народне глуме и игре.

Ур.

---

[1]) Да не буде одвише мрљав посао, могло би се и брашно употријебити.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.